

TÜRK ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA DERGİSİ

Yıl: 2005

Sayı: 5

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM
BAKANLIĞI
KÜLTÜR VARLIKLARI
VE MÜZELER GENEL
MÜDÜRLÜĞÜ

TÜRK ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA DERGİSİ

YIL: 2005

SAYI: 5

T.C.

Kültür ve Turizm Bakanlığı
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yılda bir yayınlanır.

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
Ana Yayın No: 3037

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları
Yayın No: 111

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Aygül SÜEL
Prof. Dr. Bozkurt ERSOY
Prof. Dr. Binnur GÜRLER
Prof. Dr. Ebru PARMAN
Prof. Dr. Gürbüz ERGİNER
Prof. Dr. Metin ÖZBEK
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
Prof. Dr. Oğuz TEKİN
Doç. Dr. Gül ASATEKİN
Doç. Dr. Hande KÖKTEN
Doç. Dr. Harun TAŞKIRAN
Doç. Dr. Mine KADİROĞLU
Doç. Dr. Tunç SİPAHİ
Yrd. Doç. Dr. Bekir ESKİCİ

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN
Dr. Fahriye BAYRAM
Dr. Adil ÖZME
Nurhan ÜLGİN

KAPAK TASARIMI

Koray OLŞEN

UYGULAMA

Suna GÜLER

ISSN:1302-9231
ISBN: 975-17-3165-8

Kapak Fotoğrafı: Savaş Yıldırım (Diyabakır Melek Ahmet Paşa camii çinileri)

* Dergide yayınlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.
Yayınlanan yazılarda dil, anlatım ve yayın tekniği yönünden değişiklik yapılabilir.

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
DÖŞİMM BASİMEVİ
ANKARA 2005

ESKİ ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE ÖLÜ GÖMME ve ANMA GELENEKLERİ

A. Tuba ÖKSE*

Eski Önasya'da ölü ruhlarının "Ölüler Ülkesi"nde yaşamaya devam ettiği inancı çerçevesinde mezarlara yiyecek ve içecek bırakılmış, tütsü yakılmış ve ölenlerin adları belirli dinî törenlerde anılmıştır¹. "Ölü Kültü" olarak adlandırılan bu işler², ölen kişilerin vârislerinin göreviydi³. Aile bireylerinin atalarının mezarlarına bıraktığı sunular ise mezar kültü⁴ olarak tanımlanmaktadır.

Eski Önasya'da ölü ruhunun bedenden ayrılıp "Ölüler Ülkesi"ne gidebilmesi için cesedin gömülmesi gerektiğine, aksi hâlde ruhunun acı çekeceğine inanılırdı. Bir Orta Assur kudurrusu üzerinde "Cesedi gömülmesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşmasın" diye bir beddua yer alır⁵. Krallar düşmanlarının atalarının mezarlarını yağmalayarak onların ruhlarına acı çektirmek istemişlerdir⁶. Fenike Kralı Tabnit, mezarını tahrip edecek kişilerin ruhlarının huzur bulamamasını dilemiştir⁷. Cesedin toprağa gömülmesi en eski çağlardan itibaren uygulanan bir âdettir. Bilinen en eski gömmeler âdeti, hayvan kemikleri ve çiçek demetleri ile gömülen Neandertal insanına aittir⁸. Ölüünün yakılıp küllerinin gömülmesi Anadolu'da M.Ö. 3. binyıldan itibaren uygulanmış⁹, Hitit krallarının cenaze törenlerini anlatan metinlerde bu gömme tarzının ayrıntıları verilmiştir¹⁰. Yakma gömme sonrakı dönemlerde de sürmüştür, Hindu ve Hristiyan dünyasında da hâlen uygulanmaktadır.

Eskiçağ'da ölüler giysileri ve kişisel eşyaları ile gömülmüş¹¹, kralların öteki dünyada kullanması için mezarlara bırakılan eşyaların listeleri yapılmıştır¹². Yakın zamana kadar çocukların boncuklardan oluşan ziynet eşyaları ile ya da bazılarının alyansları ile gö-

mülmesi gibi uygulamalar sürmüştür. Anadolu'nun bazı bölgelerinde ölüler nadiren yatağı ve yorgani ile birlikte gömülmektedir¹³. Hristiyan dünyasında ölü hâlen giysileri ile, bazıları çok sevdiği eşyaları ile birlikte gömülmektedir.

"Ölü Bakımı"nın büyük bölümünü mezarlara belirli aralıklarla su ve yiyecek bırakılması oluşturmuştur. Erken Sümer Kralı Urnammu'nun yeraltına inişini anlatan metne göre, ölüler yeraltı dünyasında pis su ve acı yiyeceklerle beslenmektedirler¹⁴. Gilgamiş Destanı'na göre, bir ölü ruhunun öteki dünyada yiyip içtiği besinlerin miktarı ve kalitesi, oğullarının sayısı ile orantılıdır¹⁵. Kralların öteki dünyada tanrılar ile aynı sofrada yemek yediğine inanılmış, kral mezarlarına bırakılması gereken sunuların listeleri yapılmıştır¹⁶.

Ölü ruhunun rahat etmesi için onlara düzenli aralıklarla su verilmesi gerektiği¹⁷ inancı doğrultusunda III. Ur kral mezarlarından¹⁸ Urartu Çağı'na kadar¹⁹ "Libasyon Sunakları" inşa edilmiş, ya da toprağa açılan "Libasyon Çukurları" kullanılmıştır. Odysseus'un açtığı bir çukurdan Hades'e çeşitli sıvı sunular yaptığını konu alan anlatılar²⁰ ile çeşitli dönemlere ait mezarların yanında bulunan çukurlar da²¹ bu uygulamanın Eski Yunan ve Roma'da da sürdüğünü gösterir. Ugarit'te mezar toprağına dikey gömülmüş halde bulunan pişmiş toprak borular²², sunulan suyun mezarın içine akması için üretilmiş "Libasyon Boruları"dır. Tell Chuera'daki "Steibau I" çevresindeki mekânların tabanlarında, içlerine küp yerleştirilen çukurlar²³ ile Gre Virike²⁴ (Resim: 1) ve Ugarit'te²⁵ mezarların yanına kazılan çukurlar içine yerleştirilmiş dibi kırılmış çömlekler (Resim: 2)

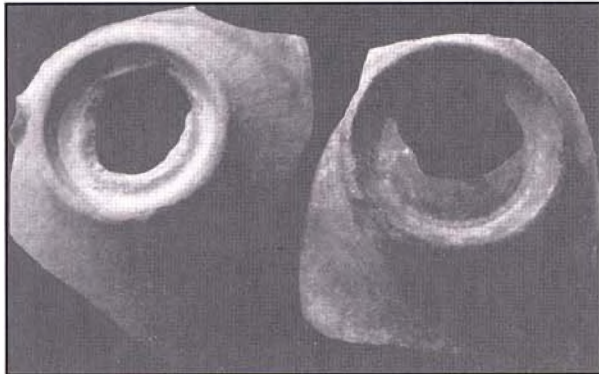

Resim 1: Gre Virike'deki sıvalı libasyon çukurları

de libasyon sunakları olarak nitelenmektedir. Bu uygulama Hesiod'daki, Danaos'un kızlarının öldürdükleri eşleri için dipsiz çömleğe su doldurmaya mahkum edilişleri ile benzeşir. Anadolu'da hâlen gömme sonrasında mezar üzerine su dökülmesi²⁶ bu eski uygulamaların devamıdır. Mezar üzerindeki çiçekler büyü-sün, kuşlar içsin ya da ölünün ruhu rahat etsin diye mezarlara su dökülmekte, bazı yörelerde mezarların başına içi su dolu bir kap bırakılmakta²⁷ ya da kesilen kurbanın kanı mezara dökülmektedir²⁸.

Eski Önasya'da mezarların yakınlara açılan çukurlara, gömme sırasında ve sonrasında belirli aralıklarla yiyecek bırakılmıştır²⁹. Çeşitli çağlara

tarihlenen mezarların yanına açılan çukurlara anma törenleri sırasında kurban edilen hayvanların bir parçası bırakılmıştır³⁰. Ölü gömme ve anma törenleri sırasında yenen toplu yemek olan "Ölü Yemeği", ölüler ile canlıların katıldıkları ortak yemek olarak tanımlanır³¹. Mezarlara ve mezar dışındaki mekânlara bırakılan çok sayıda pişmiş toprak kap ölü yemeği ile ilişkilidir (Resim: 3). III. Ur sülalesine ait bir kurbanlık hayvan listesine göre Şulgi ve Ninlila'nın libasyon yerinin mutfağı vardır³². Ur kral mezarlarının girişlerinde bulunan kül katmanlarında hayvan kemikleri ile kap parçaları bulunan alanlar³³ ile çeşitli mezarlıklarda açığa çıkartılan mutfak mekânları (Re-

Resim 2: Gre Virike'de bulunan delinmiş çömlek dipleri

Resim 3: Gre Virike K 9 oda mezarı

Resim 4: Gre Virike’de oda mezara bağlı mutfak mekânı

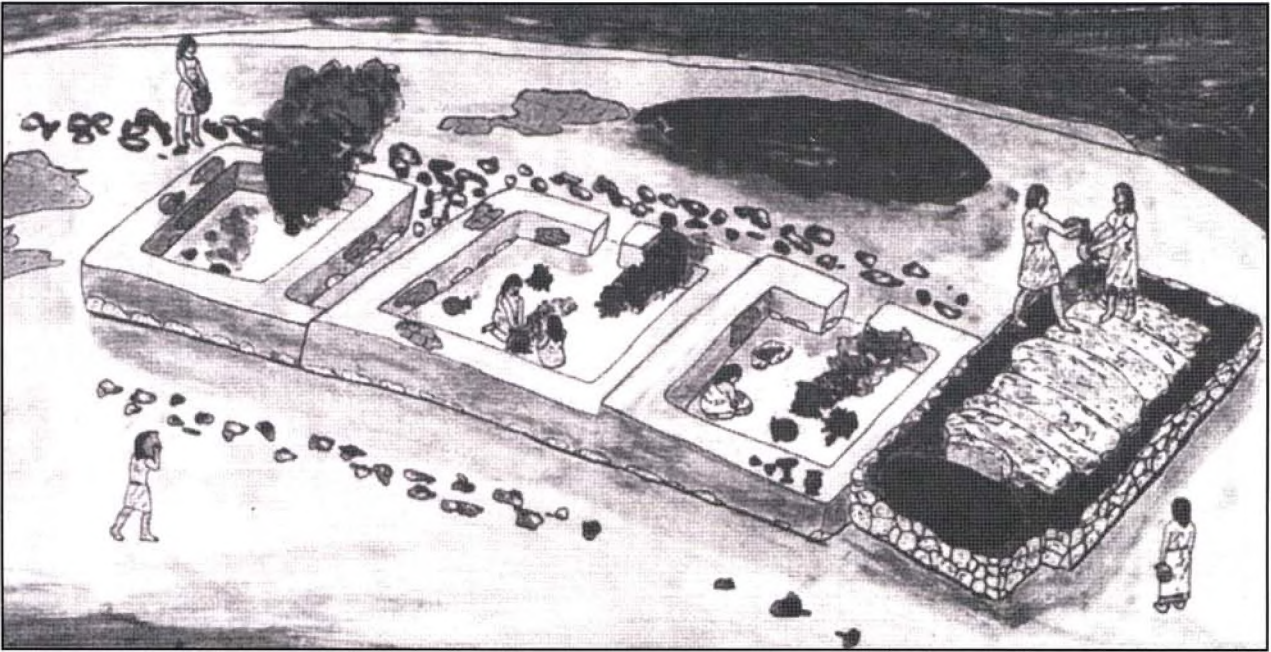
sim: 4), ölü yemeği kalıntıları olarak nitelenmektedir. Ölü yemeği Hititler’de “Taş Ev” de³⁴, Ugarit’te anıt mezar komplekslerinde yenmiştir³⁵. Mezopotamya takvimine göre Abu(m) ayının 29. günü, ölüler için kurban sunulmuş ve ölü yemeği yenmiştir³⁶, aynı gelenek Tevrat’ta ve Eski Yunan’da³⁷ da uygulanmıştır. 18. yüzyıla kadar Orta Asya şamanist kavimleri de definden sonra belirli günlerde mezara içki ve yemek koyarak ölü yemeği yemişlerdir³⁸. Bu gelenek yakın zamana kadar Arnavutluk’taki Hristiyan mezarla-

rında yaşatılmıştır³⁹. Bazı Anadolu köylerinde hâlen yılın belirli zamanlarında mezar üzerinde kurban kesilip kanı mezara akıtıldıktan sonra bir parçası mezar üzerine bırakılmaktadır⁴⁰. Günümüzde bu gelenek ölünün ardından lokma dökülmesi ya da helva kavrulması şeklinde sürmektedir. Anadolu’da hâlen yöre insanının kutsal saydığı yatır, türbe ve evliya mezarlarının başında kurban kesip dağıtılmakta, toplu yemek yenmekte ve mezara yemek bırakılmaktadır⁴¹.

Resim 5: Gre Virike K 9 oda mezarı ile bağlantılı sunu odaları

Mezara tahıl serpmeye geleneği, bitkilerin her yıl sonbaharda yapraklarını dökmesi ve tohumların toprağa atılması ile tohumun ve doğanın ölmesi ve bu tohumun ilkbaharda yeni bir bitkiye can vermesi, dolayısı ile doğanın canlanması inancına bağlıdır. İnsan da ölünce toprağa düşen bir tohum gibi yeni bir yaşama başlayacaktır. Tahıl, Mezopotamya’da Tammuz⁴², Suriye’de Ba’al⁴³, Mısır’da Osiris⁴⁴ ritüellerinde kullanılmış, Anadolu’da Telipinu ve Attis⁴⁵, Fenike’de Adon, Eski Yunan’da Adonis (Roma’da Bacchus) ve Demeter⁴⁶ ile İsrail yaratılış inancında Yahweh⁴⁷ adı ile devam etmiş, Ortaçağ’da Har-

Resim 6: Gre Virike oda mezar komplekslerinde uygulanan ritüellerin canlandırması (Resim: Atilla Engin).

ran'daki Sabîler Ta'uz için ağıt yakarak⁴⁸ bu geleneği uzun süre yaşatmışlardır. Mezarlara tahıl serpilmesi geleneği Eski Önasya'da yaygındır⁴⁹. Hititler mezarlara tahıl bırakmışlar⁵⁰, Mısır'da mezarlara Osiris'in kil ve tahıldan yapılan figürinleri bırakılmış ve bu tohumların köklenmesi ile Osiris'in, dolayısı ile ölünün dirildiğine inanılmıştır⁵¹. Yakın zamana kadar Bursa'daki I. Murat Türbesi'ne bırakılan kavrulmuş buğdayın ziyaretçilerce yenmesi⁵², Ortodoks kilisesinde cenaze törenleri sırasında haşlanmış tahıl yenmesi, Anadolu'da bazı dağ köylerinde hâlen mezar üzerine buğday ya da yem serpilmesi⁵³, bu uygulamaların günümüze yansımasıdır.

Eski Önasya'da ölü ruhunun yolunu aydınlatmak için mezarlara lamba bırakılmış ve cenaze törenleri sırasında meşaleler yakılmıştır⁵⁴. Musevi ve Hristiyan dünyasında da cenaze töreni sırasında ölünün yanında mum yakılması⁵⁵, İran'da yakın zamana kadar ölülerin meşaleler ve tütsülerle gömülmesi⁵⁶ ve

Resim 7: Sivas İli, Şarkışla İlçesi'ndeki, Şeme Baba Ziyareti

Anadolu'da bir kişinin öldüğü mekânda ruhu sevin sin ve rahat dolaşsın diye ışık yakılması ya da kötü ruhların ölüye yaklaşmasını önlemek için mezar yanında ateş yakılması⁵⁷, ölü ruhunun tanrıya ulaşmasını sağlamaya yönelik eski uygulamaların devamıdır.

"Tütsü Yakma"⁵⁸, ölü ruhunun bedenden çıkarak bir duman gibi göğe yükselmesini ve ölü ruhlarının yeryüzüne gelerek dinî törenlere katılmalarını sağlamak için cenaze ve ölü anma törenlerinde uygulanmıştır. İştâr'ın yeraltına inişini konu alan edebi metinde ruhlar tütsü kokusu ile yeryüzüne çağrılmış⁵⁹, tütsü su ya da bira ile söndürülerek ruhlar ve hayaletler yer altına geri gönderilmiştir⁶⁰. Anadolu'nun bazı bölgelerinde hâlen mezar yanında yakılan ateşe içki dökülmesi ve kesilen kurbanın yağının bu ateşe atılması⁶¹, Şamanist kavimlerin ölülerin ruhuna gitsin diye uyguladıkları ritüellerin devamı niteliğindedir. Bazı bölgelerde hâlen şeytan gelmesin, gökten melekler insin diye ölü yanında tütsü yakılır⁶²; kiliselerde ve türbelerde yakılan tütsü ve mumlar yerle gök arasında iletişimi, böylece dileklerin tanrıya ve ölünün ruhuna ulaşmasını amaçlamaktadır.

"Ölünün adının anılması" cenaze sırasında ve sonrasında ölünün hatırlanmasına ilişkin törenlerdir⁶³. Eski Önasya'da insanların ölüme değil, son baharda ölen ve ilk baharda dirilen tanrıların sembolize ettikleri yeni bir yaşama gidecekleri inancı doğrultusunda her yıl ölü ve bereket kültü çerçevesinde yas törenleri ve şenlikler düzenlenip tanrılar ve ölü ruhları için sunular yapılmış, tören yemekleri yenmiştir⁶⁴. Mezo-

Tablo: Ölü ritüellerine ilişkin terimler

	Sumerce	Akkadca	Diğer Diller
Öteki Dünya	KI.GAL	kigallu	
Dönüşü Olmayan Ülke	KUR.NU.GI4	mat (erset) la târi	
Ölü Ruh	GIDIM / GEDIM	etemmu	Ugaritçe npš
Aramice	naphšà		
Hititce	akkant-		
Ölü Bakıcısı	LÚ SAG.ŠN.TAR	pagidu	
Ölü Bakımı	KI.Sİ.GA	kispum	
Libasyon	A.BAL	naqmê	Hititce şipant-
Libasyon Sunağı	KI.A.NAG/KI.A.BAL	mê naqû	
Libasyon Çukuru	AB	aptu	Hititce hateššar
Hurrice	abi/api		
Yunanca	bothros		
Libasyon Borusu	DUGA.PA4	arûtu	
Ölü Yemeği	KI.KAŠ.GAR	takultu	Ugaritçe rp'um
Nabatice	triclina		
Tütsü Yakma	GIBÎL	maqlû	
Tütsü Söndürme	KI.NE.NE	kinunu belû	
Adın Anılması	MU.PÂD.DA	Šummum zakaru	
Beşinci Ay	ITUNE.NE.GAR	Sabatu	
Hasat/Ölüler Bayramı		Abu(m)	
Oda Mezar	Š.KI.MAH	bit kimahi	
Ölü Sunu Evi	Š.KI.Sİ.GA	bit-kispu(m)	
Kırdaki Ölü Sunu Evi	Š.KI.Sİ.GA EDIN.NA	bit-kispu ina seri	
Taş Ev	Š.NA4		

potamya'da temmuz ve ağustos aylarına rastlayan Abu(m) Bayramı, Sümer Çağı sonuna kadar hasat bayramı olarak kutlanmış⁶⁵, Emar'dan bir metne göre Eski Babil'de Abu(m) ayının 25.-27. günlerinde cenaze ritüelleri kiemen mezarın kapısında yapılmış ve bu ayın 28.-29. günlerinde tütsü yakılmıştır⁶⁶. Anadolu'da hâlen ürünün bereketi için mezar başında kurban kesilip yenen haziran bayramı ile temmuz ortasındaki hasat bayramı, Ağustos ortasında ziyaretlere ve mezarlara sunular bırakılması ve ziyafetler verilmesi⁶⁷ bu eski geleneklere dayanır. Yezidîler'in nisan ayının ilk çarşamba günü kutladıkları yeni yıl bayramı sırasında⁶⁸ aile mezarlarının ziyaret edilmesi ve oradan geçenlerin yemesi için yiyecek bırakılıp yatırlarda ateş yakılması ile 6 Mayıs'ta kutlanan Hidrellez sırasında türbelerin ziyaret edilmesi de⁶⁹, bu eski geleneklerin günümüze yansımalarıdır.

Eski Önasya'da "Oda Mezar" sunuların konulduğu bir anıt mezar; sunuların bırakılması için mezarların yanına veya üzerine inşa edilen mekânlardan oluşan mezar kompleksleri ise "Kıran Ölü Sunu Evi" olarak

nitelendirilmiştir⁷⁰. Eski Önasya'da açığa çıkartılan anıtsal mezar komplekslerinin⁷¹ (Resim: 5) ölü ruhuna yapılan sunuların konması için inşa edildikleri düşünülmektedir (Resim: 6). Hitit kaynaklarında krallarının cenaze törenlerinin yapıldığı ve sunuların bırakıldığı "Taş Ev"⁷² için, başta Boğazköy'deki Yazılıkaya C odası ve Gavurkale'deki taş yapı olmak üzere, çok sayıda anıtsal taş mezar önerilmiştir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hâlen türbe, yatır, ziyaret olarak adlandırılan, önemli bir zatın mezarı olduğuna inanılan bazı yerlerin çevresi bir taş duvar ile çevrelenip (Resim: 7) yaz başlarında buralarda kurban kesilerek yenmektedir. Bazı türbeler, çevrelerine aşevleri, mutfak ve benzeri yapılar inşa edilerek kurban sunulan mabed-mezarlar haline getirilmişlerdir⁷³. Günümüzde insanların "âdettir" diye uyguladıkları pek çok şeyi neden uyguladıklarını bilmemelerine ve eski inançların değişmiş olmalarına rağmen, insanların kültürel belleğinde binlerce yıldır kalan alışkanlıklar günümüze kadar ulaşmıştır ve hâlen geleneklerde önemli yer tutmaya devam etmektedir.

SUMMARY

Abstract: According to Ancient Near Eastern cuneiform sources, burial rites consist of three main procedures. The corpse must have been buried, so that the soul could descend to the Netherworld. The corpse was buried usually with its personal belongings and grave goods. During the funeral and afterwards, the descendants lit candles at the grave to keep the way of the soul light, offered water and food to the souls, called them by burning incense and ate funeral meals at the grave, so that the soul of their ancestors could live at ease. The souls would be satisfied when their descendants called their names during memorial ceremonies. At some graves, offering structures were built for offerings and for graveside meals. All these rites can be followed at archaeological contexts dating to various periods, showing that such traditions were practiced through the ages with only some variations. Ethnological researches in the Near East show that most of the ancient burial rites are still in practice, even if people believe in monoteistic religions. Burial rites seem to have reached to the present as traditional practices and modern people don't know their paganistic roots any more.

NOTLAR

Doç. Dr. A. Tuba ÖKSE, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE.

Çalışmam sırasında antropolojik, filolojik ve etnografik bilgilere ulaşmamda yardımcı olan Dr. Meryem Acara Eser, Araş. Gör. Suat Alp, Dr. Suavi Aydın, Doç. Dr. Yılmaz S. Erdal, Dr. Erhan Ersoy, Araş. Gör. Bülent İşler, Dr. F. Ayşe Karaduman, Dr. Sibel Özbudun, Dr. Nermin Şaman Doğan, Dr. Turgay Yazar ve Arkeolog Özcan Şimşek'e teşekkürlerimi sunarım.

Dipnotlarda Kullanılan Kısaltmalar: AJA: American Journal of Archaeology; Arch. Death: The Archaeology of Death in the Ancient Near East (ed: S. Campbell, A. Green) Oxford 1995; Death: Death in Mesopotamia (ed. B. Alster), Copenhagen 1980; JCS: Journal of Cuneiform Studies; Mezarlık: Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu İstanbul 1999; RLA: Reallexikon der

Assyriologie; Religions: Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament (ed: B. Janowski v.d) Göttingen 1967.

- 1 A. Tsukimoto, *Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien*, Neukirchen 1985, s. 51, 146 v.d, 228 v.d.
- 2 T. Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara 1948, s. 87; T. H. Price, "Hero-Cult and Homer", *Historia* 22, 1973, S. 129; B. Margolit, "Death and Dying in the Ugaritic Epics", *Death*, s. 251; İ. M. Akyurt, M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri, Ankara 1998, s. 154 v.d.
- 3 E. Ebeling, *Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier*, Berlin 1931, s. 50 v.d, 110 v.d, 126, 146v.d; C. Kühne, "Vopfer im alten Anatolien", *Religions*, s. 265-271.
- 4 S. Alcock, "Tomb Cult and the Post-Classical Polis", *AJA* 95, 1991, 447 v.d; C. M. Antonaccio, "Conquesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult, and Epic in Early Greece" *AJA* 98, 1994, S. 400 v.d.
- 5 I. J. Gelb v.d, *Chicago Assyrian Dictionary* 4, E, Chicago 1958, s. 398-399.
- 6 M. Bayliss, "The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia", *Iraq* 35, 1973, s. 117.
- 7 M. H. Pope ve W. Röllig, "Syrien, Die Mythologie der Ugariter und Phönizier", *Wörterbuch der Mythologie I* (ed. H. W. Haussig), Stuttgart 1965, s. 275.
- 8 R. E. Leakey, *Human Origins*, London 1982, s. 57.
- 9 W. Orthmann, *Das Gräberfeld bei Ilca*, Wiesbaden 1967, s. 64; Akyurt 1998: 153 v.d.
- 10 H. Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958.
- 11 Ebeling 1931: 58; Özgüç 1948: 78 v.d.; E. Strommenger, "Grab (In Irak und Iran)", *RLA* 3 (1957-1971), s. 605-610; B. Hrouda, "Nachtrag", *Die Gräber und Gräfte in Assur* (A. Haller), Berlin 1954, s. 183-185; D. A. Foxvog, "Funerary Furnishing in an Early Sumerian Text From Adab", *Death*, s. 67 v.d; Tsukimoto 1985: 184-186; Akyurt 1998: 137 v.d.

- ¹² P. Deimel, "Die Listen über den Ahnenkult aus der Zeit Lugalandas und Urukaginas", *Orientalia* 2, 1920, s. 32 v.d; 1939: 42 v.d; M. H. Pope, "The Cult of the Dead at Ugarit", *Ugarit in Retrospect* (ed: G. D. Young), Winona Lake 1981, s. 160.
- ¹³ H. Tuğcu, "Alevî ve Bektaşî Türk Kültüründe Ölüm ve Mezar Kavramları", *Mezarlık*, s. 234; A. Çelik, "Trabzon-Şalpazarı Çepni Türkleri'nde Ölümle İlgili Gelenek, Görenek ve İnanmalar", *Mezarlık*, s. 296.
- ¹⁴ S. N. Kramer, "The Death of Ur-Nammu and his Descent to the Netherworld", *JCS* 21, 1967, s. 104, 111 v.d.
- ¹⁵ W. G. Lambert, "The Theology of Death", *Death*, s. 58; Bayless 1973: 116; A. Skaist, "The Ancestor Cult and Succession in Mesopotamia", *Death*, s. 126; J. Scurlock, "Death and Afterlife in Ancient Mesopotamian Thought", *Civilizations of the Ancient Near East III* (ed: J. M. Sasson), New York 1995, s. 1888.
- ¹⁶ J. J. Finkelstein, "The Genealogy of the Hammurapi Dynasty", *JCS* 20, 1966, s. 95 v.d, 115 v.d; M. Birot, "Fragment de Rituel de Mari Relatif au Kispum", *Death*, s. 189; W. T. Pitard, "The Ugaritic Funerary Text RS 34.126", *Bulletin of the Schools of American Oriental Research* 232, 1978, s. 66-67.
- ¹⁷ C. W. Heimpel, "Libation", *RLA* 7, 1987-1990, s. 1.
- ¹⁸ P. Michalowski, "The Death of Sulgi", *Orientalia* 46-2, 1977, s. 221; P. R. S. Moorey, "Where Did They Bury the Kings of the IIIrd Dynasty of Ur", *Iraq* 46, 1984, s. 17.
- ¹⁹ N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000, s. 56-57.
- ²⁰ J. Gray, *Near Eastern Mythology*, Toronto 1982, s. 37.
- ²¹ M. Andronikos, *Totenkult*, Göttingen 1968, s. 94-96.
- ²² Heimpel 1987-1990: 3; Pitard 1978: 71.
- ²³ A. Moortgat, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die dritte Grabungskampagne* 1960, Köln 1962, s. 35 v.d.
- ²⁴ A. T. Ökse, "Gre Virike: Fırat Kenarında Bir MÖ. 3. Bin Kutsal Alanı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19-2, 2002, s. 53 v.d.
- ²⁵ C. F. A. Schaeffer, *The Cuneiform Texts of Ras Shamra-Ugarit*, London 1939, s. 47, 50 v.d.
- ²⁶ Y. Z. Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, Ankara 1998, s. 276; Y. Kalafat, "Anadolu ve Yakın Çevresi Türk Halk İnançlarında Ölüm veya Halk İnançlarımıza Göre Yatır Ziyareti", *Mezarlık*, s. 245 v.d.
- ²⁷ S. V. Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara 1979, s. 73; B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri I*, İstanbul 1980, s. 601-602.
- ²⁸ A. R. Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları I-II*, Ankara 1977, s. 31, 34, 79.
- ²⁹ G. M. Schwartz, "A Third-Millennium B.C. Elite Tomb From Tell Umm el-Marra, Syria", *Antiquity* 74, 2000, s. 771 v.d.
- ³⁰ Andronikos 1968: 93-94; Michalowski 1977: 223.
- ³¹ Tsukimoto 1985: 231; J. J. Glassner, "Mahlzeit In Mesopotamien", *RLA* 7, 1987-1990, s. 264.
- ³² Michalowski 1977: 223-225.
- ³³ C. L. Woolley, *Ur Excavations II: The Royal Cemetery*, Oxford 1934, s. 8.
- ³⁴ Otten 1958: 12 v.d, 25 v.d, 81; Kühne 1993: 260.
- ³⁵ J. F. Healey, "Death in West Semitic Texts: Ugarit and Nabataea", *Arch. Death*, s. 190.
- ³⁶ O. Loretz, "Nekromantie und Totenevokation in Mesopotamien, Ugarit und Israel", *Religions*, s. 306-308.
- ³⁷ Andronikos 1968: 15-18.
- ³⁸ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, s. 189-190.
- ³⁹ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, s. 251.
- ⁴⁰ Yalman 1977: 31 v.d, 79, 269, 402; Örnek 1979: 64, 72 v.d; H. Türk, *Nusayrılık (Arap Aleviliği) ve Nusayrilerde Hızır İnanç*, Ankara 2002, s. 113-115.

- ⁴¹ Oğuz 1980: 115-116; Kalafat 1999: 224 v.d.
- ⁴² B. Alster, "The Mythology of Mourning", *Acta Sumerologica* 5, 1983, s. 1 v.d.
- ⁴³ R. Dussaud, "Ba'al et Ben-Dagon das les textes de Ras-Shamra", *Syria* 15, 1934, s. 302.
- ⁴⁴ A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin 1934, s. 40 ff., 68-75, 378.
- ⁴⁵ Ö. Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29, 1979, s. 178-180.
- ⁴⁶ N. Robertson, "The Ancient Mother of the Gods. A Missing Chapter in the History of Greek Religion", *Cybele, Attis and Related Cults* (ed. E. N. Lane), Leiden 1996, s. 290 v.d.
- ⁴⁷ Loretz 1993: 308, 313.
- ⁴⁸ J. B. Segal, *Edessa*, Oxford 1970, s. 44.
- ⁴⁹ Ebeling 1931: 34 v.d, 44 v.d, 64 v.d; P. Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, Köln 2000, s. 174.
- ⁵⁰ Otten 1958: 140-141.
- ⁵¹ Erman 1934: 40, 378 v.d.
- ⁵² Hasluck 1929: 106.
- ⁵³ Örnek 1979: 73.
- ⁵⁴ Otten 1958; Scurlock 1995: 1884; Ebeling 1931: 44 v.d, 137; Tsukimoto 1985: 49; Kühne 1993: 260 v.d; Çevik 2000: 80.
- ⁵⁵ V. H. Elbern, "Altar Implements and Liturgical Objects", *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art* (ed. K. Weitzmann), New York 1979, s. 594.
- ⁵⁶ Oğuz 1980: 116.
- ⁵⁷ Kalafat 1999: 258-260; Çelik 1999: 297; Tuğcu 1999: 236; T. Yazar, "Çadır-Bark-Türbe. Pp. 418-431", *Mezarlık*, s. 422 v.d.
- ⁵⁸ Ebeling 1931: 50 v.d, 85 v.d, 110 142 v.d; Erman 1934: 177; Bayliss 1973: 117 v.d; Pope 1981: 160.; Loretz 1993: 306; Kühne 1993: 265-271.
- ⁵⁹ Gray 1982: 37; C. Penglase, "Some Concepts of Afterlife in Mesopotamia and Greece", *Arch. Death*, s. 194.
- ⁶⁰ Ebeling 1931: 64, 126 v.d; Bayliss 1973: 120.
- ⁶¹ Yalman 1977: 403; Oğuz 1980: 268; İnan 1986: 183 v.d.
- ⁶² Örnek 1979: 51-52; Kühne 1993: 271; Türk 2002: 111, 132 v.d.
- ⁶³ Bayliss 1973: 116-117; Tsukimoto 1985: 22 v.d, 107 v.d, 140 v.d, 230.
- ⁶⁴ Tsukimoto 1985: 51.
- ⁶⁵ B. Perlov, "The Family of the Ensi's Urbau and Gudea and their Funerary Cult", *Death*, s. 390, 454 v.d; Scurlock 1995: 1889.
- ⁶⁶ T. Abusch "Mesopotamian Anti-Wirtschaft Literature. Texts and Studies I: The Nature of Maqlû: Its Character, Divisions and Calendrical Setting", *Journal of Near Eastern Studies* 33, 1974, s. 252 v.d.
- ⁶⁷ Hasluck 1929: 99-101; Oğuz 1980: 117; Guest 1987: 37; Türk 2002: 126.
- ⁶⁸ J. S. Guest, *The Yezidis. A Study in Survival*, London 1987, s. 36.
- ⁶⁹ Hasluck 1929: 319 v.d; Türk 2002: 23 v.d.
- ⁷⁰ Tsukimoto 1985: 72, 108, 144-145.
- ⁷¹ Woolley 1974: 54; Moorey 1984: 4; Antonaccio 1994: 402-403; Ökse 2002.
- ⁷² V. Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Köln 1994, s. 720-722.
- ⁷³ Hasluck 1929: 99-100; Yazar 1999: 422

KUZEYBATI ANADOLU'DAKİ HANLAR ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Leyla YILMAZ*

Hanlar, Anadolu tarihinin farklı zamanlarına ait ulaşım ağını, dönemin ticaret hayatını ve sosyal yapılanmasını açıklayan önemli yapılardır. Bu bağlamda, Anadolu'nun kuzeybatı bölgesinde bulunduğu bilinen hanları incelemek amacıyla, bölgenin 1:25.000'lik haritaları taranmış; elde edilen verilerin arazi bilgileriyle doğrulanması için de bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu makalede söz konusu harita ve arazi çalışmalarının sonuçları verilmektedir¹.

Anılan bölge, başta Leonhard² olmak üzere Gökoğlu³, Chanykoff⁴, Hirschfeld⁵, Kannenberg⁶, Flotwell⁷, Leake⁸, Diest-Anton⁹, Boehringer¹⁰, Andersson¹¹, Hunger¹², Dernschwam¹³ ve Busbecq¹⁴ gibi seyyah ve araştırmacıların ilgi alanına girmiştir. Bölgenin Roma Dönemindeki yolları için French¹⁵, Ankara-Çankırı güzergâhı için de Macpherson¹⁶ bilgi verirler. Ayrıca bölgedeki bazı hanlarla ilgili olarak Özergin¹⁷, Ünal¹⁸, Sözen¹⁹ ve Başın²⁰ çalışmaları bulunmaktadır.

Gerek harita ve gerekse seyahatnâmelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda Ankara-Çankırı-Kastamonu-Tosya-Sinop-İnebolu-Kastamonu-Çankırı (Çankırı-Ilgaz arasındaki tâli yoldan) Ilgaz-Ankara ve Ankara-Şabanözü güzergâhında bir yüzey araştırmasına çıkmıştır.

Arazi çalışması sırasında, yayınlarda ve haritalarda tespit edilebilen 27 hanın 12'sinin izine dahi rastlamak mümkün olamamış; dördünün ise sadece temel kalıntılarına tesadüf edilebilmiştir. Günümüze ancak 11 hanın ulaşabildiği görülmüştür.

Bütün bu bilgiler ışığında şu tespitler yapılabilir:

Bugün Mevcut Olmayan Hanlar

Solfasol Köprüsü yakınında bulunduğu anlaşılan ve "Solfasol Hanı"²¹ denilen yapının, Ankara-Çubuk yolu üzerinde olduğu bellidir. Yapıya ait hiç bir iz günümüze ulaşmamıştır.

Ankara-Esenboğa arasında Karacaören mevkinde tespit edilebilen hanın²², Özergin'in makalesinde sözü edilen "Abacılar Hanı" ile aynı yapı olduğu düşünülebilir²³. Özergin'in Çubuk Barajı'nın suları altında kaldığını söylediği bu yapının, bugün Karacaören yakınındaki bir çiftliğin bulunduğu yerde lokalize edilebileceği iddia edilebilir. Yöre halkı da bu tespiti desteklemekte ve çiftliğin bulunduğu yerde 50-60 sene evveline kadar bir hanın bulunduğunu hatırlamaktadır.

Eski adıyla "Han Yeri"²⁴ denilen mevki, Ankara-Çankırı yol ayrımından sonra Çankırı istikametine giderken yolun sol tarafındadır. Bugün Sarıcalar adıyla bilinen bu mevkide, Çubuk Suyu kenarında bir kavak tarlasında vaktiyle bir hanın bulunduğu ve yıkılarak (?) taşlarının inşaatlarda kullanıldığı öğrenilmiştir.

Haritalarda varlığı tespit edilebilen Ankara-Çankırı yolundaki han²⁵ ile yine aynı yol üzerinde bulunduğu anlaşılan İnadık Köyü'ndeki han²⁶ da izine dahi rastlayamadığımız diğer yapılar arasındadır.

Kalecik yakınlarında bulunduğu bilinen "Selçuk Hanı", sadece Erdmann'ın yayınından tespit edilebilmektedir. Daha önce Anderson ve Kiepert tarafından da görülen yapıyı Erdmann da bulamamıştır²⁷.

Çankırı-Yapraklı arasında Şıhlar Köyü civarında olduğu bilinen "Eski Han" (Alter Han), Kiepert²⁸

ve Leonhard'ın²⁹ haritalarında görülmekle birlikte, arazide yapılan çalışmalarda yapının günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

"Germeç Pazar", Kastamonu-Taşköprü arasındadır. Leonhard, burada bir han ve ahşap satış kulübelerinin bulunduğu ve burasının haftada bir gün hizmet verdiğinden söz eder³⁰. Arazi çalışmaları sırasında hanın yıkıldığı, fakat, bulunduğu alanda, ahşap kulübelerde hâlâ satış yapıldığı tespit edilmiştir.

Kastamonu-İnebolu arasındaki "Halkacılar Hanı", Leonhard'ın haritasından tespit edilebilmektedir³¹. Kastamonu'nun güneyinde ve Leonhard'ın kendisinin de kalmış olduğunu belirttiği "Han" ise Pirlaklar'dadır³². Ancak, ne yazık ki her ikisi de günümüze ulaşamamıştır.

Kastamonu-Tosya yolu üzerinde ve Taşköprü istikametine ayrılmadan önce bir derbent ile onun aşağısında "Tahtalı Han" diye anılan bir yapının vaktiyle mevcut olduğu da, Leonhard'dan anlaşılabilmektedir³³; ancak arazi çalışması sırasında böyle bir yapıya tesadüf edilmemiştir.

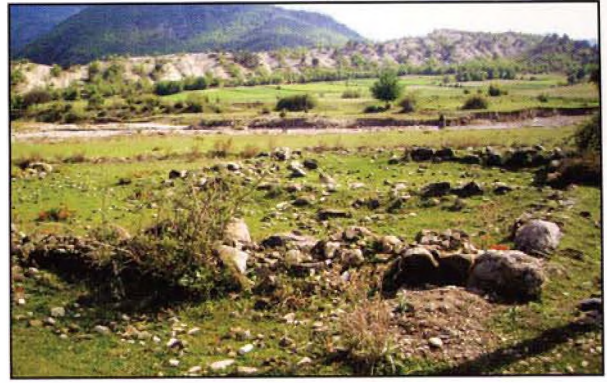
Bugün Sadece Temelleri Kalmış Olan Hanlar

"Topal Ali'nin Hanı", "Sirke Han", "Eski Han" ve "Sazlı Han" olarak bilinen yapıların sadece temelleri günümüze ulaşabilmiştir.

"Topal Ali'nin Hanı"³⁴ diye bilinen yapı kalıntısına ulaşılması bir hayli zordur (Resim: 1). Mevcut kalıntılara bakılarak, Ilgaz-Çankırı arasındaki ana yolun doğusunda kalan tañı yol takip edilerek ulaşılan Kızılsin Köyü yakınlarında ve Değirmendere Suyu kenarındaki eğimli arazi üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşabilmiş temel kalıntıları, burada vaktiyle dikdörtgen plânlı ve birbirinden bağımsız üç yapı

Resim 1: Topal Ali Hanı'nın kalıntıları

Resim 2: Sirke Han'ın kalıntıları

bulunduğunu, moloz taş ve harç ile inşa edilmiş olan bu yapı topluluğu içindeki en büyük yapının da muhtemelen han olduğunu göstermektedir. Bugün, içindeki bölme duvarları iyi-kötü hâlâ belli olmaktadır. Örtü sistemine ait bir göçük olmaması, ahşap çatılı olabileceğini düşündürmektedir. Malzeme ve inşa tekniği dikkate alınarak 19. yüzyıla tarihlendirilebilir³⁵.

Taşköprü-Gökçeadağ arasında ve kendi adıyla bilinen köy mevkiindeki "Sirke Han"³⁶ denilen yapının sadece temel kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir (Resim: 2). Kalıntılara bakılarak burada vaktiyle dikdörtgen plânlı bir yapının bulunduğu anlaşılmaktadır. Hâlen kalıntılar arasında örtüye ait olabilecek bir göçüğün bulunmaması dolayısıyla çatının ahşap olabileceğinden söz edilebilir. Malzeme ve inşa tekniği dikkate alınarak 19. yüzyıla tarihlendirilebilir³⁷.

"Eski Han"ın³⁸, Ankara-Çubuk-Şabanözü yolu üzerinde ve anayolun içerilerindeki Karahacı ve Karamusa köyleri arasında ve Terme Deresi kenarında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bugün yer yer bir metre yükseklikteki duvarlardan ibaret kalıntılara bakılarak, burada vaktiyle en az dört yapıdan oluşan bir mimarî topluluğun bulunduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır (Resim: 3). Mevcut kalıntılar, dikdörtgen ve kare mekânlar halinde ve koridorlarla birbirlerine bağlanmış hâldedir. Örtü sistemine ait göçük olmaması, bunla-

Resim 3: Eski Han'ın kalıntıları

Resim 4: Sinan Paşa Hanı

rın da ahşap çatılı olabileceğini düşündürmektedir. Malzeme ve inşaa tekniği dikkate alınarak yapı 19. yüzyıla tarihlendirilebilir³⁹.

“Sazlı Han”, Sinop’a bağlı Kabalı İlçesi’nin Sazlı Köyü’nde bulunmaktadır. Yapıdan geriye sadece temel kalıntıları kalabilmiştir. Dikdörtgen plânlı olduğu ve kaba yonu taşlarla inşaa edildiği anlaşıyor; mevcut haline bakılarak 14 – 15. yüzyıla tarihlendirilebilir⁴⁰.

Mevcut Hanlar

Ankara-Çankırı arasında Kalecik yakınlarında yer alan “Yeni Han” iki katlıdır. Malzeme ve inşaa tekniği dikkate alınarak 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başına tarihlendirilebilir⁴¹ (Resim: 12).

Resim 5: Sarımsın Hanı

Çorum’un Kargı İlçesi’ne bağlı Hacı Hamza’daki “Sinan Paşa Hanı” 1506-7 tarihlidir. Dikdörtgen plânlı han, beşik tonoz örtülü tek bir mekândan oluşmaktadır⁴² (Resim: 4).

Kastamonu-Tosya arasındaki “Bürnük Köyü” sınırları içinde, bir su kaynağı kenarında yer alan “Sarımsın Hanı” dikdörtgen plânlı bir yapıdır. Günümüze üst örtüsü ve batı kanadı tamamen yıkılmış olarak ulaşmıştır. Mevcut izlere bakılarak vaktiyle sivri beşik tonoz örtülü ve tek bir mekândan ibaret olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Duvarlarında üç ocak nişi bulunmaktadır. 14.-15. yüzyıla tarihlendirilebilir⁴³ (Resim: 5).

“Atabey Hanı”, Kastamonu-Tosya arasında Ak-

Resim 6: Atabey Hanı

Resim 7: Gökçeada Hanı

kaya İlçesi'ne bağlı Elmayakası Köyü sınırlarında ve Karadere kenarında yer almaktadır. İçi, bugün üçü mevcut olan, karşılıklı ayaklara oturtulmuş yarım daire kemerlerden oluşan iki destek sırası ile beşik tonozlu üç bölüme taksim edilmiştir. Dikdörtgen plânlı yapıda girişin sağ ve solunda, birer ocağı bulunan ön mekânlar yer almaktadır. 14.-15. yüzyıla tarihlendirilebilir⁴⁴ (Resim: 6).

Kastamonu'nun Taşköprü İlçesi'ne bağlı Gökçeada yerleşim merkezinde yer alan "Gökçeada Hanı" 1444-1461 tarihli⁴⁵. Dikdörtgen plânlı yapının girişinde, kısmen yıkık olarak sağ ve solunda ocak nişi de ihtiva eden bir ön mekân bulunmaktadır. Hanın içinde karşılıklı ikişer ayak ve duvarlara bitişik gömme ayaklar, yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Yapı, örtü sisteminde özenle kullanılmış olan tekne tonozu ile dikkat çekmektedir⁴⁶ (Resim: 7).

Kastamonu-İnebolu arasında Seydiler Köyü'nde yer alan "Seydiler Hanı"⁴⁷ günümüze bir kalıntı olarak ulaşabilmiştir. Örtü sistemine ait bir göçük olmaması, ahşap çatılı olabileceğini düşündürmektedir. Hanın yanında yer alan cami kitabesi 1906 tarihli⁴⁸. Malzeme ve inşaa tekniği de dikkate alınarak yapı 19. yüzyılın sonlarına tarihlendirilebilir (Resim: 10).

Resim 8: Taypaklı Han

Resim 9: Taş Han

Kastamonu-İnebolu arasında Ballık Köyü'nde yer alan "Ballık Han"⁴⁹ bugün aslı halini tamamen kaybetmiştir. Günümüze ulaşabilen temel kalıntıları üzerine ahşap bir bina inşa edilmiş olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Yapı muhtemelen 19. yüzyıla tarihlendirilebilir⁵⁰ (Resim: 13).

Sinop-İnebolu arasında Çatalzeytin'de yer alan "Çatalzeytin Hanı" dikdörtgen plânlı bir yapı kalıntısıdır. Yapının içinde bölme duvarı izine rastlanmaz. Örtüye ait olabilecek bir göçüğün bulunmaması dolayısıyla çatının ahşap olabileceğinden söz edilebilir. Malzeme, inşaa tekniği ve yüksek pencere açıklıkları dikkate alınarak yapı 19. yüzyıla tarihlenebilir⁵¹ (Resim: 14).

Sinop'un Kabalı İlçesi, Taypaklı Köyü'nde yer alan "Taypaklı Han"⁵², dikdörtgen plânlı tek mekândan ibaret bir yapıdır. Han sivri beşik tonoz örtü sistemi ile dikkat çekicidir. Dışarıdan kırma çatı ile örtülüdür. Yapı 14.-15. yüzyıla tarihlendirilebilir (Resim: 8).

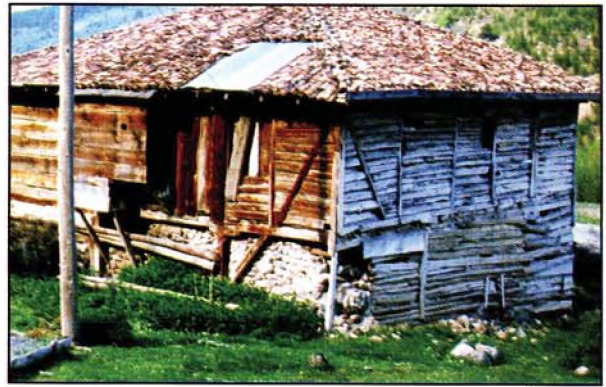
Sinop-Gerze kavşağında, Lala Köyü sınırlarında yer alan "Taşhan" (Yaykıl Han) dikdörtgen plânlı, ocağı olan ön mekâna sahip bir yapıdır. Han sivri beşik tonoz örtü sistemi ile dikkat çekicidir. Dışarıdan kırma çatı ile örtülüdür. Yapı 15. yüzyıla tarihlendirilebilir⁵³ (Resim: 9).

Resim 10: Seydiler Hanı

Resim 11: Durağan Hanı

Resim 13: Ballık Han

Resim 12: Yeni Han

Sinop'un Durağan İlçesi'nde yer alan "Durak Han" kapalı ve açık iki bölümden oluşan bir yapıdır. Kitabesi mevcut olan han 664 H./ 1266 M. tarihinde Per-vâne Süleyman bin Ali tarafından inşa ettirilmiştir⁵⁴ (Resim: 11).

Ankara-Çankırı-Kastamonu-Sinop-İnebolu-Kastamonu-Ankara güzergâhında yapıların ortaya koymuş olduğu durumun izlenebilmesi için, bugün artık mevcut olmayan ya da sadece temelleri kalmış olan ve günümüze ulaşabilmiş olan hanların, güzergâh üzerindeki sıralanışları ve tarihleri üzerinde durulabilir (Harita).

Bu bağlamda, Ankara'nın kuzey çıkışında "Sol-fasol Hanı", Karacaören'de "Abacılar Hanı", Sarncalar'da "Han Yeri", Balıkhisar (Taş Avlu), Şabanözü istikametinde 19. yüzyıla tarihlenebilen "Eski Han", Kalecik istikametinde 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başına tarihlenebilecek "Yeni Han", Kalecik'te "Selçuk Han", Çankırı yolunda ve İnandık Köyü'ndeki hanlar, Çankırı-Yapraklı arasında "Eski Han" (Alter Han), Çankırı-Ilgaz arasındaki ta'îf yolda 19. yüzyıla tarihllediğimiz "Topal Ali'nin Hanı", Tosya-Osmancık yolunda Hacı Hamza'da 1506-7 tarihli "Sinan Paşa

Resim 14: Çatal Zeytin Han

Han" ve "Taypaklı Han", 15. yüzyıla tarihlenen "Taş Han", Sinop-İnebolu arasında 19. yüzyıldan "Çatalzeytin Hanı", İnebolu-Kastamonu arasında 19. yüzyıldan "Seydiler Hanı", "Halkacılar Hanı", Kastamonu-Ilgaz arasında "Pirlaklar" ve 19. yüzyıla tarihlenen "Balık Han"ları bulunmaktadır.

SUMMARY

Caravansaries Anatolian Archiitectural History Researches are of great importance in respect of transportation condition, trade role and social structure of Anatolia. It is clear that the researches about the Black Sea Region has been ignored this paper focuses on caravansaries from a region in the Black Sea. This region includes the locales of Ankara-Çankırı-Kastamonu-Sinop-İnebolu-Kastamonu-Tosya-Ankara.

This paper investigates the existence of caravansaries in this region and existence and extent of a trade route. The research for the paper began with studying the book of travels 1:25.000 maps and finished with studying some publications and land researches.

Based on data cathered from maps and travel boks, a site survey has been carried out along Ankara-Çankırı-Kastamonu-Tosya-Sinop-İnebolu-Kastamonu-Çankırı-İlgaz-Ankara and Ankara-Şabanözü route, investigating caravansaray sites.

Of the 27 caravansaries discovered in the literature rewiw, remains from 15 were observed in the field. There were no remnants found from the remaining 12, which had collapsed and deteriorned 11 of the 15 were found intact, with only the basement remnants to be found in the remaining 4.

This paper details the location of those caravansaries whose remnants were found. It also discusses possible locations for those caravansaries whose remnants have detriorated and could not be found.

NOTLAR

- * Dr. Leyla Yılmaz, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE
- ¹ L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları Ve Bu Yollar Üzerindeki Hanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Sanat Tarihi) Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1990.
- ² R., Leonhard, *Paphlagonia*, Berlin. 1915.

- ³ A., Gökoğlu, *Paphlagonie-paflagonya-Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Kastamonu, 1952.
- ⁴ Chanykoff; *Reise im Nördlichen Kleinasien im Jahre, 1846*.
- ⁵ G., Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengraber: Aus-handlungen der K.preuß Akad. d.W. Berlin, 1885*.
- ⁶ K., Kannenberg, “Die Paphlagonischen Felsengraber”, *Globus*, LXVII, 1895.
- ⁷ Flotwell, “Stromgebiet des Qyzyl-Yrmaq (Halys)”, *Petermann's Mitteilungen*, Erg.Heft No: 114, Gotha.1895.
- ⁸ W. M., Leake, *Journal of Tour in Asia Minor*, London, 1824.
- ⁹ W. V., Diest - M., Anton, “Neue Forschungen im nordwestlichen Kleinasien”, *Erganzungsheft. Nr. 116, Petermann's Mitteilungen*, Gotha. 1895.
- ¹⁰ J., Boehringer, *Auf Karawanen Straßen, Anatoliens*, München. 1958.
- ¹¹ J. G. C., Anderson, “Exploration in Galataia cis Halym Part II, Topography, Epigraphy, Galation Civilisation”, *The Journal of Hellenic Studies*, 19-(1899), s. 98.
- ¹² H., Hunger, *Tabula Imperii Byzantini*, Band. 9, Wien, 1996.
- ¹³ H., Derschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev: Y. Önen), Ankara, 1987.
- ¹⁴ Busbecq, *Türk Mektupları*, (Çev: H. C. Yalçın), İstanbul.
- ¹⁵ D. H., French, “A Study of Roman Roads in Anatolia”, *Anatolian Studies*, 24 (1974), s. 143-149.
- ¹⁶ I. W., Macpherson, “Roman Roads an Milestones of Galatia”, *Anatolien Studies*, 4 (1954), s., 111-120.
- ¹⁷ M. K., Özergin, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, *Tarih Dergisi*, XVI/20 (1965), s. 141-170.
- ¹⁸ R. H., Ünal, “Osmanlı Öncesi Devirlerden Yayınlanmamış Üç Menzil Hanı”, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* V, İzmir. 1990, s.189.
- ¹⁹ Sözen, M., “Hacı Hamza'daki Türk Eserleri”, *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2, İstanbul, 1970, s. 113-132.
- ²⁰ A. Baş, *Beylikler Dönemi Hanları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1989.

- ²¹ 1958 tarihli 1:25 000' lik haritada Ankara I 29-b2 paftası.
- ²² 1958 tarihli 1:25 000' lik haritada Bolu H 29-c3 paftası.
- ²³ M., Özergin, *a.g.m.*, s. 167.
- ²⁴ 1958 tarihli 1:25 000'lik haritada Bolu H 29-c3 paftası; H., Hunger, *Tabula Imperii Byzantini*, Band. 9, Wien, 1996'da haritada da "Han Yeri" görülmektedir.
- ²⁵ 1928 tarihli Çankırı 63 paftası.
- ²⁶ 1928 tarihli Çankırı 64 paftası.
- ²⁷ J. G. C., Anderson, "Exploration in Galataia cis Halym Part II, Topography, Epigraphy, Galation Civilisation", *The Journal of Hellenic Studies*, 19(1-899), s. 98; H., Kiepert, *Karte Von Klein Asien*, 1902-1906, 24 Pafta in platt Bearbeitet, Berlin; K., Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhundert*, Teil I, Berlin, 1961, s.72 - 74.
- ²⁸ H., Kiepert, *a.g.e.*
- ²⁹ R., Leonhard, *a.g.e.*
- ³⁰ R., Leonhard, *a.g.e.*, s. 74.
- ³¹ R., Leonhard, *a.g.e.*
- ³² R., Leonhard, *a.g.e.*, s. 72.
- ³³ R., Leonhard, *a.g.e.*, s. 125.
- ³⁴ 1958 tarihli 1:25 000'lik haritada G 31-a4 paftası ve Leonhard, R., *a.g.e.*, 1915.
- ³⁵ L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları Ve Bu Yollar.....* s. 35.
- ³⁶ A., Gökoğlu, *A.g.e.*, s. 29
- ³⁷ L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları Ve Bu Yollar.....* s. 34.
- ³⁸ R., Leonhard, *a.g.e.*
- ³⁹ L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları Ve Bu Yollar.....* s. 36.
- ⁴⁰ D. H., French, "Sinop: The so called Ceneviz Yolu", *Anatolia and the Ancient Near East*, Ankara, 1989, s. 143-145. fig.3 ; L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları Ve Bu Yollar.....* s. 28.
- ⁴¹ 1958 tarihli 1:25 000'lik haritada Kırşehir I 30 - b1 paftası; L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları.....*, s. 32.
- ⁴² M., Sözen, "Hacı Hamza'daki Türk Eserleri", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2, İstanbul, 1970, s.113 -132.
- ⁴³ Rölövesi ilk kez tarafımızdan alınmış olan yapı için bkz. L., Yılmaz, "Kastamonu-Tosya Arasında Beylikler Döneminden Bir Han: Sarının Hanı ve Batı Karadeniz Ticaret Yolu Üzerine Bazı Tesbitler", *XIV. Türk Tarih Kongresi* (9 - 13 Eylül 200-2)'nde verilen bildiri, (Baskıda).
- ⁴⁴ A., Baş, *Beylikler Dönemi Hanları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1989.
- ⁴⁵ Kastamonu İsmail Bey Vakfiyesi'ne bağlı olarak bkz. İ. H., Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1984, s.138 - 139.
- ⁴⁶ L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları.....*, s. 21 ; Söz konusu tekne tonoz sebebiyle, yapının kilise olarak inşa edildiğini düşünenler de olmuştur. Bkz; R., Leonhard, *a.g.e.*, 1915. s. 343.
- ⁴⁷ R., Leonhard, *a.g.e.*
- ⁴⁸ Kitabe "Padişahın fermanı ile Seydili Pazarı denilen yerde bir caminin inşa edilmesi" ile ilgili olup 1324 H./ 1906 M. tarihlidir. Bkz. L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları.....*, s. 29 - 30.
- ⁴⁹ R., Leonhard, *a.g.e.*, s. 71.
- ⁵⁰ L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları*, s. 33.
- ⁵¹ L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları.....*, s. 31.
- ⁵² Sinop'ta karaya vuran atık madde dolu radyasyonlu varillerin içine doldurulmuş olduğu yapı, bu sebeple görülememiştir. Ancak, yapının krokisi ve fotoğrafları bu olaydan daha önce ziyaret etmiş olan Sayın David French'ten temin edilmiştir. L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları.....*, s. 27.
- ⁵³ R. H., Ünal, "Osmanlı Öncesi Devirlerden Yayınlanmamış Üç Menzil Hanı", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* V, İzmir, 1990, s. 189; D. H., French, "Sinop: The so called Ceneviz....", s.143-145; L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları.....*, s.22.
- ⁵⁴ W., Hamilton, *Researches in Asia Minor-Pontus and Armenia*, London, 1842, s. 324; A., Gökoğlu, *Paphlagonie-paflagonya.....*s. 357- 358; K., Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray.....*, s. 72 ; L., Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları.....*, s. 37.

KUZEYBATI ANADOLU'DA DOKUMACILIK GELENEĞİNİN KAYNAKLARI VE GÜNÜMÜZDEN BİR ÖRNEK: ABA

Hande GÜNYOL*

Özgün örnekleriyle köklü bir geçmişi olan el dokumacılığı Anadolu'nun binlerce yıllık sanat geleneğinin bir parçası ve en yaygın olanlarından biridir. Dağınık olarak Anadolu'nun hemen hemen her yerinde rastladığımız mekikli dokuma geleneğine ait değişik ve ilginç örnekler, araştırmamızın konusu olan Kuzeybatı Anadolu bölgesinde azalarak da olsa günümüzde hâlen sürdürülmektedir.

Coğrafi konumu, köklü tarihi ve göç hareketleriyle yoğun bir kültür alışverişi yaşanan bölgede, dokumacılık geleneğinin kaynaklarına inildiğinde bu konunun yüklü bir geçmişi olduğu kültür belgeleriyle de izlenmektedir.

Bölgenin gerçek anlamda bir uygarlık ve ticaret merkezi olması İlk Tunç Çağı'nda Troia ile başlar. Çanakkale'nin 30 km. güneybatısında Hisarlık Höyüğü olarak bilinen Troia'da yapılan kazılarda bulunan hayvan kemikleri, Troia halkının büyük çapta keçi ve koyun sürülerine sahip olduğunu göstermektedir. Hayvansal ürünlerin değişik ve farklı amaçlarla değerlendirildiği en önemli alanlardan biri dokumanın temel hammaddelerinden olan yünün elde edilmesidir. Dolayısıyla dokumacılık da hayvancılığa bağlı olarak bu dönem ekonomisinde etkin rol oynamıştır. Yapılan kazılarda dokuz ana kültür katının saptandığı Troia'da gerek ilk yerleşmelerde gerekse izleyen yerleşmelerde çok sayıda ağırşak bulunur. Örneğin, Dörpfeld tarafından 1894'te yapılan kazılarda, Troia II'de, ucunda takıldığı gibi duran kilden ağırşakıyla birlikte kemikten bir iğ bulunmuştur. Bu buluntunun önemi, ele geçirilen binlerce ağırşakın en azından bir bölümünün sembolik nitelikten öte, dokuma eyleminde kullanıldığını belgemesidir (Resim: 1).

Resim 1: Troia İlk Tunç Çağı yerleşmelerinden bir ağırşak (İstanbul Arkeoloji Müzeleri env.no 35.266)

Yine Troia II g evresine ait 206 numaralı evde bir tezgâhın varlığını kanıtlayan bulgular saptanmıştır. Bir ucu duvara dayalı olan tezgâhın diğer ucu duvardan 1.10 m. uzaklıkta olup birbirinden 0.25 m. uzaklıkta iki ahşap kazıkla sabitleştirilmiştir. Kazıklar, tabana açılmış küçük yuvalara oturtulmuştur. Taban üzerinde işte bu kazık delikleri ve duvar arasında düştükleri gibi duran üç dört sıra kil tezgâh ağırlığı yer alır. Bu ağırlıkların bazıları evi tahrip eden yangın sonucu az çok pişmiş, bazıları da tahrip olmuştur¹. Bu tezgâhta ne cins bir dokumanın dokunduğunu saptamak mümkün değildir. Ancak, ağırlıkların ağır oluşları, çözümlün kalın iplik veya iplerden oluştuğuna ve söz konusu dokumanın kaba, olasılıkla yün olduğuna işaret etmektedir (Resim: 2).

Troia, Homeros'un ölümsüz destanı "İlyada"ya da konu olmuştur. Bu destanda kahramanların dünyası dile getirilirken, bir yandan da evin düzeninden sorumlu olan kadınların en önemli işlerinden birinin

Resim 2: Troia İlk Tunç Çağı yerleşmelerine ait bir tezgâh ağırlığı örneği (İstanbul Arkeoloji Müzeleri env.no 37.135)

dokuma yapmak olduğunu ve dolayısıyla günlerini dokuma tezgâhının başında geçirdiğini öğreniyoruz.

"İris, sofada buldu Helene'yi,
büyücek bir kumaş dokuyordu
ıpışıldı kumaşın iki yüzü de,
üstüne savaş resimleri işlemedeydi bir
sürü..."²

"Yüksek bir sarayın odasında kumaş
dokuyordu o,
erguvan renkli bir kumaştı bu, iki katlı,
alacalı süsler işliyordu kumaşın içine..."³

"... bez dokuyan güzel kuşaklı bir kadın,
geçirirken ipleği tezgâhın arkasından,
ne kadar yakın getirirse göğsüne mekiği,
Odysseus da o kadar yakın koşuyordu
Alas'a..."⁴

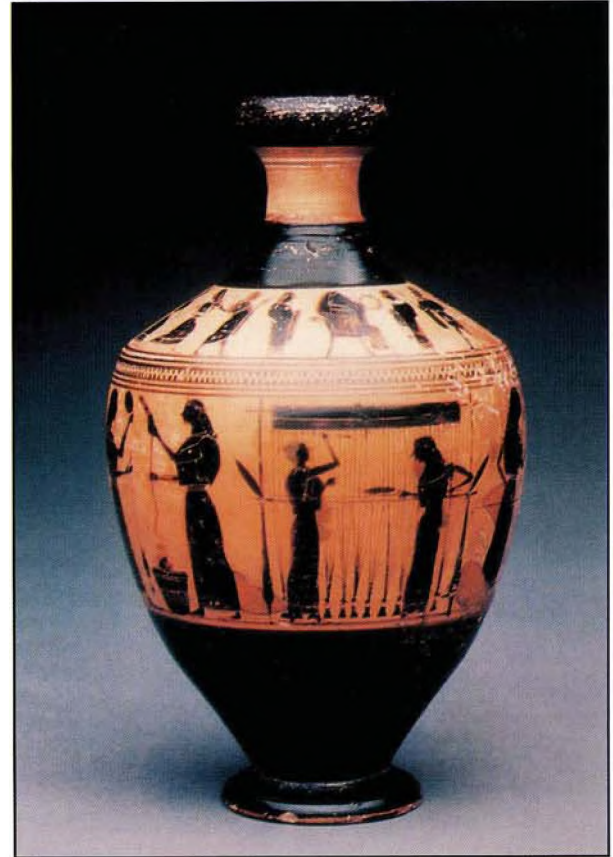
Destan sadece kahramanların dünyasını değil, köylülerin görüldüğü zıt bir dünyayı da tanıtır. Bu bağlamda, günlük yaşamda hayvan ürünlerinin

işlenmesi de önemli bir rol oynar: Gündelikçi bir kadın koyun yünü tartar, dokuma yapan bir kadın bunu işleyerek kumaş haline getirir ve bir çoban büyük bir balya şeklinde kumaşı taşır⁵.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere, Homeros'un anlatımında dönemin dokumacılıkla ilgili tüm eylemleri destan boyunca yer yer verilmektedir. Bundan da bölgenin erken dönem el dokumacılığına ilişkin küçük ama önemli bir kesit izlenebilmektedir.

Bunun yanı sıra Ege Denizi'nin doğu ve batı kıyılarında yaşanan ortak tarihsel süreç ve paylaşılan kültürel özellikler, Homeros'un destanlarında dile getirildiği gibi, aynı zamanda pek çok arkeolojik kültür belgesinde de izlenmektedir. Buna dayanarak aşağıda verilen örnek, Antik Çağ'da dokuma eyleminin aşamalarını göstermesi açısından bir bütün oluşturmaktadır. Bugün New York, The Metropolitan Museum of Art'da bulunan, M.Ö. VI. yüzyılın ortalarına tarihlenen, Amasis Ressamı tarafından siyah figür tekniğinde boyanan lekythos üzerinde yün işleyen kadınlar betimlenmiştir⁶.

Bu lekythostaki sahnenin kesintisiz devam etmesi eylemin bir dokuma atölyesinde geçtiği izlenimini

Resim 3: Siyah figürlü lekythos, M.Ö. 540 (The Metropolitan Museum Of Art, New York)

Resim 4: Lekythos'un gövdesindeki frizden detay: Dokuma eyleminin betimlenmesi

vermektedir (Resim: 3, 4). Sahnenin bütününde şu işlemler betimlenmiştir:

a-b-f: Yünün eğrilmeye hazırlanması

c-d: Dokumanın katlanması ve sehpa üstünde istiflenmesi

e: Yün eğirme

g-h: Tezgâhta dokuma

i-j: Yün balyalarının tartılması

k: Olasılıkla hesap tutma

Bölgenin el dokumacılığı geleneği, tarih boyunca sürekliliğini korumuş, her dönemde var olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, bölge illerinden Balıkesir'deki en önemli sanayi dalının mekikli tezgâhlarda yapılan dokumacılık olduğu bilinir. Balıkesir abaları çok ünlüydü. 1800'lerde askerî giysi yapımı için İstanbul'daki yönetime aba örnekleri gönderilmiş, bunlar beğenilerek ilde bir aba fabrikasının kurulmasına karar verilmiş, ancak bu gerçekleşmemiştir⁷.

XIX. yüzyılda aynı bölgede, Biga'nın karşı sahilindeki Gelibolu'nun yoğun bir dokuma üretimine sahip olduğunu öğreniyoruz. "Şehir halkının hemen yarısı dokumacılıkla meşgul olup çeşitli kumaş ve yelken bezi îmâl edilir ve İstanbul'a sevk edilir"⁸.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nde dokuma sanatının geçmişle olan bu köklü bağlantısı, günümüzde özgün örnekleriyle azalarak da olsa yaşamakta, bir bölümü de bölgenin bazı yörelerinde aşağıda da irdelendiği gibi artık dokunmamakta ve yok olup gitmektedir.

ABA DOKUMACILIĞI

Çanakkale İli, Çan İlçesi'ne bağlı Kumarlar, başlıca uğraşı hayvancılık olan yaklaşık 80 haneli bir köydür. Etinden ve sütünden yararlanmanın ön plânda olduğu hayvancılıktan sağlanan yünün de değerlendirilmesi amacıyla, Kumarlar ve çevre orman köylerinde aba dokumacılığı yapılmaktaydı. 1990'ların ilk yıllarında gerçekleştirilen araştırmada bu dokuma türünün geçmişle bağlantısını koparmadan sürdürüldüğü

belgelenmişti. O dönemde aba dokuması, işlerin azaldığı kış aylarında, genellikle köyün yaşlı kadınları tarafından yapılmakta; ancak, arkadan gelen kuşaklar dokumaya pek rağbet etmemekteydiler.

Bu araştırma sırasında malzeme, yapım tekniği ve işlev açısından belgelenmiş olan aba, kaba yün iplikle dokunan, dokunduktan sonra yüzeyin keçeleşmesi için özel işlem gören kışık bir dokuma türüdür.

Bahar kirkımından sonra yıkanıp temizlenen ya- pağıya, taraktan sonra iğ ile elde büküm verilir (Re- sim: 5). Aba türü dokumaların atkı iplikleri, dokuma sonrası yapılan işlemde kolay keçeleşmesi için az bükümlüdür. Çözüde kullanılan iplerin bükümüyse daha fazladır. İplik haline gelen yünler çile yapılır. Dokuma için gerekli 50 cm. eninde, yaklaşık 20 m. uzunluğunda kumaş olacak şekilde çözgü çekilir. Tez-

Resim 5: İğ ve ağırşak

Resim 6: Aba dokunan tezgâh

gâha alınan çözgü iplikleri aba dokuması için gerekli çerçevelere tahaflanır ve dokumaya başlanır.

Aba dokuma örgüsü, dimidir. Dimi örgüsü için teknik olarak en az üç iplik hareketi gereklidir. Bu dokuma örgüsüyle dokunan kumaşların çözgü ve iplik bağlantılarına göre ön ve arka yüzü aynı ya da iki yüzlüdür. Kumarlar Köyü'nde, kumaşın ön ve arkası aynı görünümlü aba dokumaları, dört çerçeveli ahşap tezgâhlarda dokunur (Resim: 6). Çerçeve hareketi ayaklarla, tefe üzerindeki mekik hareketi elle sağlanır. Yaklaşık 70-80 yıldır kullanılan bu tezgâhlarda dokuma işlemi bittikten sonra dokuma tezgâhtan alınır ve keçeletirme işlemi başlar.

Dokuma önce soğuk suya bastırılır, sonra da çıkarılıp "link" ya da "dink" adı verilen, artık günümüzde pek örneği kalmamış, ağaç kütüklerinden yapılmış bir düzeneğin içine katlanarak yerleştirilir. Bu basit düzeneğe ana gövde, dört ayağın üzerine oturtulmuş uzun dar bir tekne biçimindedir. İç yüzeyiye basamak şeklinde yontulmuş sabit bir altyapı ve bunun üzerine kapak gibi kapanan, alttaki kütüğün yuvası içinde hareket eden, iç yüzeyi yine basamaklı yontulmuş uzun bir ağaçtan oluşmuştur. Üstteki ağacın incelerek uzayan her iki ucuna birer

Resim 7: Keçeletirme işleminin yapıldığı düzenek, "dink"

sopa takılarak tutamak işlevi kazandırılmıştır (Resim: 7, 8).

Bu ilginç ve basit düzeneğin kullanımı için dört kişi gereklidir. Tutamak başlarına geçen ikişer kişi sabit olmayan üst kapak kısmını bir ileri bir geri karşılıklı hareket ettirirler. Böylelikle, içine katlanarak konmuş aba dokumasının sürtme hareketiyle keçeleşmesi sağlanır⁹. Bazen keçeletirmeye ara verilip kumaşın üzerine sıcak su dökülerek işleme yeniden devam edilir (Resim: 9, 10). Sıcak suyla işlem gören kumaşın keçelettikten sonra eni 25-30 cm.ye düşer

Resim 8: Dink (detay)

Resim 9: Örgüsü dimi olan aba dokuması

(tezgâhtaki eni 50 cm.dir). Kullanılan düzeneğin köyün ortak malı olduğundan bu işlem köyde imece usulüyle yapılır¹⁰.

Aba, yörede genellikle siyah yerli koyundan elde edilen yapağıyla dokunur. Bu renk tam siyah olmayıp boz görünümlüdür. Beyaz yapağıyla dokunduğundaysa kumaş keçeleştirilmeden önce boyanır. Boyama maddesi olarak meşe kozalağı (yörede kullanılan adıyla “kobak”) ya da ceviz kabuğu kullanılır. İç su dolu bir kazana meşe kozalakları bir gün önceden konur. Suyun rengi koyulaşarak siyaha yakın bir renk alır. Dokunmuş kumaş bu suyun içine bastırılarak yavaş ateşte yaklaşık bir buçuk saat kaynatılır. Kumaş rengi aldıktan sonra çıkarılır ve ayrı bir kapta hazırlanan küllü su (meşe suyu) içine daldırılır. Bunun nedeni liflerin boya emme yeteneğini artırarak, boyanın kumaşta sabitleşmesini sağlamaktır. Son olarak da kumaş soğuk suyla iyice yıkanarak kurumaya bırakılır. Meşe kozalağıyla yapılan boyamada hardal renginin değişik tonları elde edilir. Eğer rengin daha da koyulaşması isteniyorsa, boyanın içine yörede söylenen adıyla “kıvrız”, yani “saçıkıbrıs” eklenir¹¹.

Kumarlar köylüsünden alınan bilgiye göre, 15-20 yıl öncesine kadar çevrede kışlık giyim için başka kumaş kullanılmamaktaydı. Artık köyün yaşlı erkekleri tarafından eski alışkanlıkların devamı olarak kullanılan abadan yapılmış giysiler, pantolon, ceket ve yelekten oluşur. Giysi dışında keçeleştirme işlemi yapılmadan, bele kuşak olarak sarılarak kullanılması da çok yaygındır.

Son derece sağlıklı ve dayanıklı bir üst giyim olan aba giysiler, keçeleştirme işleminden dolayı soğuk ve yağmur gibi dış etkenlere karşı da koruyucudur.

Günümüzde yöredeki aba dokumacılığıyla ilgili bu konunun sürekliliğini izlemek üzere Mayıs 2004'te aynı köye gidildiğinde, bu dokuma türünün ne yazık ki,

artık dokunmamakta olduğu görülmüştür. Dokuma eylemini gerçekleştirme aşamasında kullanılan âletlerse (örneğin, dokuma tezgâhı ve keçeleştirme işleminin yapıldığı düzeneğin) sökülerek parçalanmıştır. Kumarlar Köyü'nde tamamen geleneksel yöntemler ve bazı özgün âletler kullanılarak yapılan aba dokumacılığından bugün iz kalmamıştır.

Resim 10: Keçeleştirme işleminden sonra aba dokuması

SUMMARY

SOURCES OF WEAVING TRADITION IN NORTH WEST ANATOLIA AND AN EXAMPLE FROM PRESENT DAY: ABA

Handweaving having an ancient history with authentic examples is a part of thousand-year-old handicraft tradition of Anatolia and it is one of the most widespread example of it.

In North West Anatolia, intense cultural interaction took place due to the geographical location, history dating back to antiquity and immigration movements. When the region is searched for sources of weaving tradition, a time-honored tradition via cultural documents is revealed. Especially the excavations carried out in Troy of the Early Bronze Age unearthed many spindle whorls and loom weights.

Troy was one of the themes of Homer's perennial Iliad. From Iliad we learn that, one of the daily chores of women who were responsible for housekeeping was weaving and they spent most of their day at their looms.

Handweaving tradition of the region has always kept its liveness through history and existed in almost every age. In our time, this time-honored tradition continues to exist with its authentic examples though in a decreasing degree. Some examples of the tradition are unfortunately not

woven any more and are disappearing.

In a research conducted in early 1990's, it was concluded that aba weaving was pursued in Kumarlar village of Çan district of the city of Çanakkale. ABA, which was well documented in terms of material, production technique and function during the research, is cloth woven with coarse wool threads and specially treated after being woven so that it can be made into felt. Cleaned wool is spinned manually with a spindle. ABA weaving technique is called twill weave. It is woven on a four-framed wood loom and the width of the loom is 50 cm.

After the weaving process, aba is taken off the loom and felting process begins. This process is performed on a mechanism which rarely exists today and is made of tree trunks called dink or link. Woven aba is folded and inserted into the mechanism. By way of rubbing and by soaking it in warm water, cloth is felted.

ABA is woven from wool obtained from the domestic black sheep of the region. If it is woven with white wool, it is dyed before it is made into a felt. In dying process natural dyes of the region are used.

Clothes made of aba are very healthy and hard-wearing and are also impermeable of cold and rain as a result of the felting process. When we visited the same village in May 2004 in order to observe the continuity of aba weaving, we found out that weaving is unfortunately not done anymore. All the tools used in weaving, for example looms and mechanism that felting was performed are broken into pieces. Today we are unable to witness aba weaving which was done using authentic tools and in wholly traditional ways.

NOTLAR

- * Dr. Hande GÜNYOL, Topkapı Sarayı Müzesi, Sultanahmet-İstanbul/TÜRKİYE.
- ¹ Wilhelm Dörpfeld, *Troia und Ilion*, Athen, cilt 1, 1902, s.39 vd.
- ² Homeros, *İlyada*, (Türkçesi: Azra Erhat-A. Kadir), Can Yay., İstanbul 2001, 3. Bölüm, s.118.
- ³ A.g.e., 22. bölüm, s. 483.
- ⁴ A.g.e., 23. bölüm, s. 507-508.
- ⁵ Brigitte Mannspreger, "İliada'da Doğa Yapısı, Hayvanlar ve Bitkiler Alemi" *Düş ve Gerçek Troia*, Homer Kitabevi, İstanbul 2001, s.321.
- ⁶ Ian Jenkins, *Greek and Roman Life*, British Museum Publications, London 1986, Fig. 20
- ⁷ "Balıkesir" *Yurt Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1982.
- ⁸ P. L. Inciciyan-H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İÜ Ed. Fak. Yay., 1975.
- ⁹ Yünün önemli bir özelliği de keçeleşmesidir. El-yaf yapısından ötürü yün belirli bir ısı ve basınç altında birbiri içine girerek kaynaşır. Keçe yapımında da bu özellikten yararlanılır.
- ¹⁰ Günümüz dokuma endüstrisinde keçeleştirmeyi kolaylaştırıcı bu işlem, dinkleme adı altında otomatik makinelerle yapılmaktadır.
- ¹¹ Saçıkbrıs, doğal boyalarla yün boyanırken koyu renklerin ve siyahların elde edilmesinde kullanılan kimyasal madde.

TAFONOMİ VE PALEOANTROPOLOJİK ÇALIŞMALARA KATKILARI: RUDABANYA ÖRNEĞİ

Arzu DEMİREL*

Paleontolojinin bir alt disiplini olan tafonomi, paleoantropolojik çalışmalarda eski insanın davranış biçimlerini belirlemeye yardımcı olabilmek amacı ile 1960'lardan bu yana kullanılmaktadır. İnsanın tarih sahnesine çıkışından bu güne çevresiyle yakın bir ilişki içerisinde olduğu ve tafonomik bir etken olarak rol oynadığı bilinmektedir. Fosillerin ölümden bulunmaya kadar başından geçenlerin çalışılması olan tafonomi, eski çevrelerin yeniden yapılandırılmasında anahtar görevi görmektedir, bu anlamda insan evrimi çalışmalarında ve dolayısıyla da insan atalarının içinde yaşamış olduğu ortamın ortaya konulmasında çok önemli bir işleve sahiptir. İnsan atalarına ait fosil kalıntıların bulunduğu bir alandan elde edilen kemiklerin üzerindeki izlerin tafonomik açıdan analizi, hem fosillerin söz konusu dönemde nasıl bir ortamda bulunduğunu, hem de insan ataları tarafından kemiklerin ne amaçla modifikasyona uğratıldığının belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Bu tür çalışmalar insan atalarının yaşamsal eylemlerinin ve avlanma stratejilerinin daha açık bir şekilde anlaşılması için gerekli temel bilgileri ortaya koymaktadır.

Tafonomi Nedir?

Organik kalıntıların sedimanlar içine nasıl yerleştiği ve gömülmeden sonra içinde bulunduğu koşulların araştırılması olan tafonomi, ilk olarak 1940'ta Rus Paleontolog Efremov tarafından "organik kalıntıların biyosferden litosfere geçiş sürecinin çalışılması" olarak tanımlanmıştır (Behrensmeyer ve Kidwell, 1985: 105). Fosilleşme sırasında, orijinal fauna ile ilgili ekolojik veriler, yırtıcıların etkisi, su ile taşınma, ezilme, zaman aralığı, gömülme, bozulma

ve mineralleşme gibi tafonomik süreçlerle kaybolur ya da azalır (Behrensmeyer, 1992: 189).

Tafonomi ve eski çevre çalışmaları, fosil topluluğu etkileyen tafonomik süreçler hakkında bilgi verir. Bu tür çalışmalar ayrıca, hominidler' ile birlikte, leş yiyici ve yırtıcıların davranış biçimleri hakkında da ipuçları verirler. Paleoekologlar tüm bu bilgileri kullanarak fosil topluluklar ve insan evrimine yön veren ekolojik güçleri anlamaya çalışmaktadırlar (Behrensmeyer, 1992: 189).

Tafonomik değişimler, bir organizma ölüm sırasında kendi vücudunun organik parçaları üzerinde kontrolü yitirdiği zaman başlar, depolanma, gömülme ve gömülme sonrası etkilere kadar uzanır. Korunma koşulları, ölüm öncesi faktörlerle yakından ilgilidir (örneğin, su bulunan ve bulunmayan ortamlar gibi). Paleontolojik verileri etkileyen diğer faktörler, yeryüzü hareketleri, fosillerin toplanması, müze-deki hazırlık ve saklama yöntemleri olup bunlar da tafonomik analizlere eklenmelidir (Behrensmeyer ve

Resim 1: Çigneme izleri (Demirel, 2000: 99)

Kidwell, 1985: 107). Tablo 1'de tahrip edici güçler ve etkilerine verilebilecek örnekler görülmektedir.

Tafonominin tanımı daha sonra "hayvan ve bitki kalıntılarının ölüm, çürüme, gömülme ve korunmasının çalışılması" (Andrews, 1992: 33) olarak genişletilmiştir. Tafonomik yorumlamalar, geçmişte işleyen süreçlerin bugün işlemekte olan süreçlerle karşılaştırılabilir olduğu varsayımına dayanmaktadır. Tüm tafonomik bulgular genel bir soruya yanıt aramaktadır: Fosil topluluğun kaynağı nedir, ilgili olduğu süreçler nelerdir ve bu süreçler topluluğun orijinal yapısını nasıl değiştirebilir? Bu, sonraki tüm yeniden yapılandırmaların temelini oluşturacaktır (Andrews, 1992: 33-34).

Ölen organizmalar, fosil haline gelene kadar çeşitli süreçlerden geçerler: Güneş ışığı, yağmur gibi etmenlerin etkisi altında kalırlar, kalıntıları ya taşınır ya da öldükleri yerde gömülür, son gömülmeden sonra da litosfere karışırlar. Sonuç olarak ortaya çıkan örnek, geçirdiği süreçlerin izlerini kaçınılmaz olarak taşımaktadır. Buna göre, fosilleşme süreci, fosil örneği her aşamada etkileyen etmenler de dikkate alınarak geriye doğru gidilerek değerlendirilmelidir (Behrensmeyer, 1984: 559). Şekil 1'de organik kalıntıların ölümden, bulunmaya kadar geçen süre boyunca geçirdiği süreçler görülmektedir.

Tafonomi ve paleoekoloji disiplinlerinin her ikisi de eski çevreyi yeniden yapılandırma ile ilgili olduğundan belli bir topluluk ya da fosilli çevreye bağlı olarak çalışırlar. Tafonomi, topluluğa yön veren olayların ayrıntılı bilgilerini sağladığından dolayı tafonomik çalışmalar, eski çevrenin yeniden yapılandırılmasında öncü bilgi işlevi görmektedir. Örneğin, bir fosil topluluk su yatağında doğal olarak ayıklanan ve taşınarak biriktirilen kalıntılardan oluşuyorsa, her biri için ayrı bir paleoekolojik yapılandırma ge-

Resim 2: Çarpma ve fiziksel nedenlerle aşınma (Demirel, 2000: 110)

rekeceğinden, bunları birbirinden ayırmak ancak ayrıntılı tafonomik çalışmalar ile mümkün olabilecektir (Shipman, 1981: 7).

Tafonomi Nasıl Çalışır?

Fosil topluluğun fiziksel özelliklerini belirlerken ayrı parçaların tafonomik tarihlerini ortaya koymak, farklı ortamlardan gelerek karışmış olan toplulukların analizinde oldukça önemlidir (Shipman, 1981: 99). Her paleontolojik araştırma kendine özel tafonomik sorunlara sahiptir. Ancak genel olarak, organik kalıntılar üzerinde iz bırakan etmenler, organik kalıntıların taşınması, fosil topluluklarda bazı türlerin korunmasını sağlayan süreçler tafonomik araştırmalarla ortaya konabilir (Behrensmeyer, 1984: 562).

Fosiller üzerinde bıraktıkları izlere bakılarak fosile etki eden etmen ve süreçlerin belirlenmesi, değişik korunma durumunun nedenlerinin analizi, taşınma tarihinin, yani fosillerin orijinal ölüm yerinden gömülme yerine nasıl taşındığının çalışılması ve bir fosil topluluğun temsil ettiği zaman aralığının belirlenmesi en çok kullanılan tafonomik yöntemlerdir (Behrensmeyer, 1984: 562-565).

Tafonomik süreçlerin, kültürel ve doğal olmak üzere iki ayrı boyutta değerlendirilmesi gerektiği görülür. İnsanoğlu beslenme sistemine eti dahil ettiği tarihten bu yana, karşımıza tafonomik bir etken olarak çıkmaktadır. Bu aşamadan sonra hayvansal gıda tüketmeye başlayan insanın, hayvanları avlamaya ve ürettikleri ilkel taş aletlerle avladıkları hayvanları ya da topladıkları hayvan leşlerini kesmeye, ayrıca kemik ilijine ulaşabilmek amacı ile uzun kemikleri kırmaya başladığını görüyoruz. Bu tür kültürel modifikasyonların yanı sıra, kemik üzerinde değişikliğe neden olan doğal modifikasyonlar da tafonomik araştırmaların bir diğer veri kaynağıdır. Bunların başlıcaları olarak: gömülmeden önce kemiklerde sıcak, soğuk, ıslanma, kuruma, donma, erime v.b. etkisi ile oluşan ve kalıntıların gömülmeden önce ne kadar bir süre dışarıda kaldığının belirlenmesi için kullanılan hava koşulları etkisi; fosilleşme ortamındaki bitkilerin varlığını belirlemek için kullanılan bitki kökü izleri; kemikler üzerinde içinde bulundukları sedimanların kimyasal yapısına bağlı olarak oluşan korozyonlar (aşınmalar) sayılabilir. Bu tafonomik süreçlerin belirlenmesi, bir fosil topluluğun paleoekolojisinin belirlenmesi için bir veri tabanı oluşturacak ve ayrıca, o topluluğun, bulunduğu yere taşınarak mı geldiği, başka bir fosil toplulukla karışıp karışmadığı gibi sorulara da yanıt verebilecektir.

Resim 3: Kök izleri (Demirel, 2000: 96)

Tafonomik Bir Etken Olarak İnsan

Tafonominin, paleoantropolojik çalışmalarda kullanılmaya başlanması ile kemik topluluklarının oluşumunda etkili olan doğal ve kültürel etkenler arasındaki karmaşık ilişkiler de ortaya konulmaya başlanmıştır (Bunn, 1991: 434). İnsanoğlu, hayvanları pek çok nedenle avlamakla birlikte, temelde enerji (yiyecek), ya da âlet ve giyim için hammadde olarak kullanmıştır. Bunun sonucunda iskeletler parçalanmakta, kemikler kırılmakta ve çok çeşitli biçimde değişimlere uğramaktadırlar (Lyman, 1994: 294). İnsan atalarının kemikler üzerinde oluşturduğu modifikasyonların en önemlileri, kesim izleri ve kırıklardır.

Lyman (1994: 294) "kesim" terimini "hayvan kalıntılarının insan tarafından tüketilebilir parçalar haline getirilmek amacı ile modifikasyona uğratılması" olarak tanımlamaktadır. Aslında, pek çok organizma, örneğin; böcekler, bakteriler ve çakallar, hayvan kalıntılarını tüketilebilir parçalara ayırmaktadırlar ancak, sadece insan ataları hayvan kalıntılarını gerçekten "kesmişlerdir" (Lyman, 1994: 294-295), ayrıca âlet üretmek için yapılan girişimler de kemiklerin kırılmasına neden olan bir diğer etkidir.

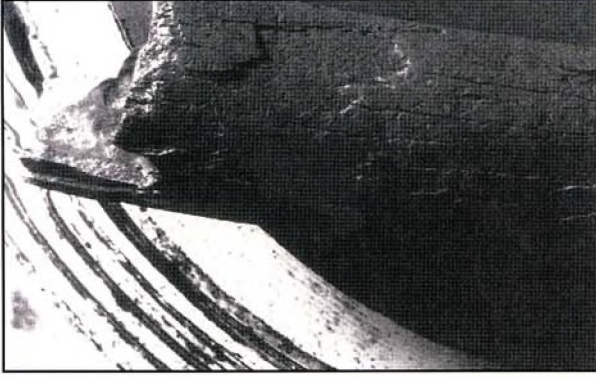
Tafonomik Verilerin Paleantropolojide Kullanımı

Fosil hominidler ile birlikte bulunan kemik toplulukları, pek çok bilgi barındırmakta ve bize erken

insanların beslenme ve besin toplama davranışları kadar ekolojileri hakkında da bilgi vermektedir (Behrens-meyer, 1992:189). Hominidler de dahil olmak üzere, tüm karasal omurgalıların fosilleri çok çeşitli ortamlarda bulunur. Bulundukları ortam, fosillerin korunma derecesini belirler. Fosil insan kalıntıları en iyi şekilde eski göl kenarlarında korunmakla beraber mağaralar, nehirler ve volkanik olarak aktif olan bölgeler de diğer önemli buluntu yerleridir.

Erken insan atalarının davranış biçimlerini belirleyebilmek için fosil ve arkeolojik kayıtlardan gelen veriler (örneğin, fosilleşmiş kemikler ve taş âletler) ve bunları değerlendirebilmek için günümüze ait deneyler ve gözlemlere ihtiyaç duyulmaktadır (Potts, 1992: 325). Erken insan atalarının davranış biçimleri ve ekolojileri ile ilgili bilgiler fosillerin kendisi, arkeolojik izler ve yaşadıkları jeolojik yapı ve çevreden sağlanmaktadır (Potts, 1992: 327).

İnsan atalarının hayvan kalıntılarını tüketmesi ile ilgili veri elde edilebilmesi için 3 aşamalı bilgiye gereksinim duyulmaktadır. Bunlardan birincisi, insanların bulunduğu coğrafik alanda bulunan hayvan kalıntılarının yaşamda iken de eş zamanlı olup olmadığıdır. Stratigrafik karışma, insan ve hayvan kalıntılarının birlikte bulunmalarına neden olabilir ve bu dikkate alınması gereken bir noktadır. İkincisi ise, hayvan ve insan kalıntılarının birlikte bulunmasıdır. Burada, söz konusu modifikasyonları hominidlerin oluşturup oluşturmadığının araştırılması gerek-

Resim 4: Hava koşulları etkisine bağlı çatlamlar (Demirel, 2000: 98)

mehtir. Bu aşamada kesme izlerinin incelenmesi devreye girmektedir. Üçüncü bilgi kaynağı ise, hominidlerin hayvan kalıntılarını kullanıp kullanmadığının kesinleştirilmesidir. Bu aşamada insan atalarının hayvanları etini yemek için mi, yoksa kemik âletler oluşturmak için mi parçaladıklarının belirlenmesi gerekmektedir (Lyman, 1994: 352-354). Bu tür bilgileri kapsamlı tafonomik incelemeler sağlayacaktır.

Bu yeni araştırma alanının, arkeologların Doğu Afrika'daki Olduvai Gorge, İsmailia ve özellikle Güney Afrika'daki Australopithecus² mağaralarındaki etrafa dağılmış kemikler ile ilgilenmeye başladığı 1960 ve 70'lerde oldukça popülerlik kazandığı görüldü. 1950'lerde Güney Afrikalı Anatomist Raymond Dart, Güney Afrika'daki mağaralardan bulunmuş olan parçalı kemikler üzerinde çalışmış ve kemik parçalarının Australopithecus tarafından sistematik olarak parçalara ayrıldığını ileri sürmüştür. Dart'a göre Australopithecus, âlet kullanmamış, ancak günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere kemik ve boynuzdan ürettiği bir "osteodontokeratik" kültür yaratmıştı. Daha sonra Brain, yerleşim görmeyen mağaraların sırtlanların öldürdüğü hayvanların kalıntıları ile dolu olduğunu ve kemik kırıklarının insanın âlet yapma eyleminin bir sonucu olmadığını tafonomik araştırmalar ile göstermiştir (Fagan, 1987: 357-358).

Olduvai'deki kemikler üzerindeki çizikler, bu kemiklerin hem hominidler, hem de etçiller tarafından modifikasyona uğratıldığını göstermiştir. Etçiller, örneğin sırtlanlar tarafından oluşturulmuş olan taş âletlerle birlikte bulunmuş olan modern ve eski kemik topluluklarının çalışması, topluluktaki av hayvanlarının boyutu, iskelet parçaları ve türlere göre farklılaşmaktadır. Taş âletlerin birikme şekli ve kemik topluluğunun özellikleri, Olduvai'de yaşamış olan hominidlerin âletleri, hayvan leşlerini de taşıdıkları yerlere götürdüğünü göstermiştir. Bu iki tür mater-

yalin hominidler tarafından taşınması, bu alanlarda onların etçiller ve doğal süreçlerden daha etkin olduklarını göstermiştir (Potts, 1992: 331).

Farklı, alternatif görüşler ileri sürülmesine karşın, arkeolojik kanıtlara, tafonomik gözlemlere ve tahminlere dayalı olarak kurulan çerçeveye göre; hominidler, genellikle daha önce etçiller tarafından yenilmiş ve üzerinde hâlâ et bulunan hayvan kalıntılarını, özellikle arka uzuvları topluyorlardı. Hayvanın öldüğü yerde yapılan ilk kesim işlemi öncelikle üzerinde et olan uzuv parçalarının ayrılmasıydı. Daha sonra ise taşıdıkları yerde ikincil kesim işlemini gerçekleştiriyorlardı. Taşıdıkları yer, genellikle gölgesinden yararlanabilecekleri ağaç altı gibi yerler olmaktadır. Hominidler buradan ayrıldıktan sonra aynı yere diğer leş yiyiciler; örneğin sırtlanlar ve daha küçük boyutlu etçiller gelerek henüz taze olan et kalıntılarını, özellikle yağlı uzun kemik uçlarını kemiriyorlar ve kalıntılarını buradan uzaklaştırıyorlardı (Bunn, 1991: 436).

Arkeolojik buluntu yerlerinden ele geçirilen kemik buluntular, genellikle kırık olduğu için, kemik kırıklarının çalışılması da hominidlerin yaşam biçimlerinin ortaya konması çalışmalarında önemli bir yer tutar. İlikli kemiklerin, çekiç taşı ile kırıldığının açık kanıtlarına, Koobi Fora ve Olduvai Gorge kemik topluluklarında rastlanmıştır ve bu hominidlerin yağ açısından zengin olan ilikleri tükettikleri yönünde yorumlanmıştır (Bunn, 1991: 450).

Rudabanya Örneği

Bu çalışmada tafonomi, primat³ kalıntısı içeren bir Geç Miyosen lokalitesinde bulunan fosil topluluğunun fosilleşme tarihine ışık tutabilmek amacı ile kullanılmıştır.

Bu çalışmanın materyalini Geç Miyosen Döneme (yaklaşık 10 milyon yıl öncesi) tarihlenen bir Avrupa Neojen⁴ omurgalı buluntu alanı olan Rudabanya'dan (Macaristan) bulunmuş olan küçük omurgalıları ait bazı kemik ve diş kalıntıları oluşturmaktadır. Bu buluntu alanının önemi iki ayrı tür primat kalıntısı içermesinden gelmektedir. Her iki tür de kafatasına ait parçalar, dişler ve iskelet kalıntıları ile temsil edilmektedir (Demirel, 2000: 77).

Rudabanya 1993 yılı kazı sezonuna ait kalıntılarda kök izleri (Resim: 1), hava koşulları etkisine bağlı çatlamlar (Resim: 2), çigneme izleri (Resim: 3), çarpma ve fiziksel nedenlerle aşınma (Resim: 4) ve asit aşınması (Resim: 5) gibi kimyasal ve fizik-

sel modifikasyonlar birlikte görülmektedir (Demirel, 2000: 95).

Kemik üzerinde kök izlerinin varlığı, fosil topluluğun tafonomik geçmişinin en azından bir kısmında bitkilerin yoğun olduğu bir tabakada bulunduğunu göstermektedir. Hava koşulları etkisi de ölümden gömülmeye kadar geçen süre içinde oluşmaktadır ve kemik yüzeyinde karakteristik çatlaklar oluşturmaktadır. Bu modifikasyon incelenerek kemiklerin gömülmeden önce ne kadar bir süre açık havada kaldığı yaklaşık olarak belirlenebilmektedir. Çiğneme izleri, fosillerin diğer canlılar tarafından beslenme amacı ile avlandıklarını göstermektedir. Kemik örneklerin üzerinde çarpma nedeni ile oluşan izler, ortamda fiziksel bazı güçlerin (sel, rüzgâr v.b.) etkili olduğunu göstermektedir (Demirel, 2000: 141-142).

Rudabanya Geç Miyosen fosil topluluğu üzerinde yapılan tafonomik incelemeler bu fosil topluluğun fosilleşme tarihi süresince gömülmeden önce bir süre açıkta kaldığı, fiziksel aşınmaların bulunması ise dalış açısı, kemiklerdeki yuvarlaklaşma gibi diğer veriler ile birlikte değerlendirildiğinde sel gibi güçlü bir fiziksel etkenin varlığını göstermektedir.

Elde edilen bu veriler, Rudabanya fosillerinin depolanma ortamlarındaki koşullar ile ilgili bilgiler verecek kazılarda elde edilen diğer sedimantolojik, paleopedolojik verilerle birlikte daha sağlıklı paleoekolojik değerlendirmeler yapılabilmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak; tafonomi, her bir fosil kalıntısının, ait olduğu fosil topluluğun evrimsel tarihi ve çevresi hakkında sakladığı bilgilerin evrimsel kanıtlar olarak yorumlanabilmesi için temel bilgiler sağlamaktadır. Bu kalıntılar, jeolojik devirler boyunca oluşan organik evrimin kanıtları olarak kullanılır. İnsan atalarının eski yaşam alanlarının ve yaşam biçimlerinin ortaya konulması için başlı başına çok önemli veriler derlenmesini sağlayan tafonomik çalışmalar, çevrenin fosil faunalar üzerindeki tüm etkilerini inceleyebilmemizi sağlamakta ve jeoloji, paleobotanik, sedimantoloji, paleontoloji, arkeozooloji, paleopedoloji v.b. gibi bilim dalları ile son 30 yıldır birlikte çalışarak paleoantropolojik çalışmalara katkıda bulunmaktadır.

İnsan evrimi çalışmalarında "osteodontokeratik kültür" gibi yanlışların düzeltilmesinde büyük payı olan tafonomi, ele geçirilen bulguların, çevresindeki diğer buluntular ile birlikte doğru olarak yorumlanmasını sağlamaktadır. Evrimleşen insanın içinde yaşadığı fauna ve çevre üzerinde yarattığı

Resim 5: Asit aşınması (Demirel, 2000: 115)

değişiklikler ise tafonomik çalışmaların paleoantropolojik açıdan ele alınan bir başka yönüdür. Aynı zamanda etnoarkeolojik çalışmalarla da amaçları açısından paralellik gösteren bu bilim dalı paleoantropolojik çalışmalarda geleneksel yorumlamalara farklı bir bakış açısı getirmekte ve daha doğru yorumlamalar yapılmasını sağlamaktadır.

SUMMARY

As a subdiscipline of palaeontology, taphonomy has been applied to palaeoanthropological studies to help to interpret behavioral practises of human ancestors. Human have always been in a close interaction with its environment and acted as a taphonomic factor since including the meat in their diet. Taphonomy has a key function for reconstruction of the palaeoecology, because it studies the fossilization history of a fossil assemblage, thus has a significant contribution for the evaluation of the environment where human ancestors lived. Taphonomic analysis of the bones which came from same deposits where human remains are found would help to understand subsistence practises of the early human ancestors.

NOTLAR

- * Arzu DEMİREL, Kültür Varlıkları, ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ulus-ANKARA-TÜRKİYE
- ¹ Hominid: İnsan ailesi
- ² Australopithecus: Yaklaşık 4-1 milyon yıl önce Güney ve Doğu Afrika'da yaşamış olan erken insan formu

- ³ Primat: İlkel maymunlar, maymunlar ve insanı kapsayan memeli takımı
- ⁴ Neojen: Senozoyik (65 milyon yıl önce-günümüz) zamanın bir alt dönemi.

KAYNAKÇA

ANDREWS, P. 1992. "The basis for taphonomic research on vertebrate fossils". S: Fernandez Lopez (ed.). *Conferencias de la Reunion de Tafonomia y Fossilizacion*. Madrid, Editorial Comptense.

BEHRENSMEYER, A. K. 1984. "Taphonomy and the fossil record", *American Scientist* 72: 558-566.

BEHRENSMEYER, A. K. 1992. "Fossil deposits and their investigation". S. Jones, R. Martin, D. Pilbeam (ed.) *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*, Cambridge, Cambridge University Press.

BEHRENSMEYER, A. K., Kidwell, S. M. 1985. "Taphonomy's contributions to paleobiology", *Paleobiology* 11 (1): 105-119).

BUNN, H. T. 1991. "A taphonomic perspective on the archaeology of human origins", *Annual Review of Anthropology* 20:433-467.

DEMİREL, A. 2000. *Tafonomik Çalışmalarda Taramalı Elektron Mikroskobu Analizlerinin Kullanımı: Paşalar, Rudabanya ve Neuadd'tan Bulunan Bazı Küçük Memeli Omurgalı Örnekleri Üzerinde Bir Deneme*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

FAGAN, B. M. 1987. *In The Beginning*. Scott, Foresman and Company, Illionis, Boston, London.

LYMAN, R. L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge University Press.

POTTS, R. 1992. "The hominid way of life". Jones, R. Martin, D. Pilbeam (ed.) *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*, Cambridge, Cambridge University Press.

SHIPMAN, P. 1981. *Life History of a Fossil*. Cambridge, Harvard University Press.

KAYSERİ'DE OSMANLI DÖNEMİNDE İNŞA EDİLMİŞ BİR GRUP ERMENİ KİLİSESİ II

Güner SAĞIR*

Kayseri'de Osmanlı Döneminde inşa edilmiş kiliseler, 1998-2000 yılları arasında Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanmıştır¹. Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi'nin 4. sayısında bölgede tespit edilen 12 yapının adı verilmiş, ancak sayfa sınırlaması nedeniyle dört yapı tanıtılabilmisti². Bu sayıda diğer sekiz yapı tanıtılacaktır.

Surp Toros Kilisesi

Kayseri'nin 8 km. doğusunda bulunan Aydınlar (Tavlusun)³ Köyü'nde, eğimli arazi üzerinde inşa edilmiştir. Kilise, kuzey duvarı hariç, avlu duvarı ile çevrelenir. Avlu duvarı içinde, kilisenin güneyinde ve batı avlu duvarına bitişik farklı işlevlerdeki mekânlar bulunur (Resim: 1).

Bugün terk edilmiş olan yapının, naos ve ek mekânlarının zeminleri define arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir. Kilisenin, güney duvarına bitişik ek mekânların bir kısmı ve batı avlu duvarıyla birleşen

Resim 1: Aydınlar (Tavlusun), Surp Toros Kilisesi, batı cephe

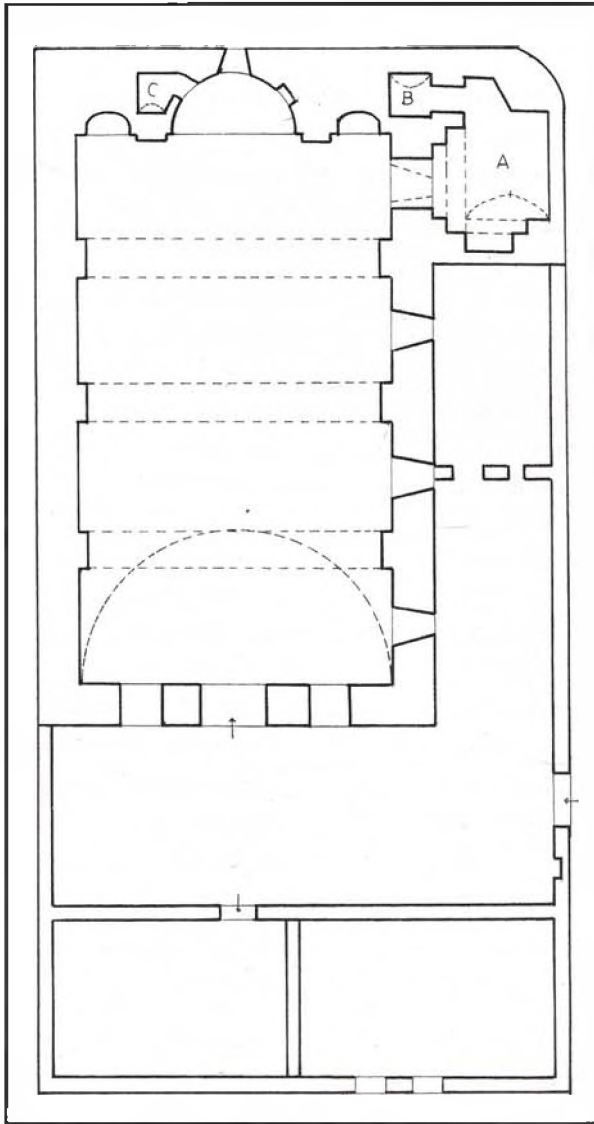
mekânlar büyük ölçüde yıkılmıştır. Yapının, güney cephesindeki pencereler ile batı avlu duvarındaki açıklıklar moloz taş yığılarak kapatılmıştır.

Bir yayında, din görevlisi bulunmadığı için 1907 yılında yapının kapalı tutulduğu, 1933 yılında kilisenin ve batı avlu duvarına bitişik okulun kullanılmaz halde olduğu belirtilir⁴.

Kilisenin inşa tarihini veren kitabe okunamaz hâlde olduğu için kesin yapım tarihi bilinmemektedir⁵. Ancak yapı mimarî ve bezeme özelliklerine bakılarak 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilebilir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek neflidir. Yapı naos, doğuda apsis, apsise açılan A mekânı, naosa güneydoğudan birleşen B mekânı ve bu mekâna kuzeydoğudan bitişik C mekânından ibarettir⁶ (Çizim: 1).

Naos, kuzey ve güney duvarlara simetrik yerleştirilmiş üçer duvar payesini bağlayan, yuvarlak kemerlerle desteklenmiş beşik tonozla örtülüdür. Naosun tek giriş kapısı batı duvarı eksenindedir. Bu kapının iki yanında dışa doğru daralan birer dikdörtgen pencere, kapının üstünde üçlü pencere açıklığı bulunur. Bu pencerelerden ortadaki yuvarlak, yanlardakiler ortadakinin devamı niteliğinde dörtte bir yuvarlak kemerlidir. Naosun güney duvarında, payeler arasında kalan bölümde, dışa daralan yuvarlak kemerli dikdörtgen dört pencere; doğudaki pencerinin altında, A mekânına geçişi sağlayan kapı yer alır. Batı, kuzey ve güney duvarlarda bulunan hatıl delikleri, burada ahşap bir galerinin olabileceğini düşündürür.

Çizim 1: Aydınlar (Tavlusun) Surp Toros Kilisesi, kroki-plân

Naostan zemin farkıyla ayrılan apsis, içten yarım yuvarlak, dıştan düz duvarlıdır. Kuzey ve güney duvarlarında dikdörtgen birer niş; kuzey duvarda A mekânına geçişi sağlayan yuvarlak kemerli bir kapı bulunur. Apsis yarım kubbe ile örtülüdür. Apsisin iki yanında yuvarlak kemerli, dikdörtgen iki niş, apsis kemeri üzerinde de yuvarlak bir pencere yer alır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı A mekânı, beşik tonoz örtülüdür.

Naosun güneydoğusunda yer alan B mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgendir. Doğu ve batı duvarlarında dikdörtgen, yuvarlak kemerli birer niş yer alır. Kuzeydoğu köşede yer alan yuvarlak kemerli bir kapıyla, C mekânına geçilir. Bu mekân da doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Her iki mekân sivri tonoz örtülüdür.

Yapının doğu cephesi, saçak seviyesine kadar avlu duvarı ile birleşir. Apsis çatı seviyesi, naosun çift pahlı çatısından daha aşağı seviyededir. Bu cephede, naosun üçgen alınlığındaki yuvarlak pencere görülür.

Güney cephe, pencerelerin altından geçen silme ile ikiye bölünmüştür. Silme üzerinde, naosun yuvarlak kemerli dört penceresi görülür.

Batı cephedeki yuvarlak kemerli kapı, iki yanında bulunan birer duvar payesinin taşıdığı arşitrav ile vurgulanmıştır. Kapı alınlığında kitabe bulunur. Kapının iki yanında dikdörtgen birer pencere, üstte üçlü pencere açıklığı görülür. Üçlü pencere açıklığı üzerinde kabartma bir haç motifi yer alır.

Naos, çift pahlı çatı; apsis, düz çatı ile örtülüdür.

Kilise ile güney avlu duvarına bitişik B ve C mekânlarının çatısına, naosun batı duvarı ekseninden başlayan bir merdivenle çıkılır. Merdivenin batısında, dikdörtgen avlu kapısı, kapının batısında, kuyu ve onunla aynı ekseninde dikdörtgen bir niş yer alır.

Kilisenin batısında bulunan ve Albayacıyan'ın söylediği okul binası olması muhtemel yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Ortadan bir duvarla bölünmüş olan mekân, temel seviyesinden yaklaşık bir metre yükseklikte günümüze ulaşmıştır. Bu mekânın batı duvarında yuvarlak kemerli bir kapı ve dikdörtgen üç pencere yer alır.

Kilisenin beden duvarlarında, farklı boyutlarda sarı renkli düzgün kesme taşlar, şaşırtmalı teknikte yatay sıralanmış; derzler ince harçla doldurulmuştur. Çift pahlı çatıda dikdörtgen ve üçgen şeklinde taş plâkalar kullanılmıştır. Kilisenin içi alçı ile sıvanmıştır.

Kilisenin içi tamamen figürlü, bitkisel ve geometrik bezemelerle süslenmiştir. Süslemeler yer yer dökülmüş ve tahrip edilmiş olsa da incelediğimiz yapılar içinde, bezemeleri iyi korunmuş iki yapıdan biridir⁷. Kilisenin içindeki süslemelerde yoğun olarak kullanılan renk mavi ve tonlarıdır.

Naosun beşik tonozunun takviye kemerleri arasında kalan bölümlerde, üç yuvarlak madalyon içinde liturjik objeler, Ermenice yazılar, iki serafim figürü ve sütun üzerinde duran horoz figürü yer alır. Naosun sağır olan kuzey duvarına, güney duvardaki pencerelerle aynı ekseninde, eş boyutlarda boyama

taklit pencereler yapılmıştır. Güney duvarındaki pencerelerin etrafında, üst köşelerde, kıvrık dallardan oluşan çerçeveler; kemerlerin iç yüzlerinde geometrik bezemeler bulunur. Naosun payelerle ayrılan duvarları, bitkisel ve geometrik motifli çerçevelerle sınırlandırılmıştır. Duvar payelerinin üzeri mermer taklit edilerek boyanmıştır.

Apsis kemer alınlığında, Ermenice yazı şeridi bulunur. Apsis yarım kubbesinde, Baba-Oğul-Kutsal Ruh'u simgeleyen ve her şeyi bilen, gören anlamını taşıyan, üçgen içinde göz motifi yer alır. Yarım yuvarlak içine alınmış motifin, yedi dikdörtgen kartuşla birleştiği bölümde, on beş yıldız bezemesi bulunur. Apsis kemerinin iç yüzü, antrolak ve barok akantus yapraklı süsleme şeridiyle bezenmiştir. Bu şerit düzenlemesi, apsis kemer alınlığı üstünde de devam eder.

Apsisin iki yanında, naosa bakan duvar yüzeyinde, üstte yer alan bezemelerde: Bulut üzerindeki iki melek, ellerinde Ermenice yazılmış İncil taşır. İncil'in üzerinde, gökyüzünden ışın halesi içinde inen, Kutsal Ruh'u simgeleyen beyaz bir güvercin yaklaşır.

Surp İstepanoz Kilisesi (Evkere Kilisesi)

Kayseri'nin 19 km. kuzeydoğusunda bulunan Bahçeli (Efkere, Evkere)⁸ Köyü'nde, eğimli arazi üzerine, 1871 yılında inşa edilmiştir⁹. Kilise, doğuda kayaya oyulmuştur (Resim: 2).

Bugün terk edilmiş olan yapı, ev olarak kullanıldığı dönemdeki tahribatın izlerini taşır. Naosun alt seviyedeki pencereleri, şapellerin naosa açılan kapıları, narteksin kuzey ve güneydeki kapıları, taş örülerek kapatılmıştır. Narteks, alt pencereleri hizasında kapatılarak hurda deposu olarak kullanılan üç odaya dönüştürülmüştür. Kubbesi yıkılmış olan yapının, alçı

Resim 2: Bahçeli (Efkere) Surp İstepanos Kilisesi, genel görüntü (batıdan)

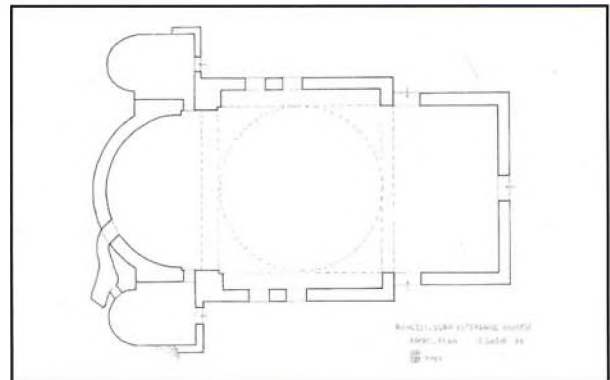
süslemelerinin çoğu tahrip olmuştur. Kilisenin güneyine bitişik modern ev bulunur.

Bir yayında, haç plânlı yapının 1871 yılında yeniden inşa edildiği, içinin aydınlık ve çok süslü olduğu, kuzeydoğusundaki şapelin Surp Kevork'a, güneydoğusundaki şapelin Surp Sarkis'e ithaf edildiği belirtilir¹⁰.

Diğer bir yayında, yapıya nasıl ulaşılabileceği, genel konumu ve bugünkü durumu anlatılmıştır. Konumu itibarıyla daha çok bir meskene benzetilen yapının, kitabesi olmadığı için, bölgedeki pek çok yapının yıkılmasına neden olan 1835 depreminden sonra yapılmış olabileceği belirtilir. Haç plânlı olarak tanımlanan yapının, plân tanıtımı yapılmış ve dıştan ölçüleri verilmiştir. Batı cephe düzenlemesi ayrı bir bölüm olarak ele alınmış ve mimarî plastik süslemeleriyle ayrıntılı tanıtılmıştır. Kilisenin kuzeydoğu ve güneydoğusunda, apsisle birleşen ek bölümlerin, malzeme farklılığı ve özensiz işçiliği ile geç zaman ekleri olduğu belirtilmiştir. Kilisenin incelemesi sırasında, kapıyı açtırma olanağı bulamadıkları için, yapı içini kubbe açıklığından görmüş olan araştırmacı, kilisenin ilk plânını ve üç resmini yayınlamıştır¹¹.

Kilise, haçvarf plân tipine sahiptir. Ortada naos, doğuda apsis, batıda narteks ile kuzeydoğu ve güneydoğuda birer şapelden ibarettir (Çizim: 2).

Yaklaşık kare plânlı olan naos, dört yönde beşik tonoz örtülü haç kolları ile genişletilmiştir. Güney ve kuzey haç kollarının duvarlarında, alt seviyede, karşılıklı ve eş boyutlu ikişerden dikdörtgen dört pencere; üst seviyede, yuvarlak kemerli üçlü pencere açıklıklığı bulunur. Apsis zemiyle aynı düzlemde olan doğu haç kolunun kuzey ve güney duvarında, aynı ekseninde bulunan yuvarlak kemerli birer kapı ile şapellere geçilir. Naos, pandantif geçişli kubbe ile örtülüdür.

Çizim 2: Bahçeli (Efkere) Surp İstaponos Kilisesi, kroki-plân

Doğuda yer alan apsis, naosun zemin seviyesinden yüksektedir. Doğal zeminde kayaya oyulmuş, içten yarım yuvarlak apsis, yarım kubbe ile örtülüdür. Apsis ekseninin kuzeyinde bulunan yuvarlak kemerli kapı ile kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen mekâna geçilir. Apsisin güney duvarında, dikdörtgen bir niş bulunur.

Narteks, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Narteksin, batı duvarı ekseninde bir; kuzey ve güney duvarlarında eksenin doğusunda birer kapısı bulunur. Batıdaki kapının iki yanında dikdörtgen birer pencere; üst seviyede eş boyutlu, basık yuvarlak kemerli üç ve onların üzerinde yonca biçimli bir pencere; kuzey ve güney duvarlarda birer dikdörtgen pencere yer alır. Narteksin batı, kuzey ve güney duvarında görülen, pencere altından başlayan hatıl yuvaları bir galerinin varlığını düşündürür. Narteks beşik tonoz örtülüdür.

Kuzeydoğuda yer alan ve Alboyacıyan tarafından Surp Kevork'a ithaf edildiği söylenen şapel, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek nefli, kayaya oyulmuş içten yarım yuvarlak apsislidir. Batı duvarı ekseninde bulunan, yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapıyla dışa açılır. Şapelin kuzey duvarında, dikdörtgen iki niş bulunur. Apsisin güney duvarındaki yuvarlak kemerli kapı ile kilisenin apsisinin de bağlantılı olduğu küçük dikdörtgen mekâna geçilir. Şapel sivri tonoz örtülüdür¹.

Doğuda ana kayaya oyulmuş olan yapının, doğu cephesinde apsis yarım kubbesi, haç kolunun çift pahlı çatısı ve yuvarlak kubbe kasnağı görülür.

Kuzey ve güney cephelerde yaklaşık aynı düzenleme görülür. Kuzey cephede naosun alt ve üst seviyedeki pencereleri ile kademeli saçağın oluşturduğu üçgen alınlık yer alır. Yuvarlak kemer içinde bulunan alt seviyedeki pencerelerin, sonraki dönem eklemesi olduğu, kemerin kapatılarak pencerelerin yapıldığı, düzensiz duvar tekniği ve malzeme farklılığından anlaşılır. Aynı düzenleme, narteksin kuzey ve güneydeki kapılarında da görülür. Cephenin batısı, iki kat halinde yerleştirilmiş, akantus yapraklı ve volütlü başlığı olan duvar payesi ile vurgulanmıştır.

Batı cephe, kademeli silmelerle üç bölüme ayrılmıştır. Alt bölümde, üst köşeleri pahlı dikdörtgen ana giriş kapısı ve üzerinde küçük dikdörtgen bir pencere yer alır. Kapının kuzey ve güneyinde bulunan pencerelerin çerçeveleri üstte içbükey bir kartuşla sonlanır. Pencerelerin altından geçen kademeli sil-

me, kapı hizasında kesilir. Bu kapının üzerinde, üstte dışbükey çıkıntı yapan kitabe yeri ile aynı düzlemde, kuzey ve güneyde kademeli paye; aralarında kademeli silme kuşak ile kademeli yuvarlak kemer görülür. Kitabe yeri üzerinde, silme ile birleşen yuvarlak kemerli alan içinde, yüksek kabartma tekniğinde işlenmiş motifler bulunur. Kabartma motifin bulunduğu kemerin bittiği yerden başlayan, dışa taşkın kademeli silme ile orta bölüme geçilir. Batı cephenin orta bölümü, dört akantus yapraklı duvar payesi ile üç bölüme ayrılmıştır. Her bölümün ortasında yer alan pencerelerin söve ve lentoları kademelidir. Üçüncü bölümü oluşturan üçgen alınlığın ortasında yonca biçimli pencere bulunur.

Kilisenin naosu kubbe, haç kolları ve narteks çift pahlı çatı, apsis yarım kubbe ile örtülüdür.

Yapının beden duvarlarında farklı boyutlarda düzgün gri renkli kesme taşlar, şaşırtmalı teknikte yatay sıralanmış; derzler ince harçla doldurulmuştur. Çift pahlı çatıda dikdörtgen taş plâkalar kiremit gibi kullanılmıştır. Kilisenin içinde alçı ve ahşap malzeme görülmektedir.

Kilise içinde, naos duvarlarında, kemerlerde, apsis yarım kubbesinde, alçı süsleme; pendentiflerde alçı madalyonlar içinde fresko; kilise dışında, özellikle batı cephede taş süsleme görülür. Süslemeler yer yer tahrip olmuştur.

İncil yazarları, sembollerıyla, pendentiflerdeki madalyonlar içinde resmedilmiştir. Bu figürlerden, kuzeybatı ve güneybatıdaki sağlam durumdadır. İncil yazarları oturur vaziyette, tabure üzerinde duran İncil'i tutmaktadır. Güneybatıdaki figürün Markos, kuzeybatıdaki Matta olduğu sembollerinden anlaşılır. Bu fresklerde mavi ve sarı tonları ile kahverengi kullanılmıştır.

Naosun bugünkü zemininden başlayarak üçlü açıklıklar altındaki silmeye kadar, kuzey ve güney haç kolları ile apsis duvarındaki alçı süslemelerde, aynı düzenleme görülmektedir. Duvarlar yivli plaster şeklinde, beş alçı kabartma ile dört bölüme ayrılmıştır. Plasterlerin, stilize akantus yapraklı başlıkları üzerinde, yüksek kabartma tekniğinde yapılmış, kuş motifleri bulunur. Plasterlerle ayrılan her bölüm içinde yer alan pencereler, üst köşelerde içbükey eğri oluşturan kartuş içinde, yuvarlak madalyonlarla vurgulanır. Kemerlerdeki eşkenar dörtgen ve üçgen motifleri dikdörtgen çerçeve ile sınırlanır.

Apsis yarım kubbesinde, madalyon içindeki güneş motifinden, kubbe eteğine doğru genişleyen haç şeklinde kartuşlar görülür.

Kilisenin batı cephesinde, kapı üstünde bulunan, kısmen tahrip olmuş, yüksek kabartma şeklinde yapılmış taş süslemede, ortada bulunan yuvarlak motifi kıvrık dallar çevreler. Kabartma motifinin her iki yanında, üzüm salkımları, asma dalları bulunur.

Surp Haç Kilisesi (Balagesi Kilisesi)

Kayseri'nin 19 km. kuzeydoğusunda, Melikgazi Belediyesi sınırları içinde kalan Balagesi Köyü'nün¹³ güneyindeki dağın yamacına 1842 yılında inşa edilmiştir (Resim: 3). Kilise, kuzey duvarı hariç tamamen kayaya oyulmuştur.

Bugün harap hâlde olan yapının naosunun batı duvarının bir bölümü; kuzey apsisin kuzeydoğu köşesi yıkılmıştır. Kuzey duvarında bulunan pencereler moloz taş yığılarak kapatılmıştır.

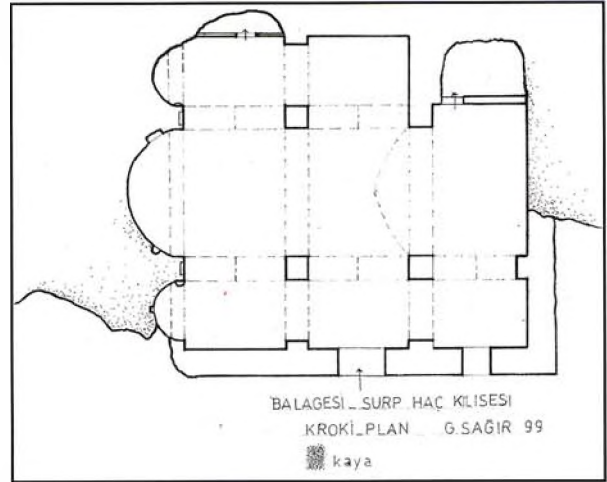
Bir yayında yapının, yıkılan Surp Aşvazdadzin Kilisesi'nin yerine, 1842 yılında, yeniden inşa edildiği, 1915 yılında, rahibi bulunmayan kilisede sadece ruhbanların ve hizmetkârların olduğu belirtilir¹⁴.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, üç nefli, üç apsisli bazilikal plân tipine sahiptir (Çizim: 3).

Naos, ortadaki daha geniş, üç neflidir. Nef ayırımı üç paye ile sağlanmıştır. Güney nefin güneybatı bölümü duvarla kapatılarak bir mekân haline dönüştürülmüştür. Payeler, doğu-batı ve kuzey-güney yönünde atılmış sivri kemerlerle bağlanmıştır. Kemerler, batı, kuzey ve güneyde duvar payelerine, doğuda ve güneybatıda duvarlara oturmaktadır. Naosun doğu-batı doğrultusunda uzanan kemerleri, kuzey-güney doğrultusunda uzanan kemerlerin-

Resim 3: Balagesi, Surp Haç Kilisesi, kuzeybatı genel görünüş

Çizim 3: Balagesi Surp Haç Kilisesi, kroki-plân

den daha aşağı seviyededir. Naosun kuzey duvarı ekseninde giriş kapısı; kapının batısında paye ile naosun batı duvarı arasında, dışa daralan dikdörtgen bir pencere; kapının doğusunda, paye ile kuzey apsis arasındaki alan genişliğinde, yarım daire bir pencere yer alır. Ayrıca naosun batı duvarının kuzey köşesinde, üst seviyede, yuvarlak kemerli dışa daralan dikdörtgen küçük bir pencere bulunur. Güney nefin güneydoğusu genişletilerek düzensiz plânlı bir mekân oluşturulmuş, ekseninde yer alan kapı ile naosa geçiş sağlanmıştır. Güney nefin, güneybatı bölümündeki mekân, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, düz tavanlıdır. Bu mekân, kuzey duvarı ekseninin batısındaki kapı ile naosa açılır. Naos sivri tonoz örtülüdür.

Naos, doğuda ana kayaya oyulmuş, içten yarım yuvarlak, yarım kubbe ile örtülü üç apsisle birleşir. Ortadaki apsisin kuzey ve güney duvarlarında, karşılıklı, eş boyutlu, kaş kemerli, dikdörtgen birer niş; apsisin iki yanında, altta ve üstte, aynı eksen üzerinde, alttakiler daha büyük, dikdörtgen ikişer niş yer alır. Kuzey ve güney apsislerin ekseninde, kare birer niş bulunur.

Kilisenin görülebilen tek cephesi olan kuzey cephesinde, eksen üzerinde dikdörtgen kapı; eksenin batısında, doğudaki yuvarlak kemerli, batıdaki dikdörtgen birer pencere; eksenin doğusunda, yarım daire bir pencere yer alır. Kilisenin kaya oyma mekânlar dışında kalan bölümleri düz çatı ile örtülüdür.

Doğu, batı ve güneyde ana kayaya oyulmuş kilisenin beden duvarlarında, farklı boyutlarda düzgün gri renkli kesme taşlar, şaşırtmalı teknikte yatay sıralanmış; derzler ince harçla doldurulmuştur. Kilisenin içi alçı ile sıvanmıştır.

Kilisenin içinde figürlü, bitkisel ve geometrik bezemelerin bulunduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Orta nefin doğudan ilk payelerle apsis arasındaki tonozunda, konusu anlaşılamayan, sadece serafim figürlerinin seçilebildiği fresk kalıntısı görülür. Güney nefin doğudan ilk paye ile apsis arasındaki tonozunun ortasında, geometrik geçmelerden oluşmuş kartuş içinde, kıvrık dal motifleri; güneydoğu paye ile güneybatı mekân arasındaki tonozda yaprak ve çiçek demetleriyle oluşturulmuş bezeme görülür. Naos içindeki kemerlerin alınlıklarına mavi ve kırmızı kahve renkte baskı boyama yapılmıştır. Kilisenin bezemelerinde yoğun olarak kullanılan renk mavi ve tonlarıdır. Ana apsis ve kuzey apsis kemer alınlıklarında, Ermenice yazı şeridi bulunur. Kuzey apsisteki yazı şeridi, alt ve üstte olmak üzere iki sıra halinde düzenlenmiştir. Ana apsis yarım kubbesinin, kemerle birleştiği yerde, tepede üçgen içinde göz motifi yer alır.

Surp Toros Kilisesi

Talas'ın 3 km. kuzeyindeki Derevenk'te¹⁵, eğimli arazi üzerine inşa edilmiştir (Resim: 4). Kilisenin tamamı kayaya oyulmuştur.

Kaçak kazılar nedeniyle büyük ölçüde tahribat görmüş olan yapının naos ve kaya oyma diğer mekânlarında yer yer çatlamlar gözlenmektedir. Naosun güneyinde yer alan mekânının kapısı yarıya kadar moloz taş doldurularak kapatılmıştır.

Bir araştırmacı, yapılış tarihi hakkında bilgisi bulunmadığını söylediği kilisenin, Surp Toros'a ithaf edildiğini; köyün doğu yamacında, kayaya oluşmuş yapının tek pencere ile batıda dışa açıldığını, kiliseyi doğuya çevirmek için oyarken, yön değiştirildiğini ve giriş dik açılı oluşturulduğunu belirtir¹⁶.

Tamamen kayaya oyulmuş kilise, tek nefli plân tipine sahiptir. Yapı, ortada naos, doğuda apsis ile

Resim 4: Derevenk Surp Toros Kilisesi, batıdan genel görüntü

naosa açılan A, B ve C ek mekânlarından ibarettir (Çizim: 4).

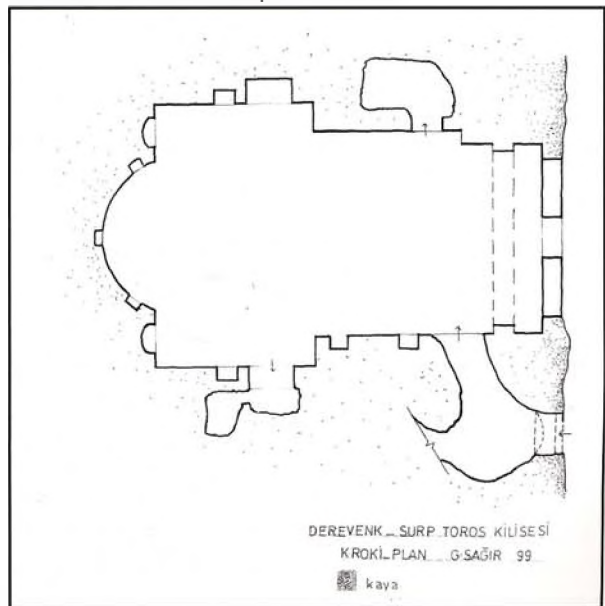
Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı naos doğuda, kuzey ve güney duvarlarda birer metre genişleyerek devam eder. Naosun batısı, kuzey ve güney duvarlardaki birer duvar payesine oturan yuvarlak kemerle vurgulanmıştır. Naosun kuzey duvarı ekseninin batısında yuvarlak kemerli giriş kapısı; kapının doğusunda, batıdaki büyük dikdörtgen iki niş; eksenin doğusunda, B mekânın kapısı bulunur. Naosun güney duvarı ekseninin batısında A mekânın yuvarlak kemerli kapısı; eksenin doğusunda B mekânının kapısı ile aynı eksen üzerinde, batıdaki büyük dikdörtgen iki niş yer alır. Naosun doğu duvarı, apsisin iki yanındaki birer nişle şekillendirilmiştir. Kilise, batı duvarı eksenindeki dışa daralan dikdörtgen bir pencere ile dışa açılır.

Naosun doğusunda, içten yarım yuvarlak, yarım kubbeyle örtülü apsis yer alır. Apsisin ana ekseninde, kuzey ve güney duvarlarında, yuvarlak kemerli dikdörtgen iki niş bulunur.

A mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Güneybatı köşesinde bulunan merdivenle üstteki mekâna geçilir.

B mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Bu mekânın doğu duvarı eksenindeki kapı, C mekânına açılır. C mekânı yaklaşık kare plânlıdır. Naos, A, B ve C mekânları düz tavanla örtülüdür.

Naosun doğusunda, içten yarım yuvarlak, yarım kubbeyle örtülü, tek apsis bulunur.

Çizim 4: Derevenk Surp Toros Kilisesi, kroki-plân

Kilisenin görülebilen batı cephesinde, yuvarlak kemerli giriş kapısı ve naosun batı duvarındaki dikdörtgen pencere yer alır.

Kayaya oyulmuş kilisenin kuzey, güney ve batı duvarlarında, farklı boyutlarda düzgün gri renkli kesme taşlar, şaşırtmalı teknikte yatay sıralanmış; derzler ince harçla doldurulmuştur. Kilisenin içi alçı ile sıvanmıştır.

Kilisede süslemeye rastlanmamıştır.

Surp Toros Kilisesi

Kayseri'nin 40 km. güneyindeki Develi'nin merkezinde bulunan kilise, düz arazi üzerine, 1886 yılında inşa edilmiştir¹⁷ (Resim: 5). Kilise güney, doğu ve batıda avlu duvarı ile çevrelenmektedir. Kuzeyde modern okul binası ile avlusunu paylaşmaktadır. Yapıyı üç yönde çevreleyen avlunun sokak seviyesindeki iki girişinden biri batıda, ana giriş kapısı ekseninde, diğeri doğuda, eksenin güneyinde bulunur. Kilise sokak seviyesinden aşağıda kalır.

Bugün cami olarak kullanılan yapı, iyi korunmuştur. Kilisenin içi boyanmış, narteksi camekânla kapatılmıştır. Naosun güney duvarının, doğudan ilk ve ikinci pencereler arasında kalan bölümüne mihrap, doğudan ikinci pencere ile duvar payesi arasında kalan bölüme minber, batı cephenin kuzeyine tuvalet ve abdest almak için çeşme eklenmiştir. Kilisenin çatısında 1997 yılında tamirat yapılmış, yağmur sularının yapıya zarar vermemesi için oluklar döşenmiştir.

Bir yayında, harap hâlde olan yapının yıllarca süren inşaatının, 1886 yılında tamamlandığı; kilise yapılırken, Feneseli kadınların su ve kum taşıdıkları, 1895 yılında kiliseye muhteşem bir kubbe yapıldığı belirtilir¹⁸.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, üç nefli kubbeli bazilika plân tipine sahiptir. Yapı naos, doğuda bema ve üç apsis, batıda üç bölümlü narteksten ibarettir. Narteksin batı duvarından itibaren, bu duvarın genişliği ve yüksekliğince, beşgen şeklinde düzenlenmiş girişle vurgulanmıştır.

Naos, iki sıralı yerleştirilmiş üçer sütunla, ortadaki daha geniş, üç nefe ayrılmıştır. Sütunlar, kuzey ve güney duvarlarda duvar payelerine; doğuda, konsollara; batıda galeri payelerine sivri kemerlerle bağlanır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında, karşılıklı,

Resim 5: Develi Surp Toros Kilisesi, kuzey cephe

eş boyutlu, dışa daralan, yuvarlak kemerli dörder pencere bulunur. Naosun güneybatı köşesinde galeriye çıkışı sağlayan bir merdiven yer alır. Naosun orta nefi, doğudan ilk ve ikinci sütunlar arasında pandantif geçişli büyük kubbe; doğudan ikinci ve üçüncü sütunlar arasında, pandantif geçişli küçük kubbe; üçüncü sütunlar ve narteks arasında oval kubbe; yan neflerin kubbe eksenindeki bölümleri, basık oval kubbe; diğer bölümleri sivri tonoz örtülüdür.

Naosun doğusunda, apsis önündeki bema, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Zemin seviyesi naostan yüksekte olan bemanın doğu duvarında, apsisin üzerinde yuvarlak bir penceresi bulunur. Bema, oval kubbe ile örtülüdür.

İçten yarım yuvarlak, dıştan düz duvarla sınırlandırılmış apsiler, yarım kubbe ile örtülüdür. Apsislerin eksenlerinde, içten dışa doğru daralan birer pencere; ana apsisin kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı, eş boyutlu, yuvarlak kemerli dikdörtgen birer niş; güney apsisin kuzey duvarında, kuzey apsisin güney duvarında, dikdörtgen birer niş bulunur.

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen narteks, örtü seviyesinde üç bölüme ayrılmıştır. Narteksin yuvarlak kemerleri, doğuda dikdörtgen kesitli payelere, batıda duvarlara oturur. Narteksin batı duvarı ekseninde ana giriş kapısı; kuzey ve güney duvarları ekseninde de birer kapı yer alır. Ana giriş kapısının iki yanında, dışa daralan dikdörtgen birer pencere; yan bölümlerin batı duvarında, dışa daralan birer pencere bulunur. Narteks çapraz tonoz örtülüdür. Narteksin batı duvarı eksenindeki kapı, beşgen şeklinde düzenlenmiş giriş mekânına açılır. Batı cephenin tamamını kaplayan beşgen giriş mekânı, yuvarlak kemerlerle bağlanan, yüksek kaide üzerine oturan, iki sütun ve aralarında bir paye ile oluşturulan taşıyıcı demetiyle vurgulanmıştır.

Narteks ve beşgen şeklinde düzenlenmiş giriş mekânının üzeri, yapı içinde galeri olarak kullanılmaktadır. Galeri, yuvarlak kemerlerle, örtü seviyesinde üç bölüme ayrılmıştır. Kemerler doğuda bodur payelere, batıda duvara oturur. Galeri, batıda, yuvarlak kemerlerle naosa açılır. Çapraz tonoz örtülü galerinin batı duvarları ekseninde bir; eksenin kuzey ve güneyinde dışa daralan birer penceresi bulunur.

Kilisenin doğu cephesinde apsislerin birer penceresi, naosun üçgen alınlığı, kasnak ve kubbe görülmektedir.

Kuzey ve güney cepheleri simetrik düzenlenmiştir. Cepheler, pencerelerin üstünden geçen yatay silme ile iki bölüme ayrılmıştır. Silmenin altındaki pencereler, dışa taşkın kademeli dikdörtgen alınlıklarla vurgulanmıştır. Silmenin üstünde, pencerelerle aynı ekseninde, yarım yuvarlak kör kemerler bulunur. Narteksin kuzey ve güney cephesinde, dikdörtgen birer giriş kapısı yer alır. Kademeli olarak yükselen saçak, naosun küçük kubbeli bölümü hizasında, üçgen alınlık oluşturur.

Batı cephede, beşgen giriş mekânının sütun ve payeler üzerine oturan yuvarlak kemerleri; narteksin ana eksen üzerinde bulunan yuvarlak kemerli dikdörtgen kapısı ve dikdörtgen beş penceresi görülür. Giriş kapısı, iki yanında bulunan plasterlere oturan yuvarlak kemerle vurgulanmıştır. Kemer ile kapı arasında bulunan kitabe yerinde âyet yazılı bir levha bulunur. Üst seviyede galerinin üç yuvarlak kemerli penceresi ve üçgen alınlık görülür.

Naosun orta bölümü kubbe, diğer bölümleri çift pahlı, apsisler tek pahlı çatı ile örtülüdür.

Yapıda farklı boyutlarda düzgün sarı renkli kesme taşlar, şaşırtmalı teknikte yatay sıralanmış; derzler ince harçla doldurulmuştur.

Kilisede bugün sadece taş süsleme görülmektedir. Kilisenin içindeki sütun başlıkları stilize akantus yapraklıdır. Batı, kuzey ve güney cephelerin üçgen alınlıkları üzerinde yer alan taş kabartmalarda, ortada yer alan vazounun iki yanından çıkan kıvrık dal ve yaprak motifleri görülür.

Surp Asvazdzadin Kilisesi

(Eski Postane Binası)

Kayseri'nin 19 km. kuzeydoğusundaki Gesi'nin merkezinde, yamaçta düzlük bir alan üzerine inşa edilmiş kilisenin yapım tarihi bilinmemektedir¹⁹ (Re-

sim: 6). Kilise güney duvar hariç, üç yönde avlu duvarı ile çevrelenmektedir.

Bugün terkedilmiş olan yapı, postane ve ev olarak kullanıldığı dönemlerde değişikliğe uğramıştır. Yapı, güney giriş ekseninde bir koridor, doğu ve batıda ikişerden dört odaya ayrılmıştır. Batıda ki kapı kapatılmış, olasılıkla orijinal örtü sistemine ait taş plâkalar, içteki ahşap hatıllar üzerine yerleştirilmiştir. Kuzeydoğusunda avlu duvarının bir bölümü yıkılmıştır.

Alboyacıyan, 1712 tarihli adını vermediği bir kaynakta kilisenin adının geçtiğini, yapının 1915 yılında mevcut olduğunu, ancak rahibi bulunmadığını belirtmektedir²⁰.

Farklı amaçlar için kullanıldığından mimarî olarak orijinalliğini kaybetmiş olan kilise, mevcut veriler doğrultusunda tanıtılmaya çalışılmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen olan yapının, içte bazilikai plânlı olduğu; nef ayrımı tespit edilemeyen naosun, bugünkü veriler doğrultusunda, doğuda, içten yarım yuvarlak tek apsisle sonlandığı düşünülmektedir (Çizim: 5).

Naos, batı ve güney duvarlarında, ana ekseninde; kuzey duvarında eksenin batısında birer kapı ile dışa açılır. Doğu, kuzey ve güney duvarlarda, dışa doğru daralan, yuvarlak kemerli, ikişer pencere yer alır. Naosun, kuzeydoğu ve güneydoğu duvarında, aynı eksen üzerinde, eş boyutlu, dikdörtgen birer niş bulunur. Naos, ahşap kalaslar üzerine yerleştirilmiş taş plâkalarla örtülüdür.

Naosun doğudaki apsis, içten yarım yuvarlak, dıştan düz duvarlıdır.

Kilisenin doğu cephesinde, eş boyutlarda dikdörtgen, çerçeveleri dışa taşkın iki pencere görülmektedir.

Resim 6: Gesi Surp Asvazdzadin Kilisesi, güney cephe

Kuzey cephede, dikdörtgen iki pencere; eksenin batısında, yuvarlak kemerli kapı yer alır. Pencerelerin batısında, avlu duvarının takviye kemeri, yapının kuzey duvarıyla birleşir.

Batı cephenin ana ekseninde giriş kapısı, kapının üstündeki küçük; kuzeyindeki büyük iki dikdörtgen pencere bulunur. Dikdörtgen giriş kapısı üstünde bulunan oval şekildeki kitabe yeri boştur. Kapının bulunduğu bölüm, sonradan eklenmiş ahşap sundurma ile vurgulanmıştır.

Güney cephe ekseninde, kademeli çerçeve içinde, yuvarlak kemerli giriş kapısı; kapının iki yanında, eş boyutlarda, dışa taşkın dikdörtgen çerçeveli iki pencere yer almaktadır. Kapının üstünde yuvarlak kemerli, küçük beş açıklık bulunur. Cephenin batısında, avlu duvarının kapısı görülür.

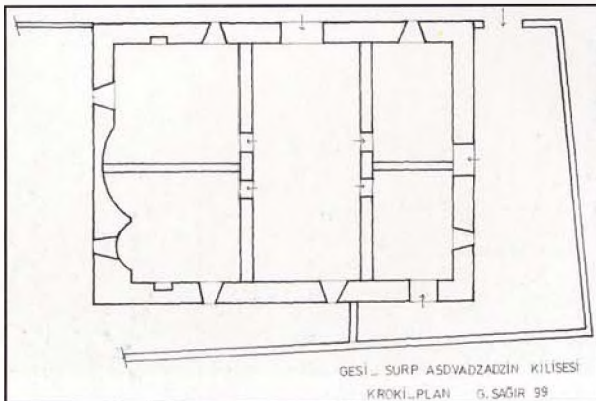
Yapının beden duvarlarında farklı boyutlarda, düzgün gri renkli keşme taşlar, şaşırtmalı teknikte yatay sıralanmış; derzler ince harçla doldurulmuştur. Tavanda, ahşap kalaslar ile olasılıkla yapının orijinal örtüsüne ait taş plâkalar görülür.

Kilisede süslemeye rastlanmamıştır.

Surp Toros Kilisesi

Kayseri'nin 17 km. kuzeydoğusundaki Güzelköy'de, eğimli arazi üzerine, 1851 yılında inşa edilmiştir²⁰ (Resim: 7).

Kilisenin narteks bölümü ev; diğer bölümleri odunluk ve hurda deposu olarak kullanılmaktadır. Harap hâlde olan yapının kuzey nefi, apsisin naosa bakan bölümü ve narteksi duvar örülerek kapatılmıştır. Apsis zemini hazine arayıcıları tarafından kazılmıştır. Kilisenin çatısının kiremitleri zarar görmüş, üzeri tamamen otlarla kaplanmıştır. Narteksin üzeri modern

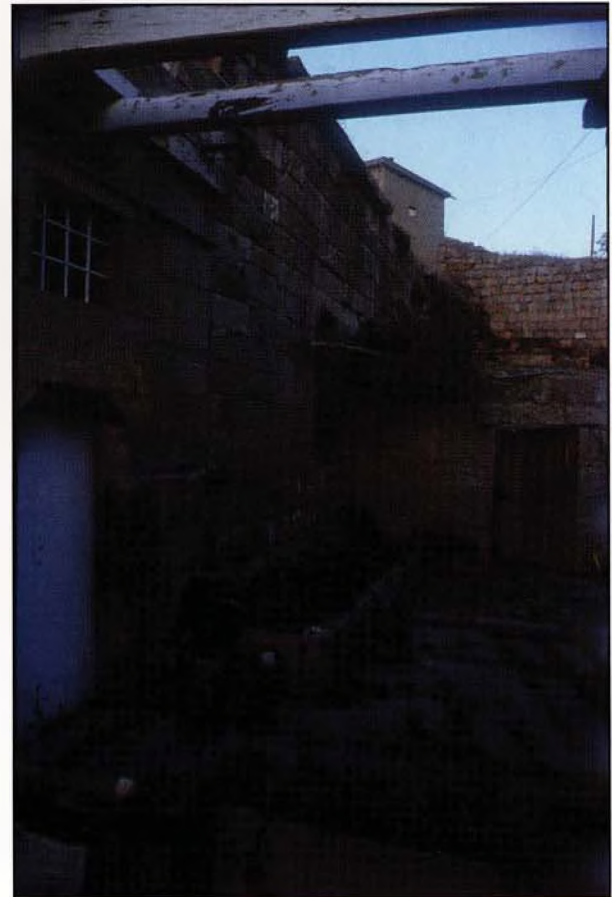
Çizim 5: Gesi Surp Asvadsadzin Kilisesi, kroki-plân

malzeme ile kapatılmıştır. Yapı eve dönüştürülürken avlusuna farklı işlevlerdeki yapılar eklenmiştir.

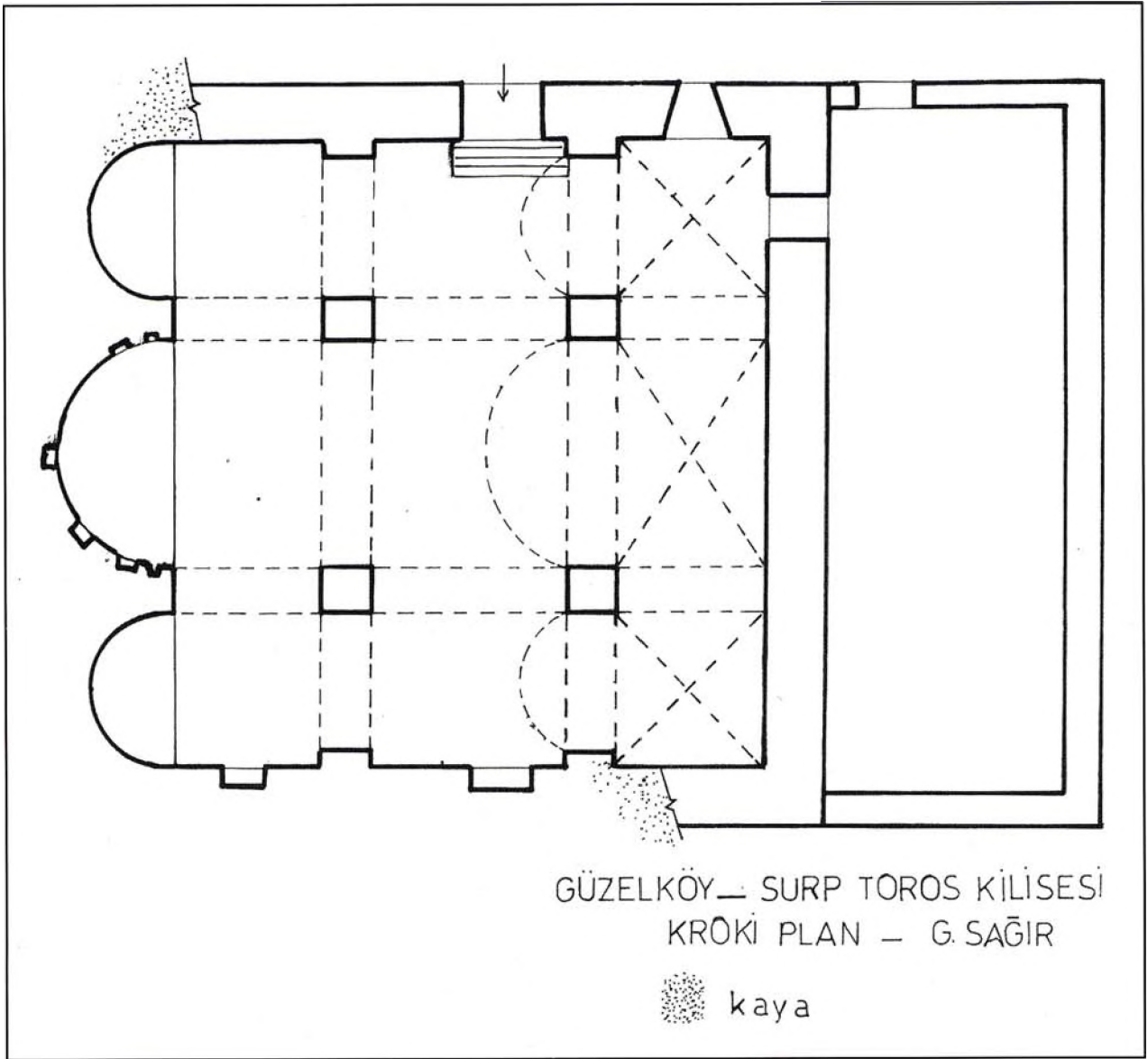
Bir yayında, 1651 tarihli adı verilmeyen bir kaynakta kilisenin adının geçtiği; 1851 yılında inşa edildiği ve birkaç kez tamir gördüğü, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce çan kulesi eklendiği belirtilir. Ancak yapılan tamiratın içeriği hakkında bilgi verilmez²¹. Bahsedilen çan kulesi günümüze ulaşmamıştır.

Doğu-batı doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen, tonozlu bazilika plânlı kilise, üç nefli naos, doğuda üç apsis, batıda üç bölümlü narteksten ibarettir (Çizim: 6).

Naos, ikişerden dört kare paye ile ortadaki daha geniş üç nefe ayrılmıştır. Payeler, yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanır. Kemerler, kuzey ve güney duvarlarda dikdörtgen kesitli duvar payelerine; doğu ve batı duvarlarda konsollara oturur. Naosun güney duvarı ekseninde giriş kapısı bulunur. Bu kapı önünde içeride, beş basamakla naos zeminine ulaşılır. Naosun kuzey duvarında, eksenin batısındaki büyük, dikdörtgen iki niş bulunur. Naos, beşik tonoz örtülüdür.

Resim 7: Güzelköy (Nirze) Surp Toros Kilisesi, güney duvar, batudan

Çizim 6: Güzelköy (Nirze) Surp Toros Kilisesi, kroki-plân

Naosun doğusundaki ana kayaya oyulmuş üç apsisden, ortadaki apsis daha geniş ve yüksektir. Ortadaki apsisin ekseninde yuvarlak kemerli, dikdörtgen bir niş; kuzey duvarında doğudaki yuvarlak kemerli, dikdörtgen iki niş yer alır. Yan apsislerin eksenlerinde yuvarlak kemerli birer niş bulunur. Apsisler yarım kubbe ile örtülüdür.

Batıdaki üç bölümlü narteksin güney duvarı ekseninde dışa daralan, yuvarlak kemerli dikdörtgen; batı duvarının güneyinde dikdörtgen birer pencere bulunmaktadır. Narteks çapraz tonoz örtülüdür²³.

Doğu ve kuzeyde ana kayaya oyulmuş kilisenin görülebilen güney cephesinde, naosun yuvarlak kemerli giriş kapısı ve narteksin dikdörtgen penceresi yer alır.

Naosu çift pahlı çatı ile örtülü yapının narteksi, eve dönüştürüldüğü sırada modern çatı ile kapatılmıştır.

Resim 8: Konaklar (Germir) Surp İstebanos Kilisesi, batıdan görünüş

Yapının beden duvarlarında farklı boyutlarda düzgün gri renkli kesme taş, şaşırtmalı teknikte yata sıralanmış; derzler ince harçla doldurulmuştur. Kilisenin içi tamamen alçıyla sıvanmıştır. Çatıda taş plâkalar kullanılmıştır.

Kilisenin içinde, naosun kemer alınlıklarında bitkisel ve geometrik bezeme izlerine rastlanmıştır. Payelerin orta nefe bakan yüzlerinde, daire içinde; naosun kuzey duvarının doğusunda yan yana kabartma haç motifleri görülmektedir.

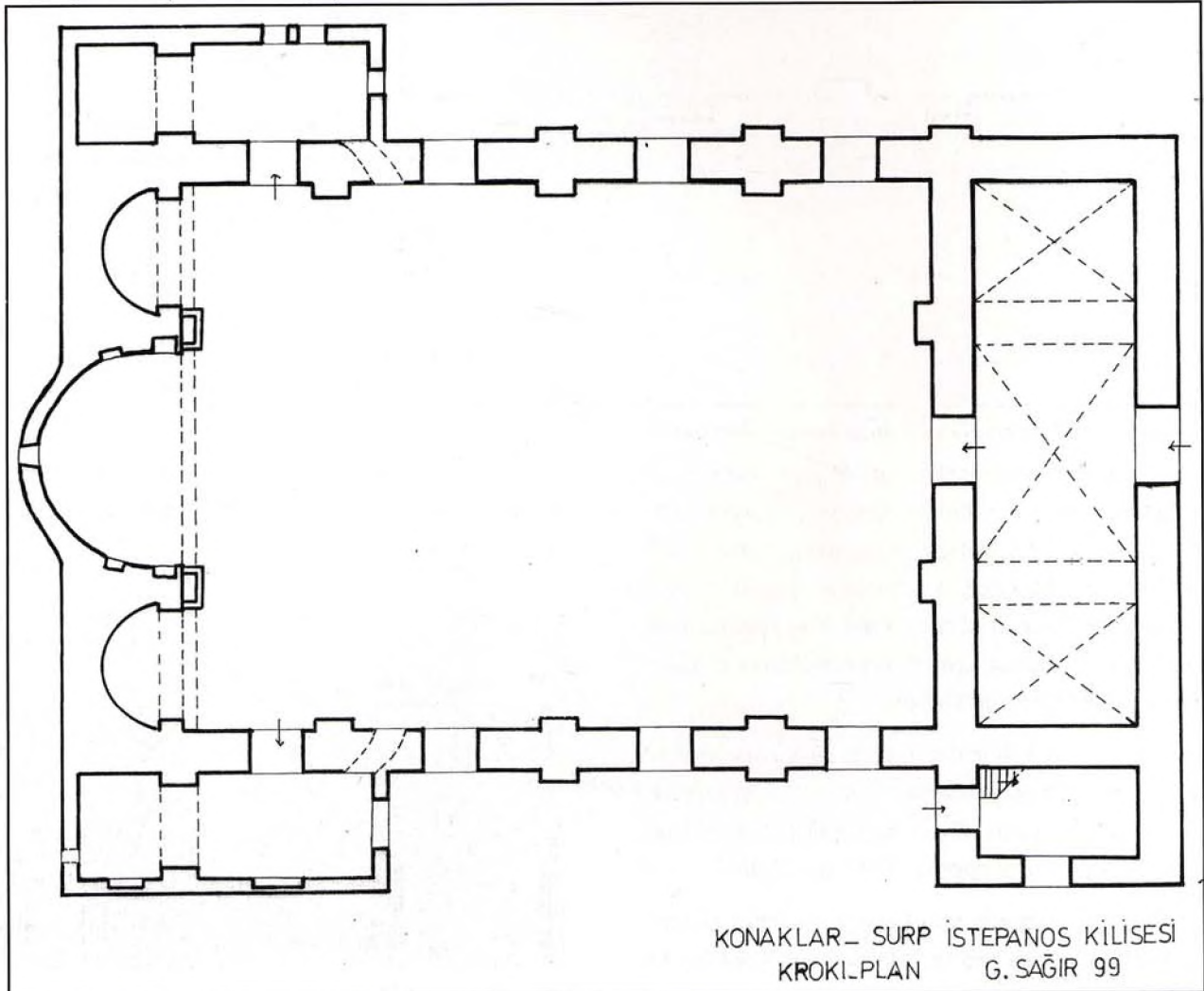
Surp İstapanos Kilisesi

Kayseri'nin 5 km. kuzeydoğusundaki Konaklar (Germir) Köyünde, Aşağı Mahalle'de düzlük arazi üzerine inşa edilmiştir²⁴ (Resim: 8). Kilise, güney ve batıda tamamen, kuzeyde nartekse kadar yüksek avlu duvarı ile çevrelenir.

Bugün harap hâlde olan yapının naosu tamamen

yıkılmıştır. Günümüze beden duvarlarının bir kısmı, apsisler, narteks ve galerisi ulaşabilmiştir. Naosun güney tarafındaki pencerelerin önüne taşlar yığılmıştır. Pencerelerin hepsi taşla kapatılmıştır. Ana apsisde taş yığılmış, kuzey apsisin önüne kümes yapılmış, güney apsisin güney duvarına bitişik bir tuvalet ve kömürlük eklenmiştir. Narteks ve galeri sonradan kapatılarak, konut olarak kullanılmıştır. Konuta çevrilirken, açık olan narteksin batı kemerleri taşla kapatılarak, pencere ve kapı yapılmıştır. Bugün narteksin alt katı hurda deposu olarak kullanılmaktadır. Galeri güneyden kuzeye doğru salon, mutfak, iki oda ve bir koridor olarak bölünmüştür. Galeriye çıkan merdivenin altında tuvalet, üstünde banyo bulunmaktadır. Galerinin naosa bakan bölümünün kemerleri taşla kapatılmıştır. Kuzey oda erzak deposu, güney oda ev olarak kullanılmaktadır.

Bir yayında, Germir'de bir Ermeni kilisesi ve okulunun bulunduğu; okulda Türkçe, Ermenice ve Fransızca öğretildiği belirtilir²⁴.

Çizim 7: Konaklar (Germir) Surp İstapanos Kilisesi kroki-plân

Diğer bir yayında, bugün mevcut olan kilisenin, 1858 yılında yanan eski kilisenin yerine yapıldığı, eski kilisenin Surp Asvazdazdin'e ithaf edilmiş olduğu yazmaktadır. Adını vermediği iki kaynaktan kilisenin isminin Surp İstapanos olarak geçtiğini, 1860 yılında kubbesinin yapıldığını, 1919'da ayakta olan yapının, sadece ikonostasis bölümünün yıkıldığını söyleyen araştırmacı, yapının yüksek avlu duvarı ile çevrili geniş bir bahçesi ve avlusunda üç kuyusu bulunduğunu belirtir²⁶.

Diğer bir yayında, ilk olarak Cuinet'in yapı hakkındaki: "Rum kiliselerine göre daha yeni ve güzel bir de okulu var." dediği görüşüne yer vermiştir. Kilisenin geniş bir düzlük üzerine kurulduğunu, içinin tamamen yok olduğunu, sadece dış duvarlarının sağlam kaldığını, onların da yer yer döküldüklerini belirtir. Araştırmacı kiliseyi, boyuna düzenli, üç sahınlı ve iki katlı nartekeli olarak tanımlar. Yapının bugün mevcut bölümlerinin kullanımı, yıkılan bölümleri hakkındaki tahmini görüşlerini belirterek, apsisler ve burada bulunan süslemeler hakkında bilgi verir. Kilisenin etkin özelliklere sahip olduğunu, özgün plânının, merkezi kubbe ile vurgulanmış olabileceğini (bu görüş Albayacıyan'ın verdiği bilgilerde doğrulanmaktadır) ve yöre kilise mimarlığında unutulmaması gereken bir örnek olduğunu belirtir. Narteksin batısında bulunan okulun yıkılmış olduğunu söyler. Ayrıca makale sonunda, kilisenin ilk defa yayınlanan plânı ve iki resmi verilir²⁷.

Yapının bugün mevcut olan mimarî verilerine bakılarak, üç nefli bazilika olduğu düşünülmektedir. Kilise, naos, üç apsis ve dışa taşkın pastophorium odaları ile batıda üç bölümlü narteksten ibarettir (Çizim: 7).

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı naosun destek sistemi, kemerleri ve örtüsü günümüze ulaşmamıştır. Ancak, kuzey ve güney duvarlardaki payelerin varlığı, kemerlerin bu payelere bağlandığını düşündürmektedir. Naosun batı duvarı ekseninde bir giriş kapısı; güney duvarında, duvar payeleri arasında kalan bölümlerde yuvarlak kemerli, dikdörtgen üç pencere yer almaktadır. Bu düzenlemenin, bir bölümü yıkılmış olan kuzey duvarda da uygulandığı görülmektedir. Pencereler karşılıklı, eşit aralıklı ve eş boyutludur.

Naosun doğusundaki üç apsisten ana apsis, yan apsislerden daha geniştir. Apsisler içten yarım yuvarlak, dıştan ana apsisin hafif kavisli çıkıntısı

dışında, düz duvarla sınırlandırılmıştır. Ana apsis ekseninde dışa daralan dikdörtgen bir pencere; kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı, eş boyutlu, yuvarlak kemerli ikişer niş yer alır. Kuzey apsisin güney duvarında; güney apsisin kuzey duvarında yuvarlak kemerli dikdörtgen birer niş bulunur. Yarım kubbe ile örtülü apsislerden ana apsisin örtüsü yıkılmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı pastophorium odaları, yaklaşık simetrik düzenlenmiştir. Odalar eksenin doğusunda, kuzey ve güney duvarlardaki dikdörtgen duvar payesi üzerine oturan sivri kemerle, örtü seviyesinde ikiye ayrılmıştır. Prothesis, batı duvarı ekseninde bulunan bir kapı ile sokağa; güney duvarı ekseninin batısındaki kapı ile naosa açılır. Batıdaki kapı ile naos açılan kapı arasındaki bölümün köşesinde bulunan yuvarlak kemerli kapı ile, muhtemelen galeriye çıkış sağlanmaktadır. Doğu duvarın kuzey köşesinde, dışa daralan küçük dikdörtgen bir pencere bulunur. Kuzey duvarı ekseninin batısında, naos kapısı ile aynı ekseninde, dikdörtgen bir vaftiz teknesi; eksenin doğusunda dikdörtgen bir niş yer alır. Avlu duvarı içinde kalan diakonikonun prothesisten farkı, batı duvarı ekseninde kapı yerine dikdörtgen bir pencere; güney duvarı ekseninin batısında dikdörtgen iki pencere bulunmasıdır.

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plânlı narteks, yuvarlak kemerlerle örtü seviyesinde üç bölüme ayrılmıştır. Kemerler, batıda çift paye üzerindeki yastıklara; doğuda duvara oturur. Narteks, duvarı eksenindeki kapıyla naosa; batı duvarı eksenindeki kapı ve iki yanında bulunan dikdörtgen ikişer pencere ile avluya açılır. Narteks çapraz tonoz örtülüdür.

Narteksin üstündeki galeri, üç bölümlü ve beşik tonoz örtülüdür. Bugün ev olarak kullanıldığından orijinalliğini kaybetmiştir. Bugün galeriye, narteksin kuzey duvarından çıkıntı yapan bölümündeki merdivenle çıkılır. Galerinin kuzey ve güney duvarı ekseninde birer, sonradan kapatılarak yapılmış batı duvarında, dikdörtgen dört pencere bulunur. Ortadaki dikdörtgen pencere üstünde yuvarlak bir pencere yer alır.

Kilisenin doğu cephesinde, ana apsis hafif bir kavisle dışa taşar. Bu cephenin iki açıklığından biri ana apsiste bulunan pencere, diğeri prothesisin penceresidir.

Kuzey cephede, naosun doğu ve batıda yer alan iki dikdörtgen penceresi, narteksin altta ve üstte aynı

eksen üzerinde, eş boyutlu birer dikdörtgen penceresi görülür. Narteks kuzey duvarının batı köşesinde dışa taşkın konsol yer alır.

Batı cephede, narteksin sonradan kapatılmış yuvarlak kemerli üçlü açıklığı ve galerinin cephesi görülür. Üçlü açıklığın kemerleri kare payeler üzerindeki yastıklara oturur. Cepheyi dikdörtgen bir silme ikiye böler. Alt seviyede, eksende bir kapı, kapının yanlarında dikdörtgen birer pencere ve ortada yuvarlak penceresi görülür. Aşağıdan yukarıya doğru kademeli yükselen saçak, üçgen alınlık oluşturur.

Güney cephe, kuzey cephe ile aynı düzenlemeye sahiptir. Naosun güney cephesi dikdörtgen iki paye ile üç bölüme ayrılmıştır. Her bölümün ekseninde birer dikdörtgen pencere yer alır. Pencerelemin hemen altından dikdörtgen silme geçer. Narteksin güney duvarında sivri kemer açıklığı ile üzerinde dikdörtgen pencere; üst seviyede, alttaki pencerelerle aynı eksende galerinin dikdörtgen penceresi görülür. Naosun diakonikon ile birleştiği bölüm bir kapı genişliğince yıkılmıştır.

Yapının beden duvarlarında sarı ve gri renkli düzgün kesme taş kullanılmıştır. Şaşırtmalı teknikte yatay şekilde istiflenmiş, boyutları çeşitlilik gösteren taşların arasında, ince harç tabakası görülür. Naosun içinde kalan süslemelerden duvarların alçı ile sıvandığı anlaşılmaktadır.

Kilisenin içinde günümüze ulaşabilmiş çok az süsleme bulunur. Ancak yapılan araştırma sırasında, kuzey odanın kuzey duvarında, vaftiz teknesinin bulunduğu nişin üzerinde vaftiz sahnesi tespit edilmiştir.

Naosta yer alan payeler üzerinde tahrip olmuş, pembe rengin hâkim olduğu bitkisel süslemeler görülebilmektedir. Paye başlıklarında geometrik ve bitkisel bezeme yan yana kullanılmıştır. Kilisenin aynı düzende süslenmiş olan apsislerinde, silmenin hemen altından başlayan yumurta motif, mermer taklidi ve perde saçaklı motiflerinden oluşan bezemeler görülmektedir. Narteksin naosa bakan duvarı üzerinde, payeler arasında kalan bölümler küçük çiçeklerden oluşan şeritlerle çerçeve içine alınmıştır. Kuzey odanın, kuzey duvarının batısında yer alan dilimli kemerli dikdörtgen niş; nişin yanlarında kademeli olarak dışa taşan plasterler üzerindeki dilimli kartuş içinde "İsa'nın Vaftiz Edilmesi" sahnesi bulunur. Üç figürün yer aldığı sahne içinde ortada İsa, solunda Vaftizci Yahya, sağında havlu tutan bir melek figürü yer alır.

Bir göl içinde yapılan vaftiz sahnesinin arka plânında, sağda bir manastır yapısı göze çarpar. Resimde otlar, ağaçlar görülür. Kartuşun üstünde yanlarda iki melek figürü bulunur. Kuzey oda yapının süslemelerinin en iyi korunduğu bölümdür. Üstte tonoz örtüyü ikiye bölen takviye kemeri üzerinde mavi renkli baskı süsleme görülür. Tonozun her iki bölümü, küçük çiçek motiflerinden oluşan süsleme ile çerçeve içine alınır. Güney duvarındaki giriş kapısının kemer alınlığı üzerinde kıvrık dal ve yaprak motiflerinden oluşan rokoko tarzında, mavi rengin hâkim olduğu süsleme bulunur.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu himayesinde sosyal ve siyasal yaşamlarını sürdüren gayrimüslimlerin ibadet yapıları, devletin koyduğu kurallar çerçevesinde biçimlenmiştir. Tarihsel veriler doğrultusunda, Bizans İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra hiçbir dönemde kiliselerin bu kadar yoğun yapılmadığı bilinmektedir. Yaşanan değişim, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanlarıyla gayrimüslim toplulukların kavuştuğu sosyal ve siyasal statüye bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hareketlerinin yaşandığı bu dönemde, gayrimüslimler tarafından özellikle taşrada yoğun imar faaliyetlerine girişilmiştir²⁸.

Kayseri ve çevresinde Osmanlı Döneminde, 19. yüzyılda inşa edilmiş kiliselerin ele alındığı çalışmamızda on iki kilise incelenmiş, kroki plânları çıkartılmış, fotoğrafları çekilerek mevcut durumları belgelenmiştir. Araştırmamız sırasında bütün kiliselerin orijinal isimleri, sekiz kilisenin inşa tarihleri saptanmıştır²⁹. İnşa tarihleri bilinmeyen yapılar da, mimarî ve bezeme üslûplarına göre yaklaşık yüzyıl olarak tarihlendirilmiştir.

Osmanlı mimarisi içinde yeterince değerlendirilmemiş olan Gayrimüslimlerin din yapılarının daha ayrıntılı çalışılması gerekmektedir. Bugün dış etkenlere ve zaman karşı varlıklarını koruyabilen Kayseri'deki Ermeni kiliseleri yeni araştırmalara kapsamlı bir kaynak oluşturmaktadır.

Armenians who lived under Ottoman domain continued their social and religious life in accordance with the Patriarchate established in 1461 by Fatih Sultan Mehmet³⁰. The Tanzimat Fermanı prepared by Mustafa Reşit Paşa during the reign of Abdülmecid (1839-1861) introduced new rights to the non-muslims, who continued their living conditions. The most important issue of the Tanzimat Fermanı was that the whole community had equal rights with the muslims regardless of their religion and creed³¹.

With the Tanzimat Fermanı, the non-muslims became 'citizen' instead of the 'protected'. The bill extended their religious privileges. The taxes collected from the churches were removed. It allowed them to open schools and the places for worship³².

However, The Otoman rule, did not interfere with the interior design of the existing churches and a firman was needed to allow them to repair the old churches. Yet, to make additions to the buildings to be repaired was not allowed³³.

The opportunity of constructing new worship places after the Tanzimat and Islahat Fermanı non-muslims is quite important for the research on the Armenian Churches built in Kayseri in the 19th century. After the down fall of the Byzantine Empire, there was no other period when Churches were built at this rate.

Twelve churches at Kayseri and environs have been studied. City center of Kayseri, Surp Krikor Lusavoriç Church, Surp Asvadzadzin Church, Aydınlar (Tavlusun) Surp Toros Church, Bahçeli (Efkere) Surp Istaponos Church, Balagesi Surp Haç Church, Derevenk Surp Toros Church, Develi Surp Toros Church, Gesi Surp Asvadzadzin Church, Güzelköy (Nirze) surp Toros Church, Konaklar (Germir) Surp Istaponos Church, Talas Surp Asvadzadzin Church, Tomarza Surp Begos-Bedros Church.

The aim of our study is to record and to introduce the churches in and around Kayseri identified as Armenian.

* Güner SAĞIR, Müze Araştırmacısı (Sanat Tarihçisi), Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara/TÜRKİYE

1 "Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzadzin Ermeni Kiliseleri" adını taşıyan tez çalışması 2000 yılında Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü'ne sunulmuştur. Bu çalışmayı yönlendiren ve yayınlanması için beni destekleyen tez danışmanım Doç. Dr. Sacit Pekak'a ve emeği geçen herkese teşekkür ederim.

2 Söz konusu makalenin 15.notunda Aziz Mesrob Mashdotz'un bugünkü Ermenistan sınırlarında doğduğu yazılmıştır. Ancak Mesrob Mashdotz Muş'ta (Daron/Taron) doğmuştur.

3 Aydınlar (Tavlusun, Tevanasun) Köyü, bugünkü idarî bölünme içinde, Merkez İlçe'ye bağlı Melikgazi Belediyesi sınırları içinde kalır. Eskiden Müslümanlar, Ermeniler ve Rumlar'ın bir arada yaşadığı köylerden biridir. Aşağı ve Yukarı Mahalle olarak ikiye ayrılan köy, yakın geçmişte Yukarı Mahalle'ye taşınmıştır. Köyün eski yerleşimi olan Aşağı Mahalle terk edilmiştir. Doğusunda Mimar Sinan, kuzeyinde Konaklar (Germir) köyleri ile güneyinde Talas yer alır. Ayrıca köyde, Ermeni kilisesinin batısında Rum kilisesi bulunur.

4 A. Alboyacıyan, Kayseri I-II (Ermenice), İstanbul, 1937, s.759-761.

5 Kazınmış olan kitabenin altı ya da yedi satırlık olduğunu izlerden anılamak mümkündür.

6 Mekânlara harfler, plân üzerinde anlatım kolaylığı sağlamak amacıyla tarafımızdan verilmiştir.

7 Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi'nin 4. sayısında tanıttığımız, Tomarza Surp Begos-Bedros Kilisesi diğer bir örnektir.

8 Bugünkü ismi Bahçeli olan köyde, 1500 yılında 122 Hristiyan, 44 Müslüman; 1520 yılında 119 Hristiyan, 37 Müslüman nüfus bulunmaktaydı (Mehmet İnbaşı, XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri, Kayseri, 1992, s.88).

9 Kilise Sokak, 1819 parselde bulunan yapı, 24.11.1976 yılında koruma grubu II olarak tescil edilmiştir. Tescil tarihinden önce arsası hazineye kalmak şartıyla Mahmut Nane adlı şahsa satılmıştır.

- ¹⁰ A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s.775-785. Biz de tanıtımımızda bu yapıları şapel olarak adlandıracamız.
- ¹¹ F. İter, "Kayseri'de XIX. Yüzyıldan İki Kilise: Darsiyak ve Evkere", *Anadolu*, XXII, s.353-374.
- ¹² Kuzeydoğu şapelle aynı düzenlemeye sahip olduğu öğrenilen güneydoğu şapele, kapısının anahtarı başka bir şahısta bulunduğu için girilememiştir.
- ¹³ Bahçeli Köyü'nün 1 km. batısında bulunan Balagei (Palai Kassiane, Belegesi), bugün terk edilmiş bir köy yerleşimidir. 16. yüzyıl başlarında Ermeniler'in yerleşimi olan köyde, 1500 yılında 5 hane, 1520 yılında 13 hane bulunmaktaydı (İnbaşı, *a.g.e.*, s.86).
- ¹⁴ A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s. 769-775.
- ¹⁵ Bir yayında, yeri belirlenemeyen yerleşimler içinde adı geçen Derevenk'in, Aydınlar (Tavlusun) Köyü civarında olduğu belirtilir (Y. Ötüken, "Kapadokya Bölgesi Çalışmaları", I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri (23-36 Mayıs 1983), İstanbul, 1984, 7. dipnot). Yerini tespit ettiğimiz Derevenk, Talas bağlarının ortasında yer alır. Ermeni köyü olan Derevenk, önemli bir manastır merkezidir. Kayseri çevresinde bulunan dört Ermeni manastırından biri olan Surp Sarkis Manastırı burada bulunmaktadır (Anonim, *Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi*, İstanbul, 1986, s.37). 1500 yılında Venk Köyü olarak adlandırılmaktadır (M. İnbaşı, *a.g.e.*, s. 80). Derevenk'in bulunduğu arazi bugün özel şahsa aittir.
- ¹⁶ A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s.748; araştırmacıya göre, eski bir Rum kilisesi olan köyde iki mahalle bulunur. Bu iki mahalle arasında yaşlıların gittiği Surp Asvadzadzın Kilisesi'nin, 1825 yılındaki depremde yıkıldığı ve yeniden yapıldığı, Rumlar'ın köyüne zaman terk ettiğinin bilinmediği, 1825 yılındaki depremden sonra İspile (Bağpınar)'deki Ermeniler'in Derevenk'e gittiklerini belirtir.
- ¹⁷ A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s.823-853. Develi'nin (Gabadonia, Gabdanya, Xawatanek, Dawalu) ilk yerleşimi Everek, bugünkü şehrin 3 km. yakınlarındadır (F.Hild-M.Restle, *Kappadokien (Kappadokien, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, Wien, 1981, s.178).
- ¹⁸ A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s.823-852.
- ¹⁹ Gesi, 1500 yılında Merkez İlçe'ye bağlı bir bucaktır. Bu dönemde Gesi halkının %75'ini gay-

- rimüslimler oluşturmaktaydı (M. İnbaşı, *a.g.e.*, s.90-91). Bugünkü Gesi yerleşimi, Efker'e'nin batısındadır ve Yeni Kassiane diye adlandırılır. Aynı zamanda Gesi, 3 km. kuzeyinde olan Yeşilyurt'un (Mancusun) eski adı olarak da geçmektedir (F.Hild-M.Restle, *a.g.e.*, Wien, 1981, s.202).
- ²⁰ A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s.785-787.
- ²¹ Güzelköy (Nüsa, Nize, Nirze, Niziyye), 1520 yılında gayrimüslimlere ait bir yerleşimdir (M. İnbaşı, *a.g.e.*, s. 88).
- ²² A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s.796-801.
- ²³ Kilisenin narteks bölümüne ev sahibi olmadığı için girilememiştir. Bu bölüme naostaki açıklıklardan bakılmıştır.
- ²⁴ Kilise, Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 04.11.1993 yılında koruma grubu II olarak tescil edilmiştir.
- ²⁵ V. Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*, Paris, 1850, s.319.
- ²⁶ A. Alboyacıyan, *a.g.e.*, s.761-769.
- ²⁷ F. İter, *a.g.m.*, s.1675-1676.
- ²⁸ Gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Ergin, *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, İstanbul, 1937; Ziyaeddin F. Findikoğlu, *Tanzimat'ta İçtimai Hayat*, İstanbul, 1940; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*, Ankara, 1947; F. Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, XV (60), 1951, s. 273-292; Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953; R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954; Ş. Turan, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1963; İ. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara, 1974; P. Impert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, (çev. Adnan Cemgil), İstanbul, 1981; B. Braude-B. Lewis, *Christian and Jew in The Ottoman Empire, I-II*, NewYork, 1981; J. McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and The End Of The Empire*, NewYork, 1983; N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İzmir, 1984; Y. Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslim-

lerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu", *Belle-ten* XLVII (185-188), 1984, s. 1119-1149; C. Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 4, 1985, s. 1007-1020; Y. Özkaya, "Arşiv Belgelerine Göre XVII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Durumu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu: 8-12 Ekim 1984*, Ankara, 1985; K. Karpát, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin/London, 1985; B. Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* 4, 1985, s. 1002-1006; M. Çadırcı "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belle-ten* LI, 1986, s. 1215-1240; M. Çadırcı "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belle-ten* LII (203), 1988, s. 601-626; G. Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989; G. Bozkurt, *Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler*, İstanbul, 1992; G. Bozkurt, *Tanzimat ve Hukuk*, Ankara, 1994; G. Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihinde Ermeniler*, Ankara, 1994; B. Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim*

Tebaanın Yönetimi, İstanbul, 1996; G. Augustinos, *Küçük Asya Rumları. Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnise*, Ankara, 1997; A. Güler, *Osmanlı Devletinde Azınlıklar*, İstanbul, 1997; İdris Bal-M. Çufalı, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003; L. Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul, 2003. Daha ayrıntılı kaynakça için bkz. G. Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvad-zadzin Ermeni Kiliseleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2000, s. 211-289.

- ²⁹ Kiliselerin orijinal isimleri ve inşa tarihleri, Ermeni Patrikhanesi'nden Sayın Krikor Damadyan'ın Arşak Alboyacıyan'ın kitabından yaptığı çevirilerle mümkün olmuştur.
- ³⁰ P. Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991 s.51
- ³¹ K. Karpát, *a.g.e.*, s.133
- ³¹ B. Tanör, *a.g.m.*, s. 1002-1006
- ³² Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 171; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...* s. 12

TİRE'NİN HİSARLIK KÖYÜ'NDEN ROMA DÖNEMİ SERAMİKLERİ

Binnur GÜRLER*

Hisarlık Köyü, İzmir'in Tire İlçesi'ne bağlıdır ve ilçe merkezinin 7 km. güneybatısında, bugünkü Tire-Selçuk karayolundan 4 km. içeride bir dağ köyüdür. Köy, antik bir yerleşim alanı üzerindedir. Köyün yakınındaki tepede halkın *Âsar* dediği antik yerleşim kalıntıları bulunmaktadır. Halk arasında, köyün adını buradan aldığı ve *Âsar* kelimesinin zaman içinde hisar şekline dönüştüğü ve günümüzde kullanılan Hisarlık adının buradan kaynaklandığı bilinmektedir¹.

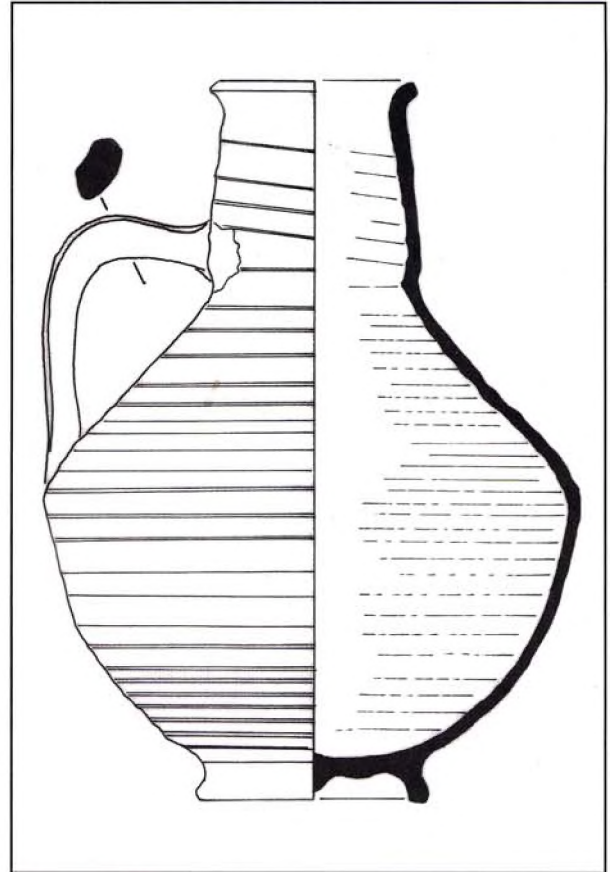
Hisarlık Köyü'nün girişindeki çeşmenin arkasında-ki alandan bulunmuş ve 17.12.1979 tarihinde Yüksel Öz'den satın alınmış grup, altısı seramik, ikisi cam² olmak üzere sekiz adet eserden oluşmaktadır.

79/32 Envanter Numaralı Tek Kulplu

Sûrahi (Çizim: 1)

Yüksekliği 22 cm., ağız çapı 6,5 cm. ve kaide çapı 7,2 cm. olan sûrahi tamdır. Gövde yüzeyinde ufak parçalar halinde kopmalar vardır. Pembemsi bej renkte mikalı, katkılı hamura sahiptir. Dışa çekik ağız kenarına, gövdeye doğru genişleyen kısa boyna, eğimli omuz profiline, yarım küresel gövdeye, küçük, alçak halka kaideye sahiptir. Bant biçimindeki kulp, boyun omuzla birleştiği noktadan başlayıp omzun gövdeyle birleştiği noktaya bağlanır. Boyun ve gövdenin tümü çarkta şekillenirken parmaklar yardımıyla oluşturulmuş derin yivlerle kaplıdır.

Bu form Helenistik Döneme ait olup Roma Dönemi içlerine kadar devam etmiştir³. Köşeli omuz profiline sahip bu tür sûrahiler Pergamon tarzı sûrahilerle ilişkilidir⁴ ve Kıbrıs'ta M.Ö. 50-M.S. 150 tarihleri arasında verilen Roma Dönemi I'nın karakteristik formları arasında yer alır⁵. Knossos'taki örnekler ise

Çizim: 1

Hadrianus Devrine aittir⁶. Olympia'da Leonidaion'un kuyusunun kullanım evresindeki benzer örnekler M.S. geç 2.-erken 3. yüzyıla tarihlenir⁷.

**79/33 Envanter Numaralı Tek Kulplu
Sûrahi (Çizim: 2)**

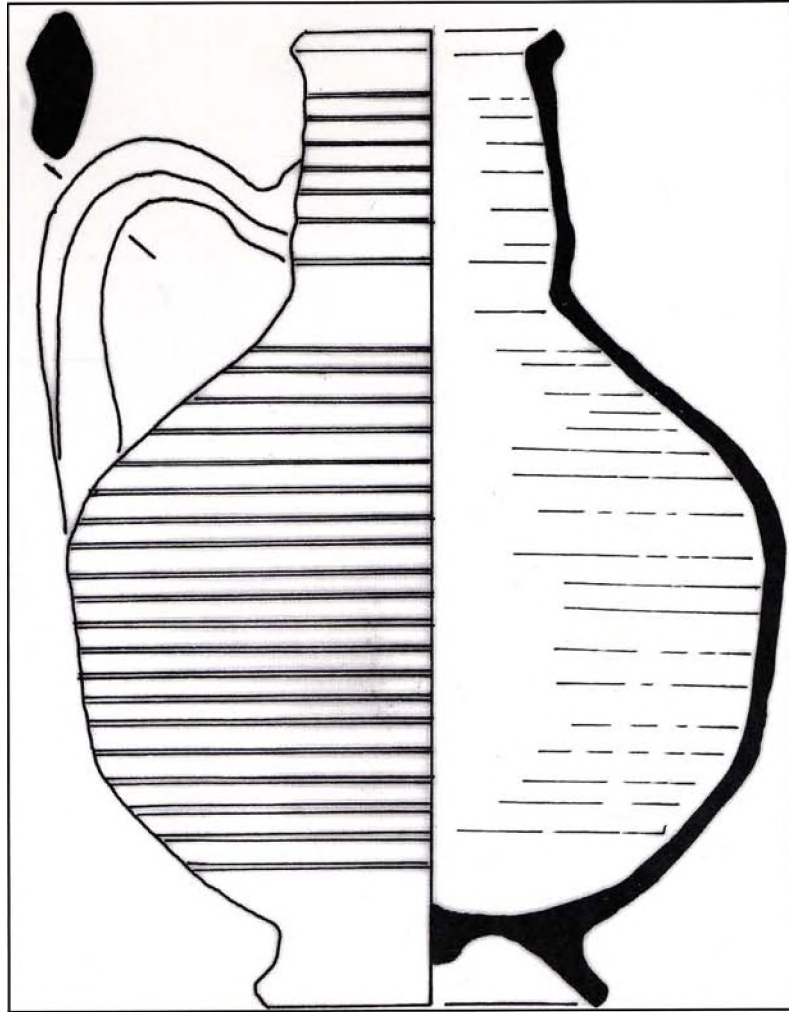
Yüksekliği 18,4 cm., ağız çapı 5 cm. ve kaide çapı 6,5 cm. olan sûrahinin kaide kısmında parçalar eksiktir. Gövdede ise yüzeysel kopmalar vardır. Açık kiremit rengi, mikalı ve katkılı hamura sahiptir. Dışa çekik ağız kenarına, omuza doğru hafif genişleyen kısa boyna, eğimli omuza, üst kısmı düz, alt kısmı çanak biçimli profil gösteren gövdeye, küçük konik kaideye sahiptir. Bant biçimli kulp boynun alt kısmından omuza birleşmektedir. Kulp verev olarak takılmıştır. Boyunda ve gövdede çarkta çekilirken parmaklar yardımıyla oluşturulmuş derin yivler vardır.

Gövde profili biraz farklı olmakla birlikte genel form olarak 79/32 envanter numaralı tek kulplu sûrahiye benzer. Dolayısıyla paralel örnekler⁸ 79/33 envanter numaralı bu tek kulplu sûrahi için de geçerli olmalıdır.

**79/34 Envanter Numaralı Tek Kulplu
Sûrahi (Çizim: 3)**

Yüksekliği 16,8 cm., ağız çapı 4,6 cm. ve kaide çapı 5,8 cm. olan sûrahi tamdır. Açık kiremit rengi, mikalı, sert hamura sahiptir. Dışa çekik ağız kenarına, gövdeye doğru genişleyen kısa boyna, eğimli omuz profiline, yarım küresel gövdeye, küçük, alçak halka kaideye sahiptir. Bant içimindeki kulp boynun omuzla birleştiği noktadan başlayıp omzun gövdeyle birleştiği noktaya bağlanır. Boynun ve gövdenin tümü çarkta çekilirken parmaklar yardımıyla oluşturulmuş derin yivlerle kaplıdır. Gövdede düzeltme izleri görülmektedir.

Bu sûrahinin formu 79/32 envanter numaralı sûrahi ile aynıdır. Diğer yandan 79/33 envanter numaralı sûrahiye de pek çok açılardan benzemektedir. Bu nedenle paralel örnekleri⁹ bir kez daha tekrar etmek yanlış olmayacaktır.

Çizim: 2

79/35 Envanter Numaralı Tek Kulplu

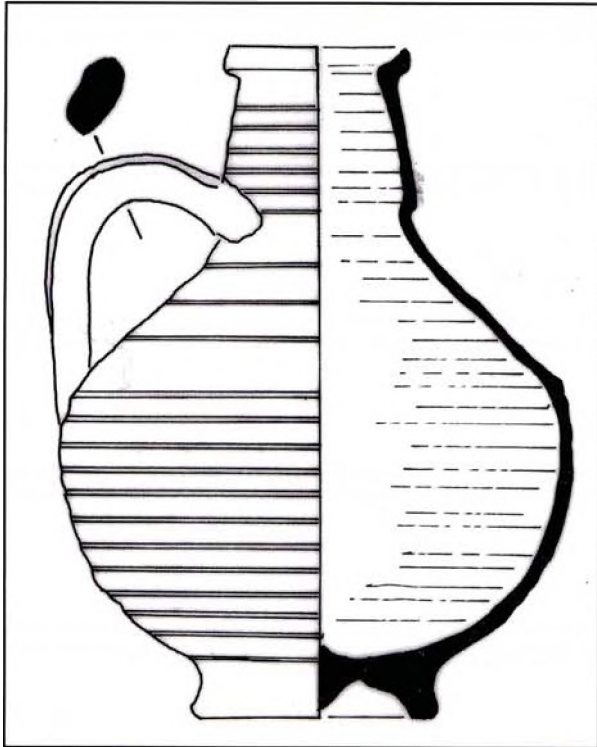
Sûrahi (Çizim: 4)

Yüksekliği 13 cm., ağız çapı 5,1 cm. ve kaide çapı 5,4 cm. olan tek kulplu sûrahinin ağız, boyun ve gövde kısımlarından parçalar eksiktir. Kahverengimsi kırmızı renkte, küçük taş katkılı kaba hamura sahiptir. Dışa çekik ağız kenarı, gövdeye doğru genişleyen kısa boyun, şişkin gövde ve gövdenin bir uzantısı olarak devam eden alçak, geniş kaide formu oluşturmaktadır. Derin bir yivin, ortasından iki parçaya böldüğü bant, kulp dudağın hemen altından başlayıp omza birleşmektedir. Gövde ortasındaki şişkin noktayı yivler süslemektedir. Bu tür sûrahiler kural olarak küreseldir, bazılarında yumuşak bir profile gövdeye birleşmiş omuzlar ve yükseltilmiş kulp-lar görülür¹⁰. Kıbrıs'ta M.S. 150-250 tarihleri arasında verilen Roma Dönemi II'ye ait formlar arasında örnekler vardır¹¹.

79/36 Envanter Numaralı Tek Kulplu

Sûrahi (Çizim: 5)

Yüksekliği 13,6 cm., ağız çapı 4,2 cm. ve kaide çapı 3,4 cm. olan tek kulplu sûrahinin ağız kısmından bir parçası ve kulpu eksiktir. Profilli dudağı, omza doğru daralan boynu, torba biçimli gövdesi, gövdenin uzantısı olarak biçimlendirilmiş küçük ve yüksek kaidesi vardır. Omuz ve gövdede hamur yumuşakken de-

Çizim: 3

kor amaçlı yapılmış çökertiler bulunmaktadır. Ayrıca gövde çarkta yapılmış ince yivlerle doldurulmuştur.

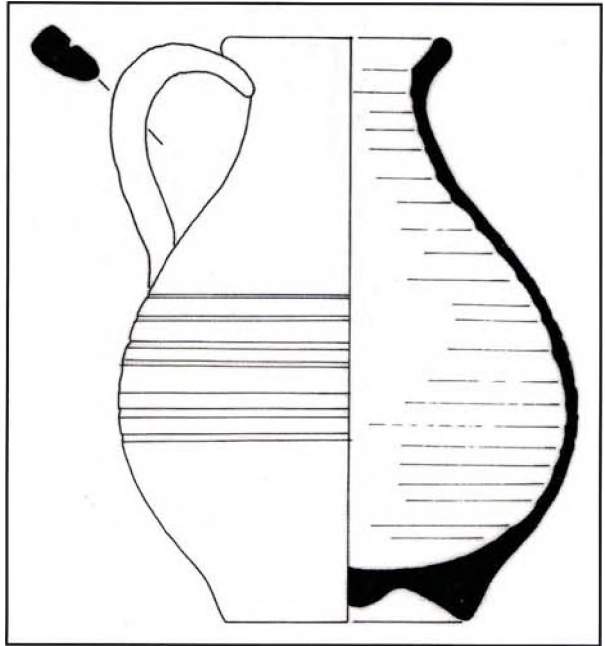
Bu form Pergamon tarzı sûrahilerle ilişkilidir. İki farklı biçim gösterirler: İlk biçimde kulp köşelidir ve hafifçe yükseltilmiştir, gövde oval biçimlidir. İkincisinde daha geniştir ve gövde profilinde keskin hatlar vardır. Her iki formda da gövdeyi insize bantlar dolaşır¹².

Kıbrıs'ta bu form ve özelliklere sahip sûrahiler Roma Dönemi II periyoduna, M.S. 150-250 arasında tarihlenir¹³. Knossos'taki örnekler Severuslar Devrine, M.S. erken 3. yüzyıla aittir¹⁴. İskenderiye'de de benzer örnekler vardır¹⁵.

79/37 Envanter Numaralı Tek Kulplu

Sûrahi (Çizim: 6)

Yüksekliği 15,2 cm., ağız çapı 4,2 cm. ve kaide çapı 5,8 cm. olan tek kulplu sûrahinin gövdesinde

Çizim: 4

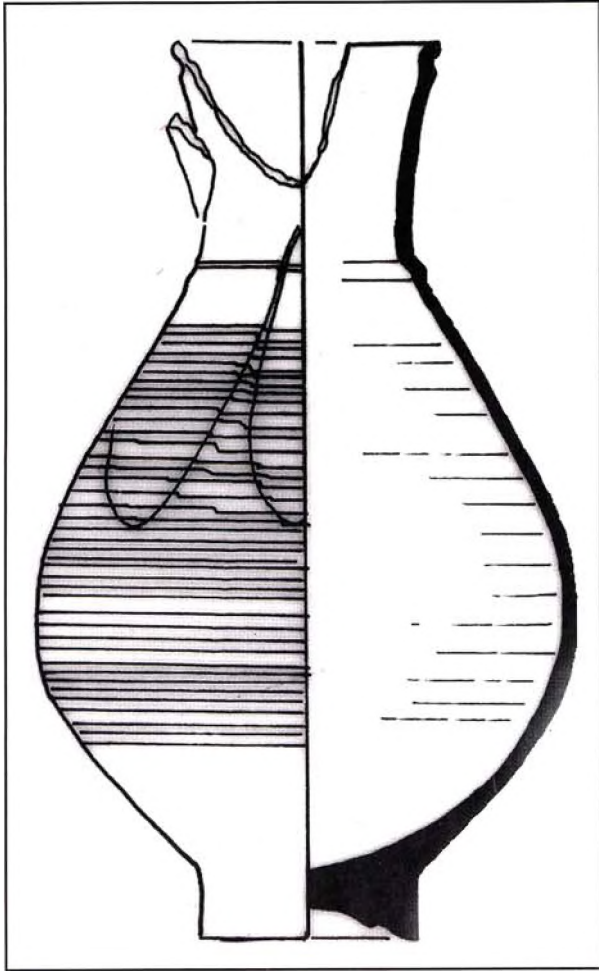
eksikler ve çatlaklar vardır. Koyu kiremit rengi, mikali, katkılı hamura sahiptir. Dışa çekik ağız, kısa ve genişleyerek gövdeyle birleşen boyun, sarkık gövde ve yüksek kaide formu oluşturur. Omuzda sivri bir âletle yapılmış 4 adet insize çizgi vardır. Gövde altını ise çarkta çekilirken parmaklar yardımıyla yapılmış yivler süslemektedir.

Kıbrıs'ta yakın bir form M.S. 150-250 arasında tarihlenen Roma Dönemi II'ye aittir¹⁶. Bu ve diğer paralel örneklerde de gövdeyi insize bantlar çevirir¹⁷. Benzer diğer örnekler Berenice'dedir¹⁸. İki alt gruba

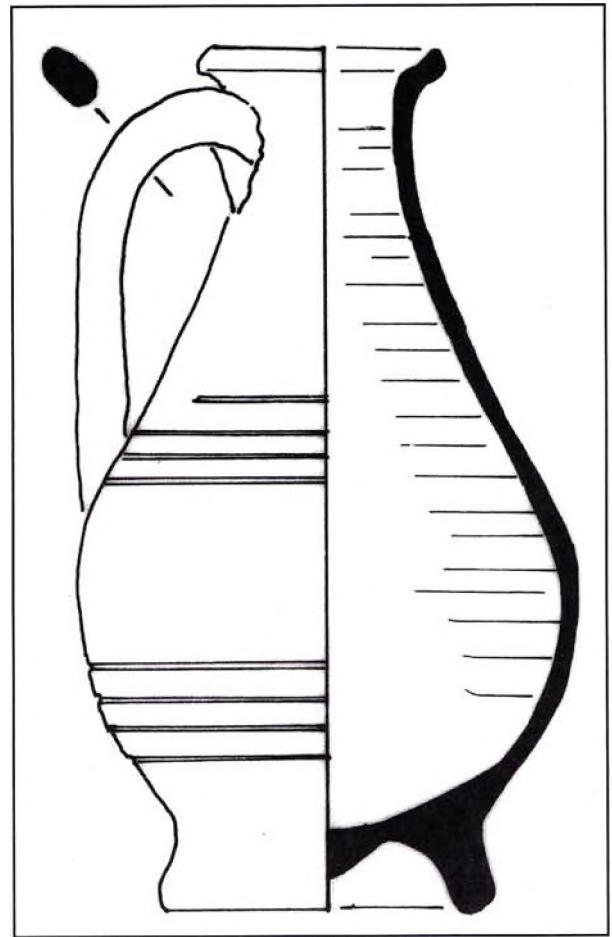
ayrılan bu forma ait örnekler Tocra'da da görülür. Form Berenice'de M.S. geç 2. yüzyılda ortaya çıkar, erken 3. yüzyılda artar ve 3. yüzyıl ortasında iyice yaygınlaşır¹⁹. Petra'daki örnekler ise daha erkene M.S. geç 1.-erken 2. yüzyıla aittir²⁰. Knossos'ta Hadrianus²¹ ve Severuslar Devrinden²² örnekler vardır.

Değerlendirme

Tire ve civarı hakkında detaylı bilgi veren kaynaklarda²³ Hisarlık Köyü yakınlarındaki başka antik yerleşimler hakkında veriler sıralanmakta fakat bu köydeki kalıntılardan bahis geçmemektedir. Bu çalışmada aktarılan ve buluntu noktası bilinen objelerin ve izlenen kalıntıların varlığı bir yerleşime işaret etmektedir.

Çizim: 5

Çizim: 6

SUMMARY

A group of material, consisting of two glass and six ceramic objects, were found behind a modern fountain which lies at the access of village Hisarlık in the countryside of Tire, in western Turkey. This group was acquired by the local Archaeological Museum of Tire from an antique salesman, Mr. Yüksel Öz, on 17 th of December, 1979. Ceramic objects of this group are typologically all in the same form of one-handled cups and thus they belong to the late 2nd- early 3rd century A.D. So far no archaeological or historical evidence about the Roman period of village of Hisarlık has been documented. These objects can help us for clarification of the archaeological situation of this village during the Roman period.

NOTLAR

- * Prof.Dr. Binnur GÜRLER Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Yerleşkesi Buca-İzmir/TÜRKİYE
- ¹ Deniz 1994, 135, dipnot 3.
- ² Gürler 2000, no. 75 (Isings 1957, Form 82 A2), no. 121 (Isings 1957, Form 106 c1).
- ³ Sackett 1992, Pl. 80 no. 57.
- ⁴ Vessberg/Westholm 1956, 68.
- ⁵ Vessberg/Westholm 1956, Fig. 30:18-20.
- ⁶ Sackett 1992, Pl. 140 no. 85, Pl. 162 no. 33, 34.
- ⁷ Schauer 2003, Abb. 5 no. 1.
- ⁸ Vessberg/Westholm 1956, Fig. 30:18-20; Sackett 1992, Pl. 140 no. 85, Pl. 162 no. 33, 34.
- ⁹ Vessberg/Westholm 1956, Fig. 30:18-20; Sackett 1992, Pl. 140 no. 85, Pl. 162 no. 33, 34.
- ¹⁰ Vessberg/Westholm 1956, Fig. 30:18-20; Sackett 1992, Pl. 140 no. 85, Pl. 162 no. 33, 34.
- ¹¹ Vessberg/Westholm 1956, 69.
- ¹² Vessberg/Westholm 1956, Fig. 31: 4-6, 8, 14.
- ¹³ Vessberg/Westholm 1956, 69, Fig. 31:1-3, 7, 9-13, Fig. 31: 9, 10.
- ¹⁴ Sackett 1992, Pl.189 no. 20.
- ¹⁵ Adriani 1940, Fig. 53 no. 27.
- ¹⁶ Vessberg/Westholm 1956, Fig. 31 no. 9.
- ¹⁷ Vessberg/Westholm 1956, Fig.31.1-3, 7, 9-13.
- ¹⁸ Riley, Fig. 139 no. 1151 ve 1150.
- ¹⁹ Riley, 386.
- ²⁰ Gerber, Taf. 32.

- ²¹ Sackett 1992, Pl. 173 no. D 1, 10.
- ²² Sackett 1992, Pl. 196 no. 115.
- ²³ Buresch 1898, 1 vd.; Keil/von Premerstein 1914, 82 vd., Meriç/Merkelbach/Şahin 1991, 70-72; Zgusta 1984, 1 vd.

KAYNAKLAR ve KISALTMALAR

Adriani 1940

A. Adriani, *Annuaire Du Musee Greco-Romain (1935-1936)*, Alexandrie 1940.

Buresch 1898

K. Buresch, *Aus Lydien*, Leiden 1898.

Deniz 1994

B. Deniz, "Tire Köylerinde Mimari", *Türk Kültüründe Tire*, Ankara 1994, 119-138.

Gerber 1996

Y. Gerber, "Die Entwicklung der lokalen nabataischen Grobkeramik aus Petra/Jordanien", *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes*, Kolloquium Frankfurt 24.-25. April 1995, Frankfurt a.M. 1996, 147-151, Taf. 31-32.

Gürler 2000

B. Gürler, *Tire Müzesi Cam Eserleri*, Ankara 2000.

Isings 1957

C. Isings, *Roman Glass From Dated Finds*, *Archaeologia Traiectina II*, Groningen/Djakarta 1957.

Keil/Von Premerstein 1914

J. Keil/ A. Von Premerstein, *Bericht über eine Dritte Reise in Lydien*, Wien 1914.

Meriç/Merkelbach/Şahin 1991

R. Meriç, R. Merkelbach, S. Şahin, "Das Antike Name des heutigen Tire", *ZPE 88* (1991), 70-72.

Riley 1979

J. A. Riley, "Coarse Pottery", *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi, (Berenice)*, *Supplements To Libya Antiqua V*, Vol.II, Tripoli 1979, s. 91-467.

Sackett 1992

L. H. Sackett, *Knossos From Grek City To Roman Colony, Excavations at the Unexplored Mansion II, Text- Plates*, Oxford 1992.

Schauer 2003

C. Schauer, "Kaiserzeitliche Keramik der Westpelopones (Grabungen des Deutschen Archaeologischen Instituts in Olympia)", *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 38, Congressvs Vicesimvs Tertivs Rei Cretariae Romanae Favtorvm Romae Habitvs MMII, Abingdon 2003, 271-278.

Vessberg/Westholm 1956

O. Vessberg, A. Westholm, *The Hellenistic and Roman Periods In Cyprus, The Swedish Cyprus Expedition Vol. IV, Part 3*, Lund 1956.

Zgusta 1984

L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Wien 1984.

İZMİR ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDE BULUNAN BİR GRUP MEGARA KASESİ BASKI KALIBI İLE MEGARA KASESİ KALIBI

Halil Hamdi EKİZ - Ayla ÜNLÜ*

Bu çalışmamızda İzmir Arkeoloji Müzesi koleksiyonları arasında yer alan Hellenistik Devire ait bir grup Megara kâsesi baskı kalıbı ile Megara kâsesi kalıbını (Resim: 13) tanıtmaya çalışacağız¹.

İzmir Arkeoloji Müzesi'ne müsadere ve hediye yoluyla kazandırılmış olan bu eserlerin kesin buluntu yerleri ya da ele geçirildikleri bölgeler hakkında envanter kayıtlarında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Katalog

14936 Envarter Numaralı

Megara Baskı Kalıbı (Resim: 1a, b)

Eser müsadere edilmek suretiyle müzeye kazandırılmıştır. Pişmiş topraktan üretilmiş olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. İyi korunmuş durumdaki eserin yüksekliği 3.5 cm., çapı ise 2.2 cm.dir. Çiçek rozeti şeklinde ve konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Eserin yüzeyinde, ortada yuvarlak şekilli bir tomurcuk

Resim: 1a

Resim: 1b

kısmı, etrafında ise yaprak motifleri ile onların arasında dikey çizgiler yer almaktadır.

14905 Envarter Numaralı

Megara Baskı Kalıbı (Resim: 2a, b)

Eser müsadere edilerek müze koleksiyonlarına dahil edilmiştir. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. Hafif aşınmış durumda olan eserin yüksekliği 2.5 cm., çapı ise 2.4 cm. dir. Çiçek rozeti şeklinde ve konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Eserin yüzeyinde, ortada kabartma olarak yapılmış yuvarlak şekilli bir tomurcuk kısmı, etrafında ise içleri dikey ve birbirine paralel çizgilerle süslü altı tane taş yaprağı bulunur.

14960 Envarter Numaralı

Megara Baskı Kalıbı (Resim: 3a, b)

Eser müsadere edilerek müzeye alınmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. Aşınmış ve detayları kısmen silikleşmiş olan eserin yüksekliği 1.8 cm.,

Resim: 2a

Resim: 2b

uzunluğu 1.6 cm., üst kısmının genişliği ise 1.2 cm.dir. Birbirine bitişik iki zeytin yaprağından oluşan kalp biçimli ve konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Yaprakların kenarı ise bir çizgi ile sınırlandırılmıştır.

Resim: 3a

Resim: 3b

**14931 Envarter Numaralı
Megara Baskı Kalıbı (Resim: 4)**

Eser müsadere edilmek suretiyle müze koleksiyonlarına kazandırılmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. Oldukça iyi korunmuş durumdaki eserin yüksekliği 1.5 cm., uzunluğu 4.6 cm., genişliği ise 1.5 cm.dir. Yaprak biçimli ve kısa konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Uzunca, ucu sivri, alt kısmı düz ve yan kenarları tırtıklı olan yap-

Resim: 4

rağın ortasında kazıma olarak yapılmış dikey ve birbirine paralel üç çizgi vardır.

**14904 Envarter Numaralı
Megara Baskı Kalıbı (Resim: 5a, b)**

Eser müsadere edilerek müzeye alınmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru kirli bej renktedir. İyi korunmuş olan eserin yüksekliği 1.8 cm., uzunluğu 4.7 cm., genişliği ise 1.6 cm.dir. Yaprak biçimli ve kısa konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Uzunca, ucu sivri ve yan kenarları tırtıklı olan yaprağın ortasında kazıma olarak yapılmış dikey ve birbirine paralel iki çizgi bulunmaktadır.

Resim: 5a

Resim: 5b

**14921 Envarter Numaralı
Megara Baskı Kalıbı (Resim: 10, 11)**

Eser müsadere edilmek suretiyle müze koleksiyonlarına alınmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. İyi korunmuş durumdaki eserin yüksekliği 2.8 cm., uzunluğu 4.1 cm., genişliği ise 2 cm.dir. Yaprak biçimli ve konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Uzunca, ucu sivri ve alt kısmı ise düz yaprağın kenarları birbirine paralel iki çizgi ile sınırlandırılmıştır; orta kısımdaki dikey olarak inen noktalarla da ayası belirtilmiştir.

**14902 Envarter Numaralı
Megara Baskı Kalıbı (Resim: 12)**

Eser müsadere edilerek müzeye kazandırılmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. Oldukça iyi korunmuş durumdaki eserin yüksekliği 2.1 cm., uzunluğu 4.4 cm., genişliği ise 1 cm.dir. Yaprak biçimli ve kısa konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Uzunca, gövdesi kıvrık ve her iki ucu da sivri olan yaprağın ortasında kazıma olarak

Resim: 6a

Resim: 6b

yapılmış birbirine paralel üç çizgi yer almaktadır.

Resim: 7

Resim: 12

14951 Envarter Numaralı
Megara Baskı Kalıbı (Resim: 13)

Eser müsadere edilerek müze koleksiyonlarına dahil edilmiştir. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. İyi korunmuş olan eserin yüksekliği 2.4 cm., uzunluğu 2.8 cm., genişliği ise 1.9 cm. dir. Dikdörtgen

şekilli ve konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Kısa kenarlarından biri daha dardır ve üzeri birbirine paralel çizgilerle bezelidir.

14949 Envanter Numaralı

Megara Baskı Kalıbı (Resim: 9)

Eser müsadere edilmek suretiyle müzeye alınmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış olan baskı kalıbının hamuru bej renktedir. Hafif aşınmış ve detayları silikleşmiş durumdaki eserin yüksekliği 1.6 cm., uzunluğu 3 cm., alt kısmının genişliği ise 1.5 cm. dir. İnsan figürünü şeklinde ve kısa konik tutamaklı bir baskı kalıbıdır. Pan izlenimi veren figür uzun kulaklı ve sakallıdır. Gövdesinin üst kısmı çıplaktır ve sol kolunu dirsekten bükülmüş olarak yukarı kaldırmıştır. Ayakları keçi ayağını andırmaktadır ve sol ayağını öne uzatmıştır.

Resim: 8

Resim: 9

5980 Envanter Numaralı

Megara Kâsesi Kalıbı (Resim: 10a, b)

Pişmiş topraktan yapılmış olan kâse kalıbı bej renk hamurlu ve krem renk astarlıdır. Ağız kenarı hafif kırık ve eksik olan eserin yüksekliği 5.8 cm., ağız çapı 15 cm., dip çapı ise 6.5 cm. dir. Geniş ve dışa çekik ağız kenarlı, dibe doğru daralan gövdeli ve halka kaideli bir Megara kâsesi kalıbıdır. Kabin iç kısmının ortasında rozet ve etrafında yaprak motifleri;

Resim: 10a

Resim: 10b

onun üstünde yumurta dizisi motifi en üstte ise inci dizisi motifi bulunur. Yumurta dizisi ile inci dizisi motiflerinin arası dikey ve birbirine paralel olan kısa çizgilerle ayrılmıştır.

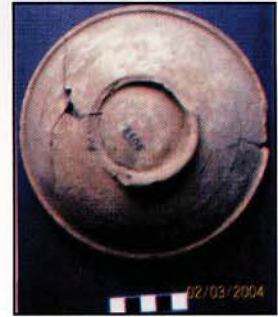
8106 Envanter Numaralı

Megara Kâsesi Kalıbı (Resim: 11a, b)

Eser 1974 yılında Ali Erkal ve Turgut Er tarafından müzeye hediye edilmiştir. Pişmiş topraktan yapılmış olan kâse kalıbı bej renk hamurlu ve krem renk astarlıdır. Kırık, yapıştırmış durumda ve kaidesinin bir kısmı eksik olan eserin yüksekliği 6.5 cm., ağız çapı 14 cm., dip çapı ise 6.1 cm. dir. Geniş ve dışa çekik ağız kenarlı, dibe doğru daralan gövdeli ve halka kaideli bir Megara kâsesi kalıbıdır. Kabin iç kısmının ortasında rozet ve etrafında yaprak motifleri; onun üstünde ise çentik motifleri vardır.

Resim: 11a

Resim: 11b

8107 Envanter Numaralı

Megara Kâsesi Kalıbı (Resim: 12a, b)

Eser 1974 yılında Ali Erkal ve Turgut Er tarafından müzeye hediye edilmiştir. Pişmiş topraktan yapılmış olan kâse kalıbı bej renk hamurlu ve astarlıdır. Kabin iç kısmında kırmızı renk boya izleri bulunmaktadır. Ağız kenarı hafif kırık ve eksik olan eserin yüksekliği 6 cm., ağız çapı 13.2 cm., dip çapı ise 6.3 cm. dir.

Resim: 12a

Resim: 12b

Geniş ve dışı çekik ağız kenarlı, dibe doğru daralan gövdeli ve halka kaldelibir Megara kâsesi kalıbıdır. Kabin iç kısmının ortasında rozet ve etrafında yaprak motifleri, onun üstünde de yumurta dizisi motifleri yer almaktadır.

Değerlendirme

M.Ö. 3. yüzyılın başlarından itibaren üretilmeye başlandı² anlaşılan ve Anadolu'daki birçok merkezde bolca ele geçirilen Megara kâseler Hellenistik Dönem boyunca kullanılmıştır. "Megara kâseleri, masa üstü kapları ya da kalıplı kâseler" olarak adlandırılan³ Megara tipi kapların üzeri kabartma şeklinde yapılmış çeşitli motiflerle bezelidir. Genellikle yarım küreyi andıran bir kâse şeklinde Megara kâselerinin yapımlarında önceden hazırlanmış ve pişmiş topraktan üretilmiş Megara kâsesi kalıplar kullanılmıştır. Bu kâse kalıplarının üzerine hamur henüz yaşken baskı kalıpları (damgalar) ile bastırılarak bezeme oluşturulmuş ve daha sonra bunlar fırınlanmıştır⁴. Bu kâse kalıpları ile şekillendirilen Megara kâselerinde kalıptan çıkarıldıktan sonra fırınlanmıştır. Yine pişmiş topraktan yapılan ve damga mühürleri andıran baskı kalıplarının (damga) üzerinde ise çeşitli figürler, bitkisel ve geometrik motifler ile rozetler yer alır. Baskı kalıplarının üzerinde pozitif halde bulunan motifler Megara kâselerinin kalıbına bastırılınca negatif olarak çıkmaktadır. Daha sonra bu kalıpla imal edilen Megara kâselerde ise bu motifler pozitif olarak görülür.

Burada tanıtmaya çalıştığımız ve Hellenistik Dönemin karakteristik eserlerinden olan Megara kâsesi baskı kalıpları ile Megara kâsesi kalıplarının M.Ö. 3 – 2. yüzyıllara tarihlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

SUMMARY

The Moulds of Megara Bowls and the impression moulds of Megara, the subject of kur work, ark obtained by Izmir Archeology Museum through confiscation and present. In this case, in the inventory records, there is no clue about their founding places or where they actually found.

All of the moulds of Megara and the impression moulds of Megara are made from fired soil. The impression moulds of Megara are like a stamp seal. There are various figures, badges and vegetal and geometrical motifs on them. While the moulds of Megara bowls' pastes were wet, they were decorated with impression moulds and then they were fired. The moulds of Megara bowls are usually like a hemisphere and the impression moulds of Megara were used for making the moulds of Megara bowls.

The moulds of Megara and the impression moulds of Megara are the characteristic of Hellenistic Period. We are concerned about that they must belong to the BC 3-2 th. Centuries.

NOTLAR

- * Halil Hamdi EKİZ, Arkeolog M. A., İzmir Arkeoloji Müzesi, İzmir/TÜRKİYE.
Ayla ÜNLÜ, Arkeolog, İzmir Arkeoloji Müzesi, İzmir/TÜRKİYE
- ¹ Bu eserler üzerinde çalışmamıza izin veren Müze Müdürü Sayın Dr. Mehmet Taşlıalan'a ve eserlerin resimlerini çeken Sayın Seçil Ekiz'e sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.
- ² Anlağan 2000, s.14; Üstüner 1999, s.1-98.
- ³ Anlağan 2000, s.13.
- ⁴ Anlağan 2000, s.14 – 15; Richter 1979, s.306.

KAYNAKÇA

ANLAĞAN, Tanju 2000, *Sadberk Hanım Müzesi Kalıplı Kâseler ve Kabartmalı Kaplar, Sadberk Hanım Museum Moldmade Bowls and Related Wares*. Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul.

RICHTER, Gisela 1979, *Yunan Sanatı*, (Türkçesi: Beral Madra), Cem Yayınevi, İstanbul.

ÜSTÜNER, Ali Cengiz 1999, *Antik Yunan Keramik Sanatı*, Anka Yayınları: 8, İstanbul.

ADİYAMAN MÜZESİ'NDE BULUNAN ÜÇ HITİT TANRI HEYKELCİĞİ

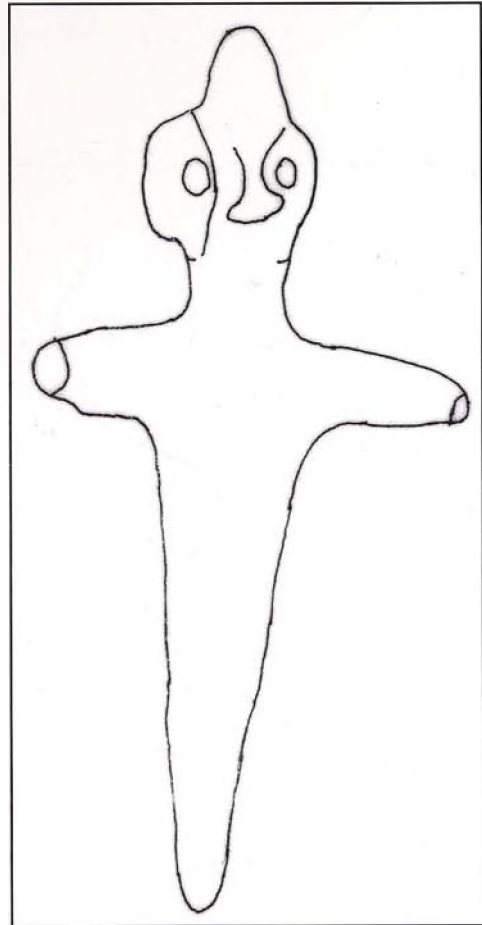
Halil Hamdi EKİZ*

Bu çalışmamızın konusunu Adıyaman Müzesi koleksiyonları arasında yer alan üç Hitit tanrı heykelciği oluşturmaktadır¹.

1535 envanter numaralı heykelciğin Adıyaman'da; 4468 envanter numaralı heykelciğin de Adana civarında bulunmuş olduğu envanter kayıtlarında belirtilmekte ise de, eserlerin kesin buluntu yerleri hakkında herhangi bir bilgi yoktur. 4432 envanter numaralı heykelciğin ise nerede bulunmuş olduğu bilinmemektedir. Kesin buluntu yerleri bilinmemekle beraber eserlerin üçü de Adıyaman, Besni İlçesi, Terbizek Köyü'nden Mehmet Ertaş'tan satın alınmıştır. Muhibbe Darga, Hurri gelenekleriyle ilişkili olan Hitit metinlerinde adak çivisi şeklindeki heykelciklerden bahsedildiğini; bu tür heykelciklerin yayılım alanlarının Hitit anavatanı olmadığını; Toroslar'ın güneyi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi olabileceğini belirtir². Açıana (Alalah)³, Tilmen Höyük⁴ ve Zincirli⁵ kazılarında bulunmuş olan, gövdelerinin alt kısmı adak çivisi şeklindeki heykelcikler bu görüşü doğrular niteliktedir. Yine bu tipte olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki 77.11 envanter numaralı heykelcik (Doğanşehir heykelciği)⁶ ile; Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki 44.48.76 envanter numaralı heykelciğin⁷; Cafer Sait Okray Koleksiyonu'ndaki 17, 18, 19, 20 envanter numaralı heykelciklerin⁸ ve Münih Arkeoloji Müzesi'ndeki 20 adet heykelciğin de⁹ bu bölgede bulunmuş oldukları anlaşılmaktadır.

Heykelciklerin üçünün de daha önceden hazırlanmış olan bir kalıpta döküm tekniğiyle ya-

pıldıkları, ancak hepsinin de kalıptan çıkarıldıktan sonra başlarının arka kısımlarıyla, gövdelerinin ön ve arka taraflarının dövme tekniği ile düzleştirildiği anlaşılmaktadır.

Şekil: 1

Katalog

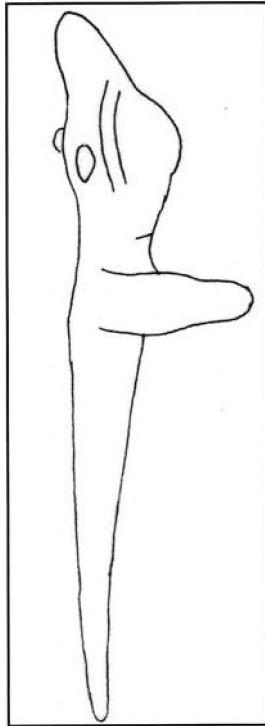
1535 Envanter Numaralı Heykelcik

(Resim: 1, 2, 3; Şekil: 1, 2)

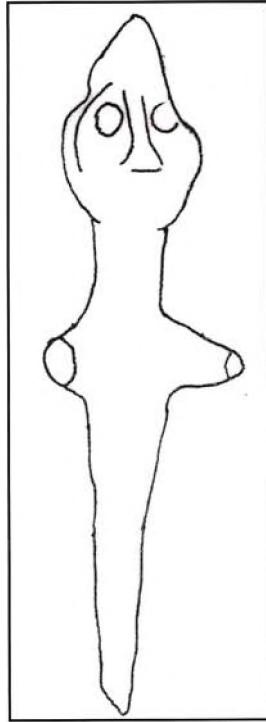
Eser 1982 yılında Adıyaman, Besni İlçesi, Terbizek Köyü'nden Mehmet Ertaş'tan satın alınmıştır. Bronzdan yapılmış olan heykelcik oldukça paslanmış durumdadır. Boyu 7.5 cm., baş genişliği 1.6 cm., kol genişliği ise 3.7 cm. dir.

Eser, gövdesinin alt kısmı ince ve uzun olan bir tanrı heykelciğidir. Konik şekilli, başa oturan kısmı dar ve ucu hafif yuvarlak olan külâha benzeyen başlığı, kısa bir çıkıntı şeklindedir. Gözleri yuvarlak birer çıkıntı halindedir. Burnu iri ve kemerlidir. Hafif çukurca olan dudaklarının arası aralıktır. Büyükçe birer çıkıntı şeklindeki kulaklarının kenarları düzdür.

Boynu kısa ve kalındır. İnce, yassı ve düz olan gövdesinin üst kısmı üçgen şeklindedir; uzunca olan alt kısmı aşağı doğru daralır. Gövdesinin sivri bir şekilde sona eren uç kısmı ise bir çiviye andırır. Yanlara açılmış olan kolları dirsekten bükülmüş durumda öne doğru uzatılmıştır. Elleri ve bacak hatları belirtilmemiştir.

Şekil: 2

Şekil: 3

Resim: 1

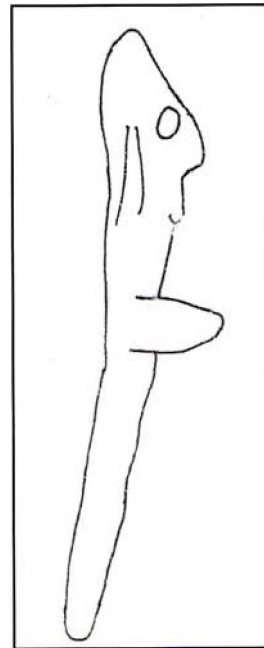
Resim: 2

4432 Envanter Numaralı Heykelcik

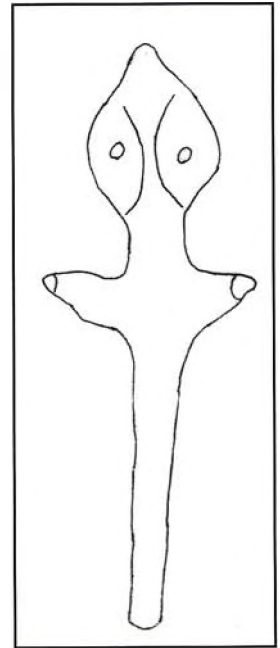
(Resim: 4, 5, 6; Şekil: 3, 4)

Eser 1988 yılında Mehmet Ertaş'tan satın alınmıştır. Bronzdan yapılmış olan heykelcik çok paslanmış durumdadır ve gövdesinin alt kısmının ucu kırık ve eksiktir. Boyu 5.9 cm., baş genişliği 1.2 cm., kol genişliği ise 1.6 cm. dir.

Eser, gövdesinin alt kısmı ince ve uzun olan bir tanrı heykelciğidir. Başında konik şekilli, başa oturan kısmı dar, ucu sivri ve kısa bir çıkıntı şeklinde olan külâha benzeyen bir başlık bulunmaktadır. Gözleri yuvarlak şekilli birer çıkıntı şeklindedir. Burnu iri ve düzdür. İnce ve çukurca olan dudaklarının arası hafif aralıktır. Kulakları yarım elips şeklinde birer çıkıntı halindedir.

Şekil: 4

Şekil: 5

Resim: 3

Resim: 4

Boynu uzuncadır. Gövdesinin ince ve yassı olan üst kısmı üçgen biçimindedir; uzunca olan alt kısmı aşağı doğru daralır. Kırık olan gövdesinin alt kısmının ucunun ne şekilde bittiği belli değildir. Kolları yanlara açılmış ve dirsekten bükülmüş durumda öne doğru uzatılmıştır. Elleri ve bacak hatları belirtilmemiştir.

4468 Envanter Numaralı Heykelcik

(Resim: 7, 8, 9; Şekil: 5, 6)

Eser 1989 yılında Mehmet Ertaştan satın alınmıştır. Bronzdan yapılmış olan heykelcik oldukça paslanmış durumdadır. Burnu ile gövdesinin alt kısmının ucu kırık ve eksiktir. Boyu 7.5 cm., baş genişliği 1.7 cm., kol genişliği ise 2.7 cm.dir.

Eser, gövdesinin alt kısmı ince ve uzun olan bir tanrı heykelciğidir. Konik şekilli, başa oturan kısmı dar ve ucu sivri olan külâha benzeyen başlığı kısa bir çıkıntı şeklindedir. Yuvarlak şekilli birer çıkıntı halinde gözlerinin hatları, başının arka tarafından da belli olmaktadır. Burnu iridir. Ağzı belirgin değildir. Kulakları yarım elips şeklinde birer çıkıntı halindedir.

Boynu uzundur. Üst kısmı üçgen şekilli olan ince ve yassı gövdesinin alt kısmı uzuncadır. Gövdesinin kırık olan alt kısmının ucunun ne şekilde son bulduğu belli değildir. Yanlara açılmış olan kolları hafif yukarı doğru kaldırılmıştır. Omuzlara yakın kısımları genişçe olan kolları uçlara doğru daralır. Elleri ve bacak hatları belirtilmemiştir.

Resim: 5

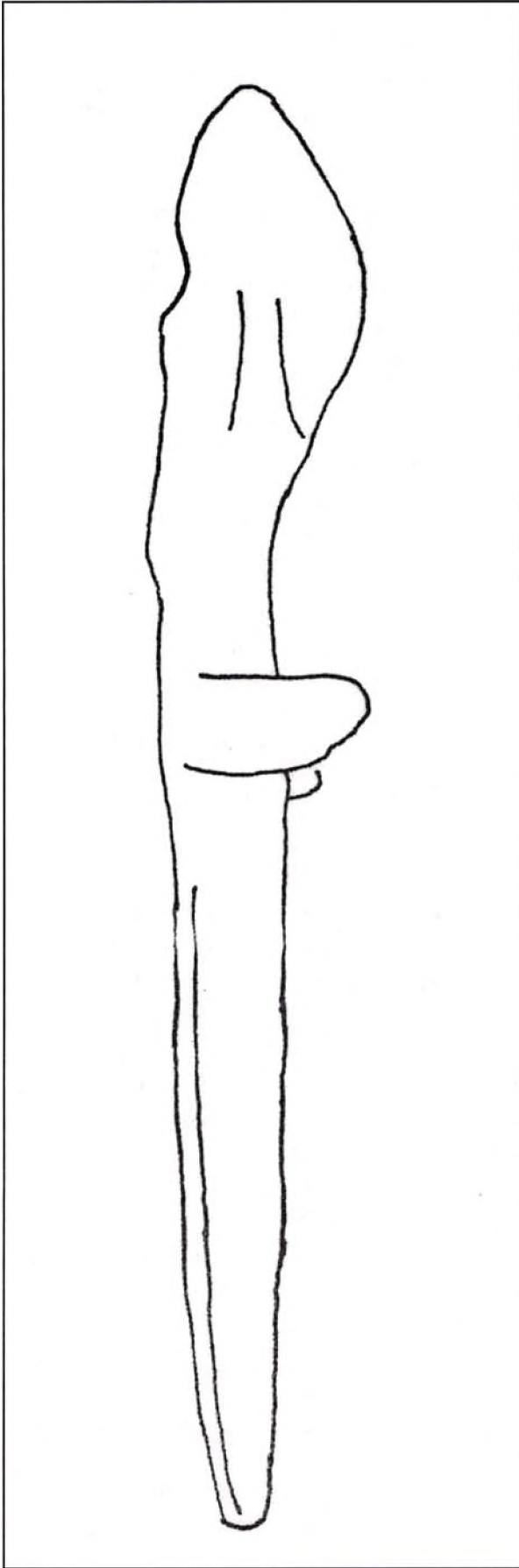

Resim: 6

Karşılaştırma ve Tarihleme

4432 ve 4468 envanter numaralı heykelciklerin konik şekilli, başa oturan kısmı dar ve kısa bir çıkıntı şeklinde olan külâha benzeyen başlıklarının ucu sivridir. 1535 envanter numaralı heykelciğin ise yine aynı tipte olan başlığının ucu hafif yuvarlaktır. Eski Tunç Çağı'na ait Ahlatlıbel'de bulunmuş iki heykelciğin¹⁰; Karaoğlan'da ele geçirilmiş bir heykelciğin¹¹ ve Karayavşan'da bulunan bir heykelciğin¹² konik şekilli ve başa oturan kısımları dar olan külâha benzeyen başlıkları da kısa birer çıkıntı halindedir. Ayrıca Eski Hitit Devrine tarihlendirilen Karaman heykelciğinin¹³; İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki 87.5 envanter numaralı heykelciğinin¹⁴; Cafer Salt Okray Koleksiyonu'ndaki 399 envanter numaralı heykelciğinin¹⁵ ve Hitit İmparatorluk Devrine ait Gözlükule kristal heykelciğinin¹⁶ başlıkları da yine aynı tiptedir. Ahlatlıbel, Karaoğlan ve Karayavşan heykelciklerinin başlıkları, konik şekilli, ucu sivri ve külâha benzeyen başlığın Anadolu'da Eski Tunç Devrinde ortaya çıktığını kanıtlamaktadır.

4432 ve 4468 envanter numaralı heykelciklerin kulakları yarım elips şeklinde birer çıkıntı halindedir. Eski Tunç Çağı'na ait Alaca Höyük'te bulunmuş iki kadın heykelciği¹⁷ ile İkiztepe'de ele geçirilen bir kadın heykelciğinin¹⁸ kulakları da aynı tiptedir. Eski Hitit Devri'ne ait Alışar heykelciğinin¹⁹; Çorum heykelciğinin²⁰; Karaman heykelciğinin²¹; İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki 77.11 (Doğanşehir heykelciği)²² 87.75, 87.5, 7501 M²³ envanter numaralı heykelciklerin ve Cafer Salt Okray Koleksiyonu'ndaki 18, 19, 20, 399 envanter numaralı heykelciklerin²⁴ kulakları da yine ya-

Şekil: 6

rım elips şeklinde birer çıkıntı halindedir. 1535 envanter numaralı heykelciğin ise büyükçe birer çıkıntı şeklinde olan kulaklarının kenarları düzdür. Heykelciklerin üçünün de çok az belirgin olan yüz hatları şematik üslûpta yapılmıştır.

Heykelciklerin üçü de gövdelerinin alt kısmı ince ve uzun birer tanrı heykelciğidir. Bunlardan 1535 envanter numaralı heykelciğin gövdesinin sivri bir şekilde sona eren uç kısmı ise bir çiviye andırır. 4432 ve 4468 envanter numaralı heykelciklerin kırık olan gövdelerinin alt kısmının ucunun ne şekilde son bulduğu belli değildir. 1535 ve 4432 envanter numaralı heykelciklerin yanlara açılmış olan kolları dirsekten bükülmüş durumda öne doğru uzatılmıştır. 4468 envanter numaralı heykelciğin kolları ise yanlara açılmış durumda hafif yukarı kaldırılmıştır. Üç heykelciğin de elleri ve bacak hatları belirtilmemiştir.

Gövdelerinin alt kısmı adak çivisi şeklinde olan heykelcikler ilk defa Mezopotamya'da Er Hanedan III Dönemi'nden itibaren karşımıza çıkar. Tello'da bulunan bazı heykelciklerin gövdelerinin alt kısımları çivi gibidir²⁵. III. Ur Sülalesi Devrine ait Uruk'ta bulunduğu sanılan bir heykelciğin gövdesinin alt kısmı da çivi şeklindedir²⁶. Bu tip heykelcikler Eski Hitit Devrinde Anadolu'da bolca görülür.

Eski Hitit Devri'ne tarihlendirilen Açana (Alalah) V. tabakada şehir kapısı yakınında bulunan bir heykelciğin²⁷, Alışar Aşağı Şehir'de 10 T ve 11 T tabakaları ile temsil edilen Hitit kültür katındaki bir mezarda ele geçirilen bir heykelciğin²⁸, Tilmen Hüyük II b tabakasında bulunmuş bir heykelciğin²⁹ ve Zincirli kazısında bulunan bir heykelciğin³⁰, gövdelerinin alt kısımları adak çivisi şeklindedir. Ayrıca yine Eski Hitit Devrine tarihlendirilen İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki 77.11 (Doğanşehir heykelciği)³¹, 87.75³², Tübingen Universität für vor- und Frühgeschichte'deki Arapkir heykelciğiyle³³ başka bir heykelciğin³⁴, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki 6.2.91, 15-5.1.86 envanter numaralı heykelciklerin³⁵, Çorum Müzesi'ndeki bir heykelciğin³⁶, Karaman Müzesi'ndeki bir heykelciğin³⁷ ve Cafer Sait Okray Koleksiyonu'ndaki 18, 20, 399 envanter numaralı heykelciklerin³⁸ gövdelerinin alt kısımları da adak çivisi şeklindedir.

Heykelciklerin üçünün de ön ve arka tarafları dövme tekniği ile düzleştirilmiş ince ve yassı gövdeleri, Hititler'den bir önceki dönem olan Assur Ticaret Kolonileri Devrine ait kurşun figürinleri andırmaktadır³⁹.

Gövdelerinin alt kısımları adak çivisi şeklinde olan heykelciklerin, binaların temelleri ile ilişkili oldukları iddia edilmektedir⁴⁰. Hititler'in temel-yapı ritüeli metinlerinden, yapıların temellerine çiviler konduğu anlaşılmaktadır⁴¹ ve küçük boy madenî Hitit tanrı heykelciklerinin de birer temel adak (armağanı) olabilecekleri düşünülmektedir⁴². Bu tip heykelciklerin uçları sivri olarak sona eren gövdelerinin alt kısımlarının bir yere yerleştirilerek veya sokularak durması için çivi, kama ya da çubukçuk şeklinde yapılmış olduğu düşünülmektedir⁴³.

Burada ele aldığımız üç heykelciğin de yukarıda saydığımız benzerleri gibi Eski Hitit Devrine, yani M.Ö.1660 – 1470 / 1460 yıllarına ait olduğu düşüncesindeyiz.

Resim: 7

Resim: 8

SUMMARY

The theme of this work is the three Hittite statuettes that are found in Adiyaman Museum's collection.

Although it is not exactly certain where each statuette was found, the inventory re-

Resim: 9

cords indicate that statuette number 1535 was found in Adiyaman and the statuette number 4468 was found near Adana. There is no information at all as to where statue number 4432 was found.

All the statuettes were produced with a pre-prepared casting technique. After the casting, the back sides of their heads and front and back sides of their bodies were smoothed through a forging technique.

All of three statuettes of the bottoms gods' bodies are slim and tall. Statuette number 1535 has a sharp point at the bottom of its body and is reminiscent of a nail. The bodies of statuette number 4468 and the statuette number 4432 are broken; it is not certain how their bodies are end. The three statuettes' arm and leg lines are not apparent. The statuette whose bottom is like vow-nail was found in Mesopotamia; this type of statuette has been encountered since the Er Hanedan III period. There are lots of statuettes like this in Anatolia from the Old Hittite Period.

We are convinced that the three statuettes originated from the Old Hittite Period, the years of 1660 – 1470 / 1460 B.C.

NOTLAR

* Halil Hamdi EKİZ, Arkeolog M.A., İzmir Arkeoloji Müzesi, İzmir/TÜRKİYE

- ¹ Bu heykelcikleri yayınlamama müsaade eden ve eserlerin resimlerini çeken Adıyaman Müzesi Müdür Vekili Sayın Fehmi Eraslan'a teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.
- ² Darga 1992, s. 34.
- ³ Darga 1992, s. 34; Uzunoğlu 1979, s. 322 dn. 7; Woolley 1955, s. 276. Pl. LXX No. AT / 39 / 67.
- ⁴ Alkim 1968, s. 218, 272, Res. 142; Darga 1992, s. 34; Uzunoğlu 1979, s. 322 dn. 8.
- ⁵ Darga 1992, s. 34; Luschan 1943, s. 113, Abb. 156; Uzunoğlu 1979, s. 322 dn. 5.
- ⁶ Darga 1992, s. 34, Res. 11; Uzunoğlu 1979, s. 321-325.
- ⁷ Ekiz 2000, s. 65, Res. 4 – 9, Şek. 3 – 6.
- ⁸ Ekiz 1998 b, s. 79.
- ⁹ Darga 1992, s. 34.
- ¹⁰ Koşay 1934, s. 81, 84 No. A.B.25, A.B.482.
- ¹¹ Ekiz 2001 a, s. 243 – 244, 246, Res. 1 – 2.
- ¹² Kulaçoğlu 1992, s. 79, 187 No. 90.
- ¹³ Ekiz 1997, s. 162 – 163, Res. 7 – 9, Şek. 5 – 6.
- ¹⁴ Ekiz 1998 a, s. 16 – 17, Lev. II 2 a – b.
- ¹⁵ Ekiz 1998 b, s. 81 – 82, Res. 16 – 18, Şek. 11 – 12.
- ¹⁶ Goldman 1956, s. 342 – 344, Fig. 456 a – d.
- ¹⁷ Koşay 1951, s. 73, Lev. CXC L 1, L 2.
- ¹⁸ Alkim 1979, s. 155, Lev. 115, Res. 32 – 33.
- ¹⁹ Ekiz 1997, s. 161 – 162, Res. 1 – 3, Şek. 1 – 2; Osten 1937, s. 192, 193, Fig. 230 e 1612.
- ²⁰ Ekiz 1997, s. 162, Res. 4 – 6, Şek. 3 – 4.
- ²¹ Ekiz 1997, s. 162 – 163, Res. 7 – 9, Şek. 5 – 6.
- ²² Uzunoğlu 1979, s. 321 – 325, Fig. 1 – 3.
- ²³ Ekiz 1998 a, s. 15 – 18, Lev. II.
- ²⁴ Ekiz 1998 b, s. 80 – 83, Res. 7 – 18, Şek. 5 – 12.
- ²⁵ Parrot 1948, s. 56, 75, Fig. 14 d, e; Uzunoğlu

1979, s. 322, Fig. 4.

- ²⁶ Stromenger 1964, s. 414, Pl. 146.
- ²⁷ Darga 1992, s. 34; Uzunoğlu 1979, s. 322 dn. 7; Woolley 1955, s. 276, Pl. LXX No. AT / 39 / 67.
- ²⁸ Darga 1992, s. 34; Ekiz 1997, s. 161 – 162, Res. 1 – 3, Şek. 1 – 2; Osten 1937, s. 192 – 193, Fig. 230 e 1612; Uzunoğlu 1979, s. 322 dn. 4.
- ²⁹ Alkim 1968, s. 218, 272, Res. 142; Darga 1992, s. 34; Uzunoğlu 1979, s. 322 dn. 8.
- ³⁰ Darga 1992, s. 34; Luschan 1943, s. 113, Abb. 156; Uzunoğlu 1979, s. 322 dn. 5.
- ³¹ Darga 1992, s. 34, Res. 11; Uzunoğlu 1979, s. 321-325.
- ³² Ekiz 1998 a, s. 15-17, Lev. II 1 a-b
- ³³ Bittel 1976, s. 100, 328, Abb. 92; Bittel – Schneider 1940, s. 576, Abb. 8; Bossert 1942, s. 60, Taf. 144 No. 608; Darga 1992, s. 34, Res. 12; Loon 1985, s. 40, Pl. X d; Uzunoğlu 1979, s. 321 – 322 dn. 2.
- ³⁴ Bittel 1976, s. 100, 328, Abb. 93; Bittel – Schneider 1940, s. 576, Abb. 7; Bossert 1942, s. 60, Taf. 144 No. 606; Darga 1992, s. 34, Res. 13.
- ³⁵ Ekiz 2000, s. 66, 68, Res. 4 – 9, Şek. 3 – 6.
- ³⁶ Ekiz 1997, s. 162, Res. 4 – 6, Şek. 3 – 4.
- ³⁷ Ekiz 1997, s. 162-163, Res. 7 – 9, Şek. 5 – 6.
- ³⁸ Ekiz 1998 b, s. 80 – 84, Res. 7 – 9, 13 – 18, Şek. 5 – 6, 9 – 12.
- ³⁹ Emre 1971, s. 81, Lev. V 3, VIII 2 a, 3, X 2 a – c.
- ⁴⁰ Ellis 1968, s. 66, Fig. 21; Uzunoğlu 1979, s. 324.
- ⁴¹ Darga 1985, s. 40, 46.
- ⁴² Darga 1985, 49.
- ⁴³ Darga 1992, s. 34; Ekiz 1998 b, s. 83; Ekiz 2000, s. 69; Ekiz 2001 b, s. 23; Esin 1969, s. 64.

KAYNAKÇA

- ALKIM, U. Bahadır 1968, *Anatolia I. From the Beginning to the End of the 2 nd Millenium B.C.*, Nagel Publishers, Geneva.
- ALKIM, U. Bahadır 1979, "İkiztepe Kazısı: İlk Sonuçlar", VIII. Türk Tarih Kongresi, 11 - 15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler I, Ankara, s.151 - 157.
- BITTEL, Kurt 1976, *Die Hethiter. Die Kunst Anatolien vom Ende des III bis zum Anfang des I Jahrtausends vor Christus*, München.
- BITTEL, Kurt 1987, "Der Schwergott in Yazılıkaya", *Anadolu (Anatolia) XXI* (1978 / 1980), s. 21 - 28.
- BITTEL, Kurt - A. Maria SCHNEIDER 1940, "Archaologische unde aus der Turkei im Jahre 1939", *Archaologischer Anzeiger* 1940, s. 554 - 596.
- BOSSERT, Helmuth Th. 1942, *Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfagen bis zum völligen Aufgehen in der Griechischen Kultur. Die Altesten Kulturen des Mittelmeerkreises II*, Berlin.
- DARGA, A. Muhibbe 1985, *Hitit Mimariği / 1, Yapı Sanatı. Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3221, İstanbul.
- DARGA, A. Muhibbe 1992, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 56, İstanbul.
- EKİZ, Halil Hamdi 1997, "Ankara Anadolu Medeniyetleri, Çorum, Karaman ve Konya Müzeleri'nde Bulunan bazı Tanrı Heykeltikçileri", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı*, Ankara, s.161 - 172.
- EKİZ, Halil Hamdi 1998 a, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Üç Tanrı Heykeltikçi", *Arkeoloji Dergisi V*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Edited by H. Malay, İzmir, s. 15 - 18.
- EKİZ, Halil Hamdi 1998 b, "Özel bir Koleksiyonda Bulunan bir Grup Tanrı Heykeltikçi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yıllığı*, Ankara, s. 79 - 93.
- EKİZ, Halil Hamdi 2000, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Üç Hitit Heykeltikçi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1999 Yıllığı*, Ankara, s. 65 - 75.
- EKİZ, Halil Hamdi 2001 a, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Eski Tunç Çağı'na Ait Bir Grup Idol", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara, s. 243 - 251.
- EKİZ, Halil Hamdi 2001 b, "İçel Müzesi'nde Bulunan Üç Hitit Tanrı Heykeltikçi", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Yıl: 2001 Sayı: 2, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 21 - 26.
- ELLIS, R. S. 1968, *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia*, New Hawen and London.
- EMRE, Kutlu 1971, *Anadolu Kurşun Figürinleri ve Taş Kalıpları*, Türk Tarih Kurumu Yayını VI. Seri No.14, Ankara.
- ESİN, Ufuk 1969, *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına kadar Bakır ve Tunç Madenciligi* (Metin, Kataloglar, Resim ve Haritalar) Cilt I: Kısım I ve II. Metin Analiz ve Tipoloji Katalogları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.1427, İstanbul.
- GOLDMAN, Hethy 1956, *Excavations at Gözlükule, Tarsus, Volume 2, From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- KOŞAY, Hamit Z. 1934, "Ahlatlıbel Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi II*, İstanbul, s. 3 - 100.
- KOŞAY, Hamit Z. 1951, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937 - 1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayını V. Seri No. 5, Ankara.

KULAÇOĞLU, Belma 1992, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Tanrılar ve Tanrıçalar. T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

LOON, Maurits N. Van 1985, *Anatolia in the Second Millenium B.C.*, Institute of Religious Iconography State University Groningen, Leiden.

LUSCHAN, Felix von 1943, *Ausgrabungen in Sendschirli V. Die Kleifunde von Sendschirli*, Staatliche Museen zu Berlin, Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen Heft XV, Berlin.

OSTEN, Hans H. von der 1937, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930 – 32, Part II*, The University of Chicago, Oriental Institute Publications XXIX, Chicago.

PARROT, A. 1948, *Tello. Vingt Campagnes de Fouilles 1877 – 1933*, Paris.

STROMENGER, Eva 1964, *The Art of Mesopotamia*, Thames and Hudson, London.

UZUNOĞLU, Edibe 1979, "Une Figurine de Fondation Hittite", *Florilegium Anatolicum, Mélanges Offerts a Emmanuel Laroche*, Editions E. De Doccard, Paris, s. 321 – 325.

WOOLLEY, Sir Leonard 1955, *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937 – 1949*, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London No. XVII, London.

PALEOLİTİK TEKNOLOJİDE ÇEKİRDEKLERİN ÖNEMİ

Kadriye ÖZÇELİK*

Paleolitik Döneme ilişkin, bugün elimizde bulunan en somut belgeler, paleolitik insanın yaşam savaşı için kaçınılmaz unsurları oluşturan taş âletler ve bu âletleri bünyesinde barındıran yontmataş endüstrilerdir. Bu endüstriler, paleolitik insanın yaşantısını; sosyal, kültürel, ekonomik yapısını ve daha birçok bilinmeyenini öğrenebilmek, buradan yola çıkarak karanlık bir dönemi aydınlatabilmek için sahip olduğumuz ve değerlendirilmeyi bekleyen en önemli veri grubunu oluşturmaktadır. İşte bu noktada tipolojik ve teknolojik çalışmaların önemi gündeme gelir.

Paleolitik insanın kullandığı âletin son şeklini inceleyen tipoloji, bu döneme ilişkin çalışmalarda araştırmacılar tarafından kullanılan ilk yöntem olmuştur. Otte'un da belirttiği gibi, tipolojik çalışmalarda amaç, aynı forma, az-çok aynı işleve sahip olan âletler arasında gruplandırmalar yaparak paleolitik çalışmalarda bir düzen ve sistem oluşturmaktır (Otte 1991, 129). Paleolitik açısından tipolojik incelemelerin yeri tartışmasız ki çok önemlidir. Ancak, âletlerin son hallerine ulaşana kadar geçirdikleri tüm aşamaları bir işlem zinciri çerçevesinde ortaya koymaya olanak sağlayan teknolojik çalışmalar yapılmadığında paleolitik kültürleri bütünüyle tanımada yetersiz kalır. Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi, teknolojik inceleme yöntemi sonucunda, kullanıldığı ve tekrarlandığı

anlaşılan âlet yapım teknikleri, geleneksel bir anlama ve kültürel bir değere sahip olacaktır (Otte 1991,- 128 - 129).

Teknolojik çalışmalarda amaç, doğadaki mevcut hammaddenin âlet haline gelene kadar geçirdiği işlem zincirinin (chaîne opératoire) anlaşılmasıdır. Bu işlem zincirinde, âlet elde etmek için uygulanacak tekniğin sınırlarını belirleyecek olmasından dolayı hammadde oldukça önemlidir. Zorunlu olarak teknik, hammaddenin niteliği ve boyutlarının elverdiği ölçüde uygulanabilecektir. Semenov'un da belirttiği gibi, kullanılan hammaddeler işlenen parçanın biçimsel özelliklerini, âlet tiplerini, çalışma şekillerini ve yapım pratiklerini etkileyecektir (Semenov 1964, 39).

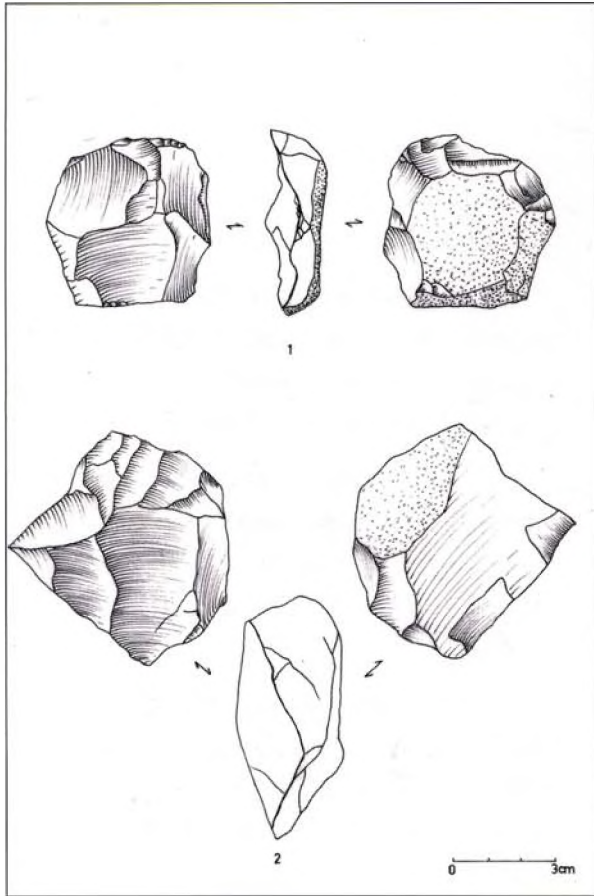
Paleolitik insanın hammadde konusunda oldukça seçici olduğu, doğadaki en elverişli hammaddeyi kullanabilmek için çaba gösterdiği bilinmektedir. Yaşadığı alanda var olanlarla yetinmeyip oldukça uzaktaki hammadde kaynaklarına ulaşmıştır. Elindeki hammaddeyi test ederek kullanma yoluna gittiğini de birçok endüstride karşımıza çıkan kullanılmamış çekirdeklerden anlamaktayız. Bu parçalar belirli bir hazırlık aşaması geçirilerek çekirdek taslağı haline getirilmiş ama hiçbir yonga alınmadan bırakılmış ya da üzerinden başarısız bir yonga alınarak terkedilmiş formlardır.

Hammaddeyi özenle seçen paleolitik insan çeşitli tekniklerle onu yontmuş ve istediği âlet elde etmiştir. Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi: "Âlet, yontma işleminin amacı ve finalidir" (Inizan ve diğ.1995,15). Teknolojik işlem zincirinde hammadde ve âlet arasında bir köprü görevi üstlenen öğeler olarak çekirdekleri görmekteyiz. Üzerlerinden, âlet yapma amacına yönelik olarak yonga, dilgi, dilgicik alınmış hammadde kitlesi olarak tanımlanan (Yalçinkaya 1989, 22) ve bir üretim artığı olan çekirdekler, hiç kuşkusuz ki, paleolitik bir yerleşim yerinin endüstrisinin incelenmesine ilişkin teknolojik bir çalışmada, varlıklarına en fazla ihtiyaç duyulan materyaldir. Âlet yapma amacına yönelik gerçekleştirilen işlem zincirinde en önemli halkayı oluştururlar.

Çekirdekler, yongalama işleminden önce bir ön hazırlık aşaması geçiren ya da herhangi bir ön hazırlık aşaması geçirmeyenler olarak iki grupta değerlendirilmektedir. Ön hazırlığın ilk aşaması hammaddenin kabuk ya da ham yüzünün hazırlık yongaları kopararak tamamen ya da kısmen

soyulmasıdır. Örneğin piramit biçimli bir dilgicik çekirdeğinde, çevresel yongalama yapılacağı için kabuk tümüyle soyulmuş, bir levallois çekirdekte ise tek yüzey yongalama yüzeyi olarak kullanılacağı için sadece o yüzeyin kabuğu kaldırılmış, diğer yüzey ise ham haliyle bırakılmış olabilir. Çekirdek hazırlığının ikinci aşaması ise bir vurma düzlemi (düz ya da yüzüklü) oluşturulmasıdır. Hazırlanmış çekirdekler üzerinde genellikle iki hazırlık evresinin hiyerarşik olarak uygulandığı görülür. Ancak bu durum, kabuk soyulmadan hazırlanmış bir vurma düzleminden alınmış taşımak negatifleri taşıyan çekirdeklerde olduğu gibi değişmez bir kural değildir. Çekirdek hazırlığının bu iki evresi dışında bazı spesifik tekniklerde, kabuk soyma yongalarının haricinde, yongalama yüzeyini hazırlamak için de hazırlık yongaları alınmıştır.

Hazırlanarak ya da hazırlanmadan taşımak üretimi için kullanılan çekirdeklerin, teknolojik çalışmalara katkıları gruplandırılacak olursa;

Çizim 1

1- Hammadde boyutunu gösteren çekirdek örneği (Kara-in Mağarası E Gözü I 17/20).

2- Hammadde formunu gösteren çekirdek örneği (Kara-in Mağarası E Gözü G 17/7).

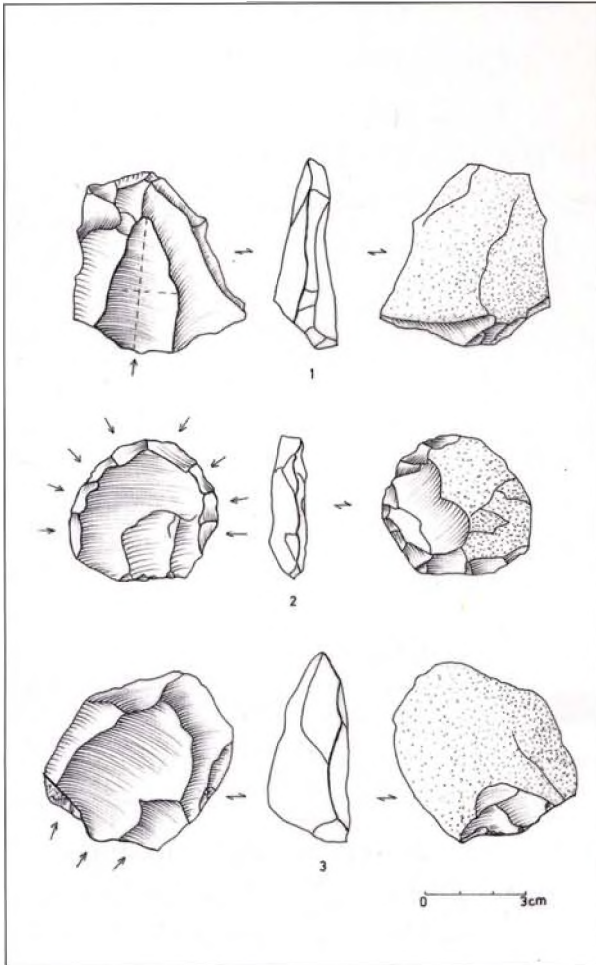
- Öncelikle çekirdekler, bir paleolitik yerleşim ya da katlaşımın paleolitik zaman dilimi içerisindeki yerine oturtulmasında önemli bir rol alabilirler. Örneğin levallois çekirdekler doğrudan Orta Paleolitik ya da Alt Paleolitik'e bağlanabilecek kültürlerin habercisidir. Yine, dilgi ve dilgicik çekirdeklerinin baskın olduğu bir endüstri, Üst ya da Epi-paleolitik bir süreç üzerinde yoğunlaşmasına olanak sağlar.

- Sadece çekirdekler incelenerek *in situ* durumdaki bir paleolitik yontmataş endüstrisinin teknolojik özellikleri büyük ölçüde anlaşılabilir. İlk izlenimler hammaddenin boyutuna ilişkindir. Çekirdek, üzerinde, yarısından fazla oranda kabuk ya da hamyüz taşıyorsa, hammaddenin orijinal boyutu rahatlıkla görülebilir. Çizim 1.1'de sadece tek yüzeyi yongalama yüzeyi olarak kullanılmış olan levallois çekirdeğin, yuvarımsı bir çakılın yontulmasıyla oluştuğu görülmektedir. Yontulmanın yapılmadığı, sadece vurma düzlemi

hazırlığı için kullanılan ve hemen hemen bütünüyle hamyüz taşıyan diğer yüzeyin formu ve çekirdeğin profilden görünüşü bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Çizim 1.2'de ise büyük bir hammadde blokundan koparılmış iri yonganın çekirdek olarak kullanıldığı görülmektedir. Bir önceki çekirdekte olduğu gibi sadece tek yüzey yongalama yüzeyi olarak kullanılmıştır.

-Yongalamanın hangi yöntemle yapıldığı çekirdeklerin özellikleri incelenerek belirlenebilir. Örneğin, çekirdek üzerindeki taşımak negatiflerinde oldukça belirgin vurma yumrusu negatifi, taş vurgaçla direk bir yongalamanın varlığını gösterir. Vurma düzlemi ile yongalama yüzeyi arasındaki açı ise yine yongalamanın şekliyle ilgili önemli bir görünümüdür. Yongalamanın doğrudan ya da dolaylı olduğu anlaşılır.

- Çekirdekler üzerinden alınan son taşımaklıkların negatif izleri, taşımaklık boyutlarının maksimum, minimum ve ortalama değerlerinin

Çizim 2

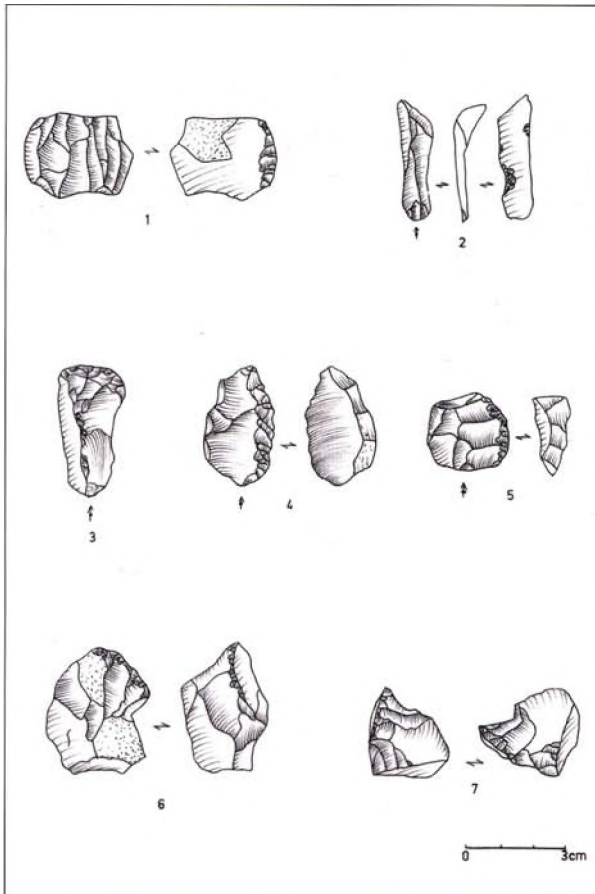
1- Yongalanan taşımaklıkların negatif izlerinden metrik bilgilerin alındığı çekirdek örneği (Karain Mağarası B Gözü 13 E/26).

2- Yongalama yüzeyini hazırlayıcı yongaların asgari miktarının tespit edilebildiği çekirdek örneği (Karain Mağarası E Gözü I 16/25)

3- Jandarma şapkası biçimli topuğa sahip bir yonganın elde edilmiş olduğu çekirdek örneği (Karain Mağarası E Gözü I 18/28).

saptanmasına olanak verir. Böylelikle endüstri içinde var oldukları düşünülen yonga, dilgi ya da dilgiciklerle ilgili metrik bilgiler aşağı yukarı ortaya çıkmış olur. Bu durum özellikle *lineal levallois* çekirdekler incelendiğinde çok daha büyük anlam kazanır. Hazırlanmış her bir yongalama yüzeyinden önceden tasarlanan tek ürünün alınmasına yönelik bu teknikte (Boëda 1988, 14) alınan ürünün yonga, dilgi ya da uç olduğu anlaşıldığı gibi, boyutları da rahatlıkla belirlenir (Çizim 2/1). Yine, özellikle *levallois* çekirdekler üzerinde görülebilecek bir özellik ise, çekirdeğin yongalama yüzeyinin hazırlanmasının tanıkları olan hazırlayıcı yongaların asgari miktarının belirlenebilmesidir (Çizim: 2/2).

- Çekirdeklerin vurma düzlemleri, çıkan ürünlerin topuklarının özelliklerini açıklar. Düz vurma düzlemi, düz topuklu; yüzçüklü bir düzlem ise yüzçüklü topuklu ürünlerin göstergesidir. Çizim 2/3'te çok karakteristik bir topuk tipi olan jandarma şapkası biçimli topuklu yonganın elde edildiği bir çekirdek görülmektedir.

- Çekirdekler incelendiğinde yontmataş âlet tipolojisine ilişkin ilk izlenimler de ortaya çıkacaktır. Çekirdek üzerindeki negatiflerden yonga, dilgi ya da dilgicik taşımaları alındığı saptanabilir. Tipolojik sınıflandırmalar için ise taşımalık türü önemli bir kriterdir. Yonga üzerinde ön kazıyıcı ya da ucu içbükey budanmış dilgi örneklerindeki gibi, taşımalık türleri âletlerin alt tiplerinin oluşmasında rol almışlardır.

Çekirdeklerin hazırlanması ve yenilenmesine yönelik olarak alınan parçalar da çekirdeklerle doğrudan ilişkilidir. Sonuçta, bir şekilde çekirdekten ayrılan ve çekirdeğin birçok karakteristik özelliğini yansıtan parçalardır. Teknolojik açıdan önemlidir. Çekirdekleri hazırlamak amacıyla alınan tepeli dilgiler, endüstri içinde standart üretilmiş, kavisli profile ve düzgün bir forma sahip dilgi ve dilgiciklerin göstergesidir. Çekirdeklerin yenilenmesine yönelik olarak alınmış; çekirdek tablası, dönümlü parça, kornişli parça ve kutup

Çizim 3

1- Kenarı düzeltilenerek bir kazıyıcı form verilmiş çekirdek örneği (Karain Mağarası B Gözü F 12/20).

2- Çontuklu âlet haline getirilmiş dönümlü parça örneği (Karain Mağarası B Gözü F 12/18)

3- Ön kazıyıcı formu verilmiş kornişli parça örneği (Karain Mağarası B Gözü F 12/18)

4- Dişlemeli âlet haline getirilmiş çekirdek tablası örneği (Karain Mağarası B Gözü F 13/25).

5- Ön kazıyıcı formu verilmiş çekirdek tablası örneği (Karain Mağarası B Gözü F 14/23).

6- Çekirdek biçimli ön kazıyıcı örneği (Karain Mağarası B Gözü 14 E/21).

7- Rende örneği (Karain Mağarası B Gözü F 14/22)

hazırlayıcı parçalar, çekirdeğe belirli bir form vermek amacıyla koparılmış parçalardır. Dolayısıyla da böyle parçalar, sistemli ve özenli üretilmiş yonga, özellikle de dilgi ve dilgiciklerin var olduğu bir endüstrinin en belirgin tanıklarıdır.

Teknolojik açıdan önem ve gereklilikleri net bir biçimde ortada olan çekirdekler ve çekirdeklere ilişkin hazırlama ve yenileme parçalarının aynı zamanda âlet taşımalı olarak da kullanıldıkları görülmektedir. Kenarları düzeltilenerek bir kazıyıcı form verilmiş çekirdekler, yine, düzelti, çontuk, dişlemelerle ya da budanarak âlet haline getirilmiş tepeli, dönümlü parçalar, çekirdek tablaları ve kornişli parçalar hemen hemen bütün paleolitik sitlerde örnekleri görülen parçalardır (Çizim 3/1-5). Özellikle de Üst ve Epi-paleolitik'te çok yoğun olarak karşımıza çıkarlar. Yine özellikle Üst ve Epi-paleolitik dönem yontmataş âletlerinin tipolojik sınıflandırılmalarında çekirdekleri, literatürde, çekirdek biçimli ön kazıyıcı (Çizim: 3/6) ve rende (Çizim: 3/7) olarak başlıca âlet tipleri arasında görmekteyiz. Bu noktada da çekirdekler bir üretim artığı tanımlaması sınırlarını aşmaktadırlar.

SUMMARY

Cores are the most fundamental components in the study of lithic industries from Paleolithic sites. They form the primary stage in a production sequence of stone tools, which is usually referred to as "Core Reduction Sequence" in archaeological literature.

The study of cores form an essential part of lithic technology research, and contribution of such studies can be summarized as following"

Cores may reveal or fine tune the chronostratigraphic position of a Paleolithic stratum or of a site.

Close inspection of cores may expose the technological characterization of an in situ Paleolithic site and its lithic industries to a great extent. First observations are usually about the availability of raw materials and their size.

Analysis of cores may facilitate the determination of flaking methods and techniques used by the prehistoric knapper. For instance, negative surfaces of removed flakes on cores bearing pronounced bulbs of percussion demonstrate a direct percussion with hammer stone.

Negative surfaces of the last flakes removed from cores may be used to estimate maximum, minimum, and mean blank size.

Inspection of cores uncovers primary characteristics of stone tool typology. Negative surfaces on cores inform the analyst that the kinds of blanks—a significant criterion in typological classifications—removed were flakes, blades, or bladelets.

Core reduction sequence involves other components that are produced during the core preparation, rejuvenation, and reuse. The existence of crested blades that are removed during the core preparation foresees standardized and regular blades and bladelets. Core tablets and plunging pieces are removed in order to shape cores during the rejuvenation stage. Therefore, these pieces attest to the presence of systematically produced fine blades and bladelets.

It is overt that cores and other debitage resulting from core preparation and rejuvenation activities are used as blanks for tools. In particular, Upper Paleolithic and Epipaleolithic industries have such tool categories as corelike endscrapers (or endscrapers on cores) and rabot

NOTLAR

Öğr.Gör.Dr. Kadriye ÖZÇELİK Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE
e-mail: kozcelik@humanity.ankara.edu.tr

KAYNAKÇA

- Boëda, E., 1988, "Le Concept Levallois et Evolution de son Champs d'Application", *L'Homme de Neandertal*, 4: La Technique, Edited by M.Otte, 13-26.
- Inizan, M.-L., Reduran, M., Roche, H., Tixier, J., 1995, *Technologie de la Pierre Taillée, Préhistoire de la Pierre Taillée*, Tome 4, Publie par le Cercle de Recherches et d'Etudes Préhistoriques C.N.R.S., Meudon.
- Otte, M., 1991, "Relations Technologie- Typologie en Préhistoire", *Anthropologie*, XXIX/1-2, 1-27-130.
- Semenov, S. A., 1964, *Prehistoric Technology* (Translated by M.W. Thompson), Cory, Adams- Mackay, London.
- Yalçinkaya, I., 1989, *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

DIYARBAKIR MELEK AHMET PAŞA CAMİİ ÇİNİ SÜSLEMELERİ

Savaş YILDIRIM*

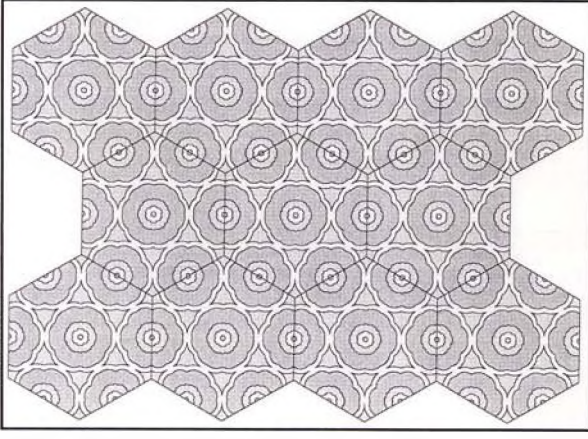
Gerek son yıllarda yapılan araştırmalar ve gerekse giderek daha fazla araştırmacının bu alana ilgi göstermesi sayesinde, Anadolu-Türk çini sanatının zenginliği her geçen gün biraz daha etraflı bir biçimde ortaya konmakta, aydınlığa çıkan yeni malzemeler bu dönem çini sanatının Türk çini sanatı içerisinde sahip olduğu önemli yeri açık bir şekilde göstermektedir. Ancak bu dönem çini sanatının tam ve doğru bir biçimde ele alınarak sağlıklı değerlendirmelere ulaşılabilmesi için öncelikle Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış, yapılar üzerinde mevcut ve müze koleksiyonunda bulunan çini süslemelerin kataloğunun tamamlanması gerekmektedir.

Tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Diyarbakır, 1515 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı yönetimine girmiş¹ ve bu dönemde kentte pek çok mimarî eser inşa edilmiştir. Çalışmamızda bunlardan biri olan Melek Ahmet Paşa Camii'nin çini süslemelerinin motif, kompozisyon, renk ve teknik özelliklerle ortaya konması amaçlanmaktadır. Yapının çinilerinden bahseden yayınlarda² ayrıntılı bilgilerin yer almadığı, süslemelerin kısa notlar ve genel ifadelerle tanıtıldığı anlaşılmaktadır.

Bina, Urfa Kapı yakınlarında, kendi adını taşıyan mahalle ve cadde üzerindedir. Eserin inşa tarihini bildiren bir kitabesi yoktur ancak

Çizim 1: İç mekânda, beden duvarlarındaki panolarda yer alan kompozisyon

Çizim 2: Doğudaki mahfile çıkışı sağlayan merdivenlerin yan duvarlarındaki kompozisyon.

araştırmacılar³ tarafından 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Banisi Diyarbakırlı Melek Ahmet Paşa'dır⁴. Cami, *Tuhfetül Mimar*'in'de Mimar Sinan'ın inşa ettiği yapılar arasında geçmektedir⁵. Fevkanî konumdaki yapının alt katında dükkân mekânları bulunmaktadır. Enine dikdörtgen plânlı yapının hariminde orta mekân, doğu ve batıda kare kesitli ikişer ayağın desteklediği kubbe ile örtülmüştür. Yanlarda ise örtü çapraz tonozdur. İç mekânda doğu ve batı taraf iki katlı bir düzenlemeye sahiptir ve burada mahfiller yer almaktadır⁶.

Eserde çini süsleme, dışta minare kaidesinin pabuca yakın kısmında; iç mekânda ise beden duvarlarında, doğudaki mahfile çıkışı sağlayan merdivenlerin yan duvarlarında ve mihrapta bulunmaktadır.

Minarede bir bordür halinde taşa işlenmiş süsleme, alternatif olarak kabara ve rozetlerle bezenmiş yan yana sekiz köşeli yıldızlar ile bunların aralarındaki ok ucu ve yarım sekizgenlerden meydana gelmiştir. Motiflerin iç kısımlarında,

Resim 1: Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Camii minaresinin kuzeydoğudan görünüşü

kakma olarak mozaik tekniğinde turkuaz renkli çiniler yer almıştır (Resim: 1, 2).

Harimde beden duvarlarının tamamı, zemin-den 86.5 cm. yüksekliğe kadar ulama çinilerle kaplanmıştır (Resim: 3), Panolarda, 34.5x3-4.5 cm. ölçülerinde kare, bordürlerde 34.5x15 cm. ölçülerinde dikdörtgen ulama çini levhalar kullanılmıştır. Sarımtırak hamurlu beyaz astarlı çinilerde şeffaf renksiz sıraltına bitkisel bir süsleme işlenmiştir. Panolardaki kompozisyon, farklı biçimlerdeki hatayilerin⁷ alternatif bir düzende tekrarına dayanmaktadır.

Hatayilerin taç yapraklarından kıvrık küçük yapraklar⁸ çıkmakta, motiflerin aralarındaki bölümlerde ise saplar aracılığıyla hatayilere bağlanan pençler⁹ ve dilimli stilize çiçekler yer almaktadır. Yapraklar, saz yaprakları andırır tarzda kıvrık bir biçimde verilmiştir ancak, onlar kadar iri ve hareketli işlenmemiştir. Hatayilerin taç yapraklarında koyu mavi, tohum keselerinde turkuaz, tohumlarında ise turkuaz, koyu mavi, beyaz ve az miktarda kırmızı kullanılmıştır. Kırmızı renk, çinilerde son derece soluk ve kahverengiye çalan bir tondadır. Pençler iki farklı şekilde renklendirilmiştir. Bir kısmının yapraklarında koyu mavi, yanı sıra az miktarda turkuaz ve kırmızı, göbeklerinde, yine turkuaz ve kırmızı, saplarında ise koyu mavi yer almıştır. Yapraklarda renk koyu mavidir. Damarlarında az miktarda turkuaz ve kırmızı kullanılmıştır. Motifler siyahla konturlanmıştır (Resim: 4; Çizim: 1).

Panoları alttan ve üstten kuşatan bordür çinilerinde kompozisyon ters ve düz kemerler içerisine alınmıştır. Ters kemerler içerisinden palmet-rumi kombinasyonuna dayanan bitkisel süslemeler işlenmiştir. Ortadaki palmeti

Resim 2: Minaredeki çinilerden detay

Resim 3: İç mekânda güney cephenin batısı ile batı cephenin güneyindeki çinilerin genel görünüşü

iki yandan rumiler kuşatmaktadır. Düz kemerler içerisinde ise aynı kompozisyonun yanı sıra palmetleri çevreleyen rumilerin üzerinde ikinci bir palmet yer almakta ve bunun sapları bulut motifleriyle nihayetlenmektedir. Kompozisyonunda zemin nöbetleşe bir düzende koyu mavi ve turkuazla renklendirilmiş, motiflerde ise beyaz ve yer yer kırmızı kullanılmıştır (Resim: 5).

Gerek pano ve gerekse bordürlerdeki kompozisyon, cephe duvarlarının tamamında monoton bir biçimde tekrar edilmiştir. Tahribatlar neticesinde çiniler yer yer dökülerek kesintiye uğramıştır.

Yapının güney cephe ortasındaki 4.25 m. yüksekliğinde, 2.01 m. genişliğindeki mihrabı bütünüyle sıraltı tekniğindeki çinilerle kaplıdır (Resim: 6). Motif ve kompozisyonlar cephe duvarlarındaki çinilerden çok fazla farklılık göstermez. Mihrabı dıştan, genişlikleri birbirinden farklı üç bordür dolaşmaktadır. En dışta 15 cm. genişliğindeki bordür, gerek form ve ölçüler gerekse motif ve kompozisyon özellikleriyle cephe duvarlarında yer alan bordür çinileriyle

Resim 4: Panolardaki çini süslemelerden detay

aynıdır ve bu kompozisyon üç yönden mihrabı dolaşmaktadır. Bunun ardından gelen ve belli bir açıyla içe doğru eğimli 8 cm. genişliğindeki ikinci bordürde ise, koyu mavi zeminde beyazla işlenmiş rumili kıvrım dalların birbirine geçmesine dayanan sonsuz bir kompozisyon işlenmiştir. Motif ve renklerdeki bozulmalar göze çarpmaktadır.

10 cm. genişliğindeki üçüncü bordürde sağ taraftaki kompozisyonunda şemse motifleri¹⁰ ile eşkenar dörtgenlerin nöbetleşe olarak boyuna bir düzende birbirine eklenerek devam ettiği görülmektedir. Şemselerin içi palmet-rumi kombinasyonuna dayanan bitkisel motiflerle bezenmiştir. Eşkenar dörtgenler ise karşılıklı birbirine bitişik iki ruminin dört tarafından radyal bir düzende çıkan palmetlerle süslenmiştir. Hem şemse hem de eşkenar dörtgenlerin iç kısımlarında motifler turkuaz zeminde beyazla işlenmiş, kırmızıya da çok az yer verilmiştir. Bordür, iki yandan geometrik örgüyle sınırlanmış, şemse motifleri ile eşkenar dörtgenlerin iki yanında örgü kompozisyonuna bitişik rumiler yer almıştır.

Bordürün sol tarafı ise köşe sütunce başlığı seviyesine kadar sağ yanla aynıdır. Bunun üzerinde desenler kısmen benzetmekle birlikte düzenleme farklılaşmaktadır. Burada merkezdeki sekiz köşeli yıldızdan yine ışınal bir biçimde, alternatif bir düzende şemse motifleri ve stilize çiçeklerin çıktığı görülmektedir. Stilize çiçeklerin iç kısmına küçük sekiz kollu yıldızlar işlenmiştir. Muhtemelen levhalar burası için hazırlanmamıştır. Bu kısma yerleştirebilmek için kesilerek kullanılmıştır. Bu nedenle gerek sekiz köşeli yıldızlar ve gerekse ondan ışınal bir düzende çıkan motifler yarım bir biçimde görülmektedir. Mihrap nişinin alt kısmında aynı kom-

Resim 5: Bordür çinilerinden detay

Resim 6: Mihrabın genel görünüşü

pozisyona sahip çinilerin yer alması düzenleme hakkında fikir sahibi olmamızı sağlar. Merkezdeki motifin ortasında da sekiz köşeli bir yıldız yer almakta ve yıldızın her köşesinde birer küçük palmet görülmektedir. Renkler merkezdeki sekiz kollu yıldızın zemininde turkuaz, onun ortasındaki motiflerde beyaz ve az miktarda kırmızı, sekiz köşeli yıldızdan çıkan stilize çiçeklerde koyu mavi, bunların iç kısmındaki yıldızlarda zemin turkuaz motifler beyazla işlenmiştir. Şemse motifinde ise renk düzeni, bordürün alt kısmındaki motiflerden farklılık göstermemektedir (Resim: 7, 8). Bordürün değişik kompozisyonlara sahip alt kısmı ile üst kısmı arasında enine yerleştirilmiş kareye yakın dikdörtgen tek bir levha yer almaktadır. Levhada hatayi motifi, kıvrık iri yaprak tarafından kuşatılmaktadır. Bunun dışındaki alanlarda stilize edilmiş çiçekler görülmektedir.

Gerek ikinci ve gerekse üçüncü bordürün dönüş yaptığı tepe noktası kompozisyonu farklıdır. Burada en dıştaki bordürle aynı motif ve kompozisyona sahip çiniler yer alır.

Resim 7: Mihrap bordürlerinin alt kısmından detay

92 cm. yüksekliğindeki mihrabın kavsarası, sekiz sıra halinde mukarnaslarla dolgulanmıştır¹¹. Mukarnas yuvalarında açık yeşille konturlanmış “V” biçiminde motifler işlenmiştir. Ayrıca yer yer son derece basit bir biçimde işlenmiş bir vazodan çıkan ortada karanfil ve onun iki yanında ki laleleri de görmek mümkündür. V şeklindeki motiflerin aralarındaki boşluklarda koyu mavi ve turkuaz kullanılmıştır¹². Karanfillerde kırmızı, lalelerde ise yine koyu mavi renk yer almıştır (Resim: 9). Mukarnaslı kavsaranın köşelerine rastlayan alanlarda ise cephe duvarlarının panolarındakiyle aynı özelliklere sahip çiniler kullanılmıştır.

Mihrabın köşelerinde yer alan sütunceler altıgendir. Sağ taraftaki sütuncenin başlığı harçla gelişigüzel bir biçimde kapatılmıştır. Sol taraftaki başlığın üst kısmında “S” yapan kıvrım dalların geçmesiyle oluşturulan bir kompozisyon bulunmaktadır. Alt kısımda ise palmet-rumi

Resim 8: Mihrap bordürlerinin üst kısmından görünüş esasına dayanan bitkisel bir süsleme işlenmiştir. Ortadaki palmet yine iki yandan rumiler tarafından kuşatılmaktadır. Palmetin taç yaprağından çıkan saplar yine stilize bir palmetle nihayetlenmektedir. Başlıkta zemin turkuaz ve koyu mavi; motifler beyazla işlenmiştir. Sütunce gövdesinde yine rumili kıvrım dalların geçmesine dayanan kompozisyon yer alır. Renk düzenlemesi sütunce başlığından farklılık göstermemektedir (Resim: 10).

Mihrap nişinin alt kısmı ile kavsara arasındaki bölümde bir geçiş kuşağı bulunmaktadır. Burada mihrabın dıştan üçüncü bordüründe gördüğümüz şemse ve eşkenar dörtgenlerin birbirine eklenmesiyle meydana gelen sonsuz kompozisyon bu defa enine bir düzende işlenmiştir. Köşelere rastlayan alanlarda ise mukarnaslar yer almıştır. Nişin alt kesimi beş kenarlı olarak düzenlenmiştir. Burada, birinci sıra levhalarda, kavsaraya geçiş kuşağındaki kompozisyon tekrar edilmiştir. Ortadaki üç kenarda ikinci sıra levhalardan itibaren gördüğümüz merkezdeki sekiz köşeli yıldızdan radyal düzende çıkan motiflerle meydana getirilen kompozisyon, mihrabın dıştan üçüncü bordürünün üst kısmındaki düzenlemeyle aynıdır. Bordürde çiniler kesilerek kullanıldığı için yarım bir biçimde görülen kompozisyon burada bütün haldedir (Resim: 11). Nişin alt bölümünde daha dar tutulmuş diğer iki kenarda ise kompozisyon yine şemse ve eşkenar dörtgenlerin boyuna bir düzende birbirine eklenmesiyle meydana getirilmiştir. Nişin alt kısmındaki birinci sıra levhalardaki enine kompozisyon dört taraftan; ikinci sıra levhalardan itibaren ise ortadaki üç kenar, üç yönden bordürle kuşatılmıştır. Bordür kompozisyon, daha önce

Resim 9: Mihrabın mukarnaslı kavsarsından detay

mihrabı dıştan kuşatan ikinci bordürde ve sütunce gövdesinde gördüğümüz rumili kıvrım dalların birbirine geçmesine dayanan sonsuz bir düzenlemedir.

Doğudaki mahfile çıkışı sağlayan merdivenlerin yan duvarlarındaki çiniler sıraltı tekniğindedir. Panolar, bir kenarı 15 cm. uzunluğunda altıgen çinilerle kaplanmıştır (Resim: 12). Altıgen motiflerinin içi birbiri içerisinde yer alan dilimli stilize çiçeklerle bezenmiştir. Renkler koyu mavi, turkuaz ve beyazdır. Üçgenlerde ise yine turkuaz kullanılmıştır. Tüm altıgen-üçgen kompozisyonu beyaz bir konturla çevrelenmiştir (Resim: 13). Bu kompozisyonu bordür çinileri kuşatmaktadır. Bordür çinilerinde kompozisyon, saplar aracılığıyla birbirine bağlanan stilize çiçek ve çin bulutu motiflerinin nöbetleşe düzende yan yana dizilişinden meydana gelmiştir. Bordürde zemin koyu mavi, motifler beyazla işlenmiştir. Stilize çiçeklerin iç kısımlarında ve çin bulutlarında turkuaz renge de rastlanmaktadır (Resim: 14; Çizim: 2).

Resim 10: Mihrabın soldaki sütuncesinden detay

Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Camii çinileri özellikle iç mekândaki motif, kompozisyon, renk ve teknik özellikleriyle bir yandan 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve Anadolu'daki mimarî eserlerde yer alan İznik çinileriyle¹³ benzerlik gösterirken diğer yandan başka yerlerde rastlanmayan özgün tasarımlarıyla dikkati çekmektedir¹⁴. Çiniler, motif ve kompozisyon bakımından büyük ölçüde İznik'i taklit etmekteyse de, kalite onun çok gerisinde kalmıştır. Çinilerin tamamında gerek üretim ve gerekse kaplamaların duvar yüzeyine yerleştirilişi bakımından düşük bir kalite ve teknik düzey ortak özelliktir. Motiflerin işlenişi ve ulama levhalardaki desenlerin birbirini bazı yerlerde tutmaması, renk tonlarındaki bozukluklar ve sırdaki yer yer çatlaklar açık bir şekilde mahallî bir üslûba işaret etmektedir¹⁵.

Minare kaidesindeki geometrik taş süsleme içerisine kakma olarak yerleştirilmiş çini mozaiklerin düzenleme bakımından aynısını yine Diyarbakır'daki Akkoyunlu eseri Safa Camii'nin minaresinde görmekteyiz. Bu tür kompozisyona Anadolu'nun başka yerlerinde rastlanmaması, sadece Diyarbakır ile sınırlı kalması ilgi çekicidir ve yine yerel bir geleneğin göstergesidir. Taş içe-

risine kakma çini ya da sırlı tuğla, Anadolu Türk sanatında çok yaygın değildir. Eski Arapkir'de tekke olması muhtemel yapının mihrabındaki taş kabarlarda¹⁶, Karaman İbrahim Bey İmaret'i'nin minare gövdesinde¹⁷, Edirne Şah Melek Camii'nin taçkapı bordüründe¹⁸, Bursa Koza Hanı'n taçkapısının kemer köşeliklerinde¹⁹, İstanbul Mahmut Paşa Türbesi'nin dış cephesinde²⁰, Balat İlyas Bey Camii'nin doğu cephesinin güneyindeki alt sıra pencerede²¹, Manisa Ulu Camii'nin portalinin iki yanındaki dilimli madalyonlarda²² da bu teknikte çini ya da sırlı tuğlaları görmekteyiz.

İç mekânda beden duvarlarındaki kompozisyon bir seri üretimi gösterircesine Diyarbakır'da, Nebi Camii, Hüseyin Paşa Camii, Behram Paşa Camii'ndeki çinilerde de tekrar edilmiştir²³. Yalnız Hüseyin Paşa Camii'ndeki çinilerde bordür kompozisyonu farklıdır. Diyarbakır dışında, Tunceli Sağman'daki Salih Bey Camii'nde de benzer çinileri bulmak mümkündür²⁴. Ayrıca yine Pertek'teki Bey Hamamı'nda ve Pertek Kalesi'nde de aynı üslûbu taşıyan çiniler görülmektedir²⁵. Adana Ulu Camii'nde harimin güney duvarının büyük bir bölümünde ve türbedeki sandukalarda da bu kompozisyon yer alır²⁶.

Melek Ahmet Paşa Camii'nin iç mekân duvarlarında panolardaki bitkisel kompozisyon farklı bir varyasyonla İstanbul'daki İ. Selim Türbesi'nde²⁷ de uygulanmıştır. Ancak burada ele aldığımız çinilerden farklı olarak yapraklar yer almaz, onların yerini gül gonzaları almıştır.

Mihrapta çini, Diyarbakır'da sadece Melek Ahmet Paşa Camii'nde kullanılmıştır. Mihrapta çinilerin önemli bir kısmına duvar yüzeylerinde de rastlanması kanaatimizce burası için özel olarak çini üretilmediğini, eldeki çinilerin değerlendirilmesi yoluyla mihrabın kaplandığını gösterir. Osmanlı çini sanatında mihrapta çini kullanılması yaygındır. Özellikle mermer mihrapların bordürlerinde, niş altlarında çini kullanılmıştır. İstanbul Piyale Paşa Camii'nin mihrabı, ele aldığımız eserin mihrabında olduğu gibi bütünüyle çini ile kaplanmış²⁸. İstanbul Takkeci İbrahim Ağa Camii'nin mihrabı da mukarnaslı kavsarası dışında tamamen çinilidir. Rüstem Paşa Camii, Sokullu Mehmet Paşa Camii, Üsküdar Atik Valide Camii, İvaz Efendi Camii, Mesih Paşa Camii, Ramazan Efendi Camii ve Mehmet Ağa

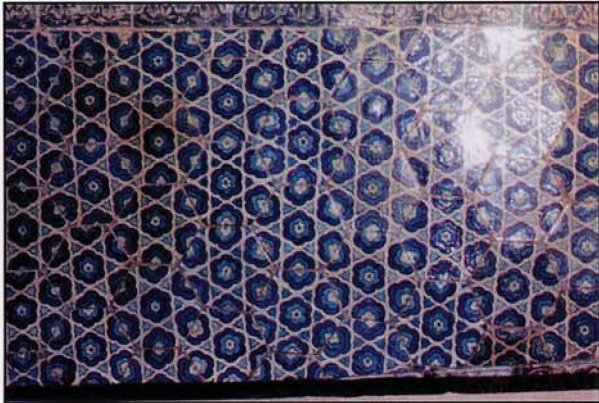

Resim 11: Mihrap nişinin alt kısmından detay

Camii mihraplarının çeşitli bölümlerinde çini yer almıştır²⁹.

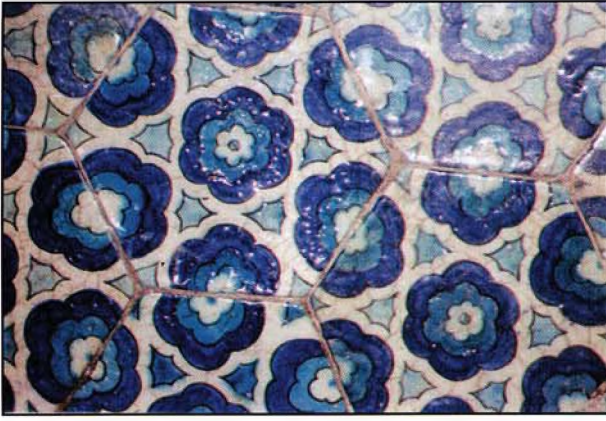
Melek Ahmet Paşa Camii'nin iç mekânında, doğudaki mahfile çıkan merdivenlerin yan duvarlarındaki çinilerdeki altıgen-üçgen kompozisyonu, Diyarbakır'da Safa Camii'nin harimindeki çinilerde renkli sır tekniğiyle uygulanmıştır. Anadolu-Türk çini sanatında bu kompozisyon erken dönemlerden itibaren sevilerek kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu Döneminde, Tokat Gök Medrese'de eyvanın yan kanatlarında³⁰, Tokat Murad

Sedefkar Türbesi'nde kubbeye geçişi sağlayan üçgen sahanın altında³¹, Bursa Yeşil Camii tabhanelerinde³², yan eyvanlarda³³, hünkar mahfilinin duvarları ile doğu ve batısındaki odalarda, üst kata geçişi sağlayan merdivenlerin yanındaki mekânlarda³⁴, Bursa Muradiye Camii'nin harim duvarlarında³⁵, Bursa Muradiye Medresesi ana eyvanında³⁶, Adana Ulu Camii Türbesi, türbe önü mekânının batı duvarında³⁷ ve Edirne Muradiye Camii iç mekân duvarlarında³⁸ bu kompozisyonla karşılaşmaktayız.

Resim 12: Mahfile çıkışı sağlayan merdivenlerin duvarlarındaki çini süslemeler

16. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır mahalî özellik gösteren bir grup çinili yapısıyla İznik'e alternatif bir merkez olarak karşımıza çıkmıştır. Melek Ahmet Paşa Camii çinileri, bu yerel karakter gösteren çinilerin içerisinde her türlü tahribat ve yanlış müdahaleye rağmen günümüze nispeten iyi durumda gelebilmiştir³⁹. Öncelikle, çinilere insan eliyle verilen zararların önüne geçilmeli, daha sonra koruma ve onarımlarının yapılması gerekmektedir. Aksi takdirde çinilerdeki dökülmeler artacak ve çiniler yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

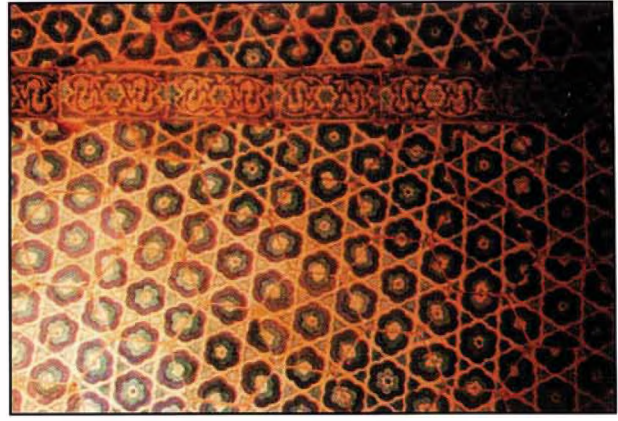

Resim13: Panolardaki geometrik süslemeden detay

SUMMARY

Diyarbakır is one of the most important cities in the beginning and developing of Anatolian Turkish Art. A lot of building which had built in the different periods is placed in the city. Also one these is Melek Ahmet Paşa Mosque. This building is placed near Urfa Gate and on the quarter and street which has same name with has same name with structure. There is not inscription of mosque but according to the researchers structure was built in second half of 16th century by Melek Ahmet Paşa. It is dealt with tile ornaments of this mosque with regard to motifs, composition, colour, and technique features in this article. Outer, tile ornaments have placed on minaret and the inner tile ornaments, are placed on the front walls, mihrab, side wall of staircases which reaching to east mahfil. It is used inlay tile mosaic technique on minaret. Technique which used inside tiles are underglaze. Glaze is transparent and colourless. Also it is noticed crackles on the glaze.

Tiles of Melek Ahmet Paşa Mosque with regard to motif and composition have both original features and imitation of İznik tiles in the second half of 16th century. It is seen hatalı, leaf, penc, stylize rose, which is on the which is on the white ground on tiles of front walls. Mihrab has covered completely with tiles. This tiles on large scale are same with tiles of front walls. Mihrab has covered completely with tiles. This tiles on large scale are same with tiles of front walls. Mihrab has covered

Resim14: Bordürün genel görünüşü

completely with tiles. This tiles on large scale are same with tiles of front walls. In our opinion this situation show that it was not produced special tiles for mihrab. Composition of the panel tiles is geometrical at the side wall of staircases reaching to east mahfil. Here we see hexagon triangle composition. Although the tiles imitate İznik, quality of production does not reach to İznik. A poor quality is seen on the tiles. Dirty - white ground, defeat of both colour tones and motifs indicate local style.

When we are compared other tiled building in Diyarbakır, tiles of Melek Ahmet Paşa Mosque are better than others in spite of every kind damage. It should be done restoration and conservation of tiles. Otherwise we can say clearly that the tiles spilled will rapidly increase and tiles will be lost.

NOTLAR

- * Savaş YILDIRIM, Araş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE
- 1 Diyarbakır tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., B. Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, Tarihsiz; B. Kon-yar, *Diyarbakır Tarihi*, C.I, basıldığı yer belirtilmemiş 1936; U. Eti, *Diyarbakır*, Diyarbakır 1937, s. 15-17; Ş. Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abi-deleri*, İstanbul 1963; R. Balin, *Diyarbakır, Tarihçe, Eski Eserler, Coğrafya, İlçeler, Kültür, Yetiştirdiği Adamlar*, Diyarbakır 1963; Anonim, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Diyarbakır, 1973 İli Yılı*, Ankara 1973, s. 4-128; N. Göyünç, "Diyarbakır" maddesi, *Türkiye Di-yanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994,

464-472; Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.I-II, Ankara 1998.

- ² Yapının çini süslemeleri hakkında bilgi veren yayınlanmış çalışmalar için bkz., K. Erdmann, "Zur Turkischen Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit", *Istanbul Mitteilungen*, Heft 8, Tübingen 1958, s.1-39, (s. 36); J. Raby, "A Rival To İznik. A Sixteenth Century Tile Industry in Eastern Anatolia ", *Istanbul Mitteilungen*, Band 27/28, (1977-1978) Tübingen 1978, s. 429-459 (s. 437); F. Yenişehirlioğlu, "Les Grandes Lignes De l'Evolution Du Programme Decoratif En Ceramique Des Monuments Ottomans Au Cours Du XVI Eme Siecle", *Erdem*, C. I, S. 2, Ankara 1985, s. 453-476, (s. 471 vd.); F. Yenişehirlioğlu, "Les Revetements De Ceramique Dans Le Edificies Ottomans De Diyarbakır Au XVI Siecle", *Ars Turcica Akten Des VI Internationalen Für Turkische Kunst*, Text I, München 1987, s. 368-382, (s. 371 vd.); Ş. Yetkin, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Çini Süsleme Düzeni", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, İstanbul 1988, s. 479-498, (s. 491); F. Yenişehirlioğlu, "Sinan Yapılarında Çini Kullanımı", *VI. Vakıf Haftası Kitabı*, (5-8 Aralık 1988), İstanbul 1989, s. 301-314 (s. 304 vd.).
- ³ M. Sözen; *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 95'te yapının 1587-1591 tarihleri arasında inşa edildiğini söylemektedir; A. Kuran; *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 286'da cami için 1591 tarihini vermektedir.
- ⁴ Melek Ahmet Paşa hakkında bilgi için bkz., M. Süreyya (Y. Hazırlayan N. Akbayan), *Sicili Osmani*, C.4, İstanbul 1996, s.1081.
- ⁵ Z. Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul 1988, s. 84.
- ⁶ Yapının mimarî özellikleri hakkında bilgi için bkz., M. Sözen, *a.g.e.*, s. 95-99 vd; Orhan Cezmi Tuncer, *a.g.e.*, s.158-164.
- ⁷ Hatayi motifi hakkında bilgi için bkz., C. E. Arseven, *Le's Art Decoratif Turcs*, İstanbul 1950, s.56 vd; A. Akar- C. Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif*, İstanbul 1978, s.18; M. M. Yamanlar, "Hatayi Motifinin Menşei", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi* (23-27 Eylül 1991), Bildiri Özetleri, Ankara 1995, s. 445-448; S. T. Bakır, *İznik Çinileri ve Gülbeykian Koleksiyonu*, Ankara 1999, s.188-190; C. Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler-Hatai* Ankara 2000; İ. Birol- Ç. Derman, *Türk Tezyini Sanatlarında Motifler*, İstanbul 2001, s. 67-

100.

- ⁸ Yaprak motifi hakkında bilgi için bkz., S. T. Bakır, *a.g.e.*, s.194-196; İ. Birol-Ç. Derman, *a.g.e.*, s.17-46.
- ⁹ Penç motifi hakkında bilgi için bkz., C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1983, s.100; S. T. Bakır, *a.g.e.*, s. 190-193; İ. Birol -Ç. Derman, *a.g.e.*, s. 47-64.
- ¹⁰ Şemse motifi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Y. Özcan, *Türk Kitap Sanatında Şemse Motifi*, Ankara 1990.
- ¹¹ Mukarnasların düzeni, kurgusu, mihraba ilişkin ölçüler ve oransal bilgiler için bkz., O. C. Tuncer, *a.g.e.*, s. 252-256 vd.
- ¹² F. Yenişehirlioğlu, "Sinan Yapılarında...", s. 313; O. C. Tuncer, *a.g.e.*, s. 161 kavsarada özel kalıplar kullanıldığını ifade etmektedirler.
- ¹³ İznik çinileri hakkında genel bilgiler veren belli başlı yayınlar için bkz., A. Refik, "İznik Çinileri", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VIII, S. 4, İstanbul 1932, s. 36-53; N. Atasoy -J. Raby, *İznik Seramikleri*, Singapur 1989; A. Altun, "İznik Çini ve Seramikleri", *Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri*, İstanbul 1991, s. 7-48, (s. 8-17); S. T. Bakır, *a.g.e.*, Ankara 1994, s. 188-271; A. Altun, "İznik ve Çinisi", *Kültür ve Sanat*, S. 35, Ankara 1997, s. 26-30, (s.28-30); Anonim, *Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü*, İstanbul 1998, s. 91-162; J. Carswell, *İznik Pottery*, London 1998; A. Altun, "Osmanlı Çiniciliğinde İznik", *Osmanlı*, C. 11, Ankara 1999, s. 213-219.
- ¹⁴ F. Yenişehirlioğlu, "Les Grandes...", s. 471'de çini süslemelerin başkent yapılarının üslûbunu taşıdığını söylemektedir.
- ¹⁵ Aynı bir yayın olarak hazırlamayı düşündüğümüz Diyarbakır çinilerindeki yerel özellikler ve çinilerin üretim yerleri konusu burada ayrıntılı ele alınmayacaktır.
- ¹⁶ Ş. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1986, s.153.
- ¹⁷ Ş. Yetkin, *a.g.e.*, s.135, Resim 84.
- ¹⁸ Resim için bkz. B. Ersoy, "Edirne Şah Melek Camii'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri Hakkında Düşünceler", *Ege Üniversitesi Arkeoloji -Sanat Tarihi Dergisi VI*, İzmir 1992, s.47-61, (Levha XVII, Resim 4)
- ¹⁹ G. Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul 1976, s.107.
- ²⁰ G. Öney, *a.g.e.*, s.98.

- ²¹ Resim için bkz., A. Durukan, *Balat İlyas Bey Camii*, Ankara 1988, Resim 18.
- ²² Resim için bkz., Ş. Yetkin, *a.g.e.*, Resim 81; H. Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s.66, Resim 34.
- ²³ Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde hangi yapıdan getirildiği bilinmeyen bazı fragmanlarda da benzer çinilere rastlanmaktadır.
- ²⁴ Resimler için bkz., A. T. Yavuz, "Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi", *Vakıflar Dergisi*, S. VIII, Ankara 1969, s. 229-242, (Resim 17-20).
- ²⁵ A. T. Yavuz, *a.m.*, s.239.
- ²⁶ Resim için bkz., N. Çam, *Adana Ulu Camii Külliyesi*, Ankara 1986, Resim 15, 27.
- ²⁷ Resim için bkz., S. T. Bakır, *a.g.e.*, Resim 105.
- ²⁸ F. Yenişehirlioğlu, "Sinan Yapılarında...", s. 304.
- ²⁹ 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinde çinili mihraplar ve süsleme düzeni hakkında bkz., "XVI. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Yapılarında Görülen Mimari Süsleme Programlarında Mimar Sinan'ın Katkısı Var mıdır", *Mimarlık*, S. 5-6, İstanbul 1982, s. 29-35, (s.30-31); F. Yenişehirlioğlu, *a.m.*, s. 303-304; S. T. Bakır, *a.g.e.*, s. 261-266.

- ³⁰ Ş. Yetkin; *a.g.e.*, s. 95.
- ³¹ Ş. Yetkin; *a.e.*, s. 97.
- ³² Resim için bkz., Y. Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I. Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979, s. 357, Resim 283.
- ³³ Resim için bkz., Y. Demiriz, *a.e.*, s. 356, Resim 281.
- ³⁴ Resim için bkz., Y. Demiriz, *a.e.*, s. 368, Resim 305.
- ³⁵ Resimler için bkz., Y. Demiriz, *a.e.*, s. 276-277, Resim 164-166.
- ³⁶ Resim için bkz., Y. Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara 1999, Resim 50.
- ³⁷ N. Çam, *a.g.e.*, s.16.
- ³⁸ Resimler için bkz., Y. Demiriz, *a.g.e.*, s. 503-506, Resim 507-515.
- ³⁹ İnsan eliyle verilen bu zararlar dışında ayrıca Diyarbakır yapılarına ait çinilerin yurtdışına kaçınılarak dünyanın önde gelen müzelerinde sergilendiği de bilinmektedir. Diyarbakır'a ait çinilerin yer aldığı çeşitli koleksiyonlar için bkz., J. Raby, *a.g.m.*, s. 456-458.

TEK KATLI VE KISMEN İKİ KATLI RUHA (URFA) HANLARI

Adil ÖZME*

Ruha (Urfa) hanları üzerine bilgi veren yayın ve kaynaklar sınırlıdır. Hanlar üzerine bilgi veren ilk kaynak Evliya Çelebi'dir. *Seyahatnamesinde* o dönem mevcut olan hanların isimlerini vermiştir¹. Urfa hanları üzerine bilgi veren bir çalışma ise Cihat Kürkçüoğlu tarafından hazırlanmıştır. *Şanlıurfa Ticaret Yapıları* başlıklı doktora seminer çalışmasında Urfa'daki hanlar kısaca tanıtılmıştır². Yazarın *Şanlıurfa İslâm Mimarisinde Taş Süsleme* adlı doktora tezinde, Urfa'daki İslâm Dönemi eserlerinin süslemeleri ele alınırken, hanlardaki süsleme unsurlarına da yer verilmiştir³. Mehmet Alper'in *Urfa'nın Mekânsal Yapısı Türk-İslâm Mimarisindeki Yeri* başlıklı doktora tezinde, bazı hanlara kısa başlıklar halinde değinmiştir⁴. Belirtilen çalışmalar dışında, Urfa hanları üzerine bilgi veren yayına rastlanmaz. Hanlar ilk defa tarafımızdan detaylı olarak incelenmiş, rölevelleri çıkarılmış ve bilim dünyasına sunulmuştur⁵.

Samsat Kapısı Hanı

Yapı, kendi adı ile anılan mahallede, 12 Eylül Caddesi ile Samsat Kapı Sokağı'nın birleştiği köşede yer almaktadır. Batıdan doğuya doğru, hafif meyilli olarak alçalan bir arazi üzerinde yer alan yapı, dikdörtgen plânlı, tek avlulu, tek katlı ve revaklı bir plâna sahiptir (Çizim: 1, 2).

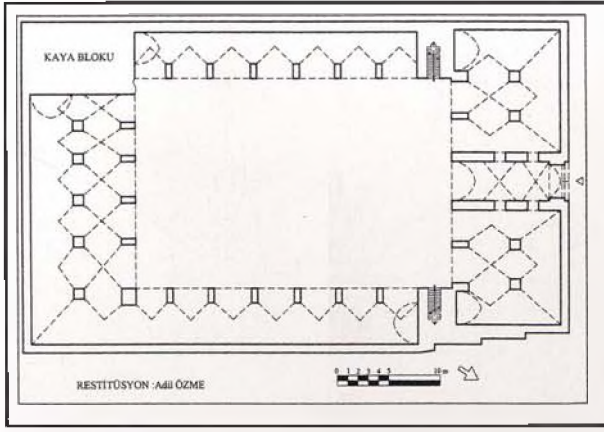
Duvarlarında ve taşıyıcı sisteminde düzgün kesilmiş küfeki taşı, örtü sisteminde moloz taş malzeme kullanılan han, dolgu duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Yapının batı, güney ve doğu cephelerinin tamamı ile kuzeydeki ana cephenin giriş açıklığı dışındaki bölümleri, ek yapılarla kuşatılmıştır (Resim:

1). Ancak, yapının plânına bakıldığında; doğu cephenin, avlu kuzey kanadından itibaren, kuzeye doğru kademeli bir şekilde daralarak ön cephe ile birleştiği anlaşılmaktadır.

Giriş açıklığı, sivri kemerli derin bir niş içine alınmış, basık kemerli bir kapı şeklindedir. Girişi, ortadaki dikdörtgen plânlı avluya bağlayan koridorun üstü, ard arda iki çapraz tonoz ve daha sonra bir beşik tonozla örtülmüştür. Koridorun doğu ve batı duvarları üzerinde, kare biçimli pencere açıklığı yer almaktadır.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen avlu, dikdörtgen ayaklara oturan, sivri kemerli revakla çevrilidir. Ancak, güneybatı köşedeki kaya bloku, revakların kesintiye uğramasına neden olmuştur. Avlunun kuzey kanadında, giriş koridorunun doğu ve batı yanlarında yer alan kareye yakın plânlı mekânın orijinal durumu, bugün değişikliklere uğramasına rağmen, kalan izlerden saptanabilmektedir. Mekânların ortasında yer alan kare biçimli iki ayak ile, revak oluşturan iki ayak arasında kalan bölüm çapraz tonoz, bu bölümün çevresini "U" şeklinde dolanan bölüm ise, sivri beşik tonozla örtülmüştür.

Benzer bir uygulama, avlunun güney kanadı için de geçerlidir. Bu bölüm, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen dört ayak ile iki sahına ayrılmış ve sahınların üstü sivri beşik tonoz ile örtülmüştür. Ancak bu sahınlardan kuzeyde kalanı, ortada yer alan ayakları bağlayan kemerler ile, revak ayaklarını bağlayan kemer karınlarının yükseklik farkından dolayı, tonoz içerisine yedirilmesi nedeniyle, çapraz tonoz görünümünü vermektedir.

Çizim 1: Samsat Kapısı Hanı, restitüsyon plânı

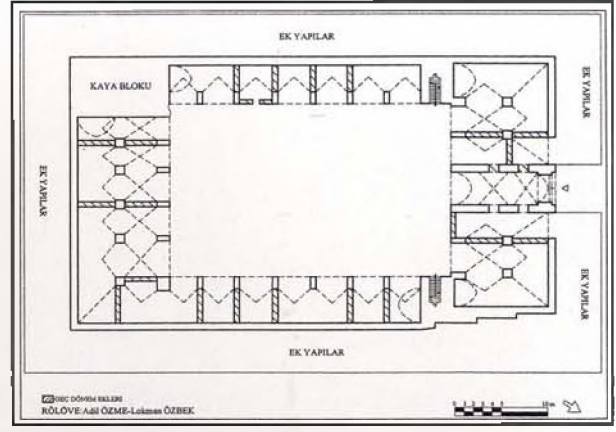
Avlunun doğu ve batı kanatları simetrik olup bir sıra sivri beşik tonozlu revakla kuşatılmıştır. Revak kemerlerinin karınları, diğer kanatlarda olduğu gibi tonoz içine yedirilmiştir.

Avlunun doğu ve batı kanatlarının kuzey uçlarında, sivri kemerli bir kapı gerisinde, aynı eksen üzerinde yer alan tek kollu merdivenlerle, orijinalde düz toprak olması gereken ancak, bugün beton şap sıvalı dama çıkış sağlanmıştır. Yapının tek katlı olduğu, yüzeyel taş bir saçak benzeri kornişle cephenin sonlandırılmasından ve hemen bu korniş altında görülen çörlenlerden anlaşılmaktadır.

Basık kemerli giriş açıklığı üstünde yer alan kitabeliğin boş olması nedeniyle, kesin bir tarihlendirme yapılamamaktadır. 16. yüzyıl arşiv belgelerinde yapıyla ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır⁶. 1649 yılında Urfa'ya gelen Evliya Çelebi'nin bu handan bahsetmesi, yapının bu tarihte ayakta olduğunu göstermektedir⁷. Bu bilgiler ışığında yapının, 1600-1649 tarihleri arasında yapılmış olduğunu söylemek mümkündür.

Resim 1: Samsat Kapısı Hanı, giriş cephesinden görüntü

Çizim 2: Samsat Kapısı Hanı, rölöve plânı

Millet Hanı

Yapı Köprübaşı Mahallesi'nde yer almaktadır. Doğusunda Süleymaniye Camii, güneydoğusunda Yemen Askeri Mustafa Ağa (Bican Ağa) Hanı, batısında Merkez Komutanlığı ve güneyinde bugün terk edilmiş olan askerî kışla yer almaktadır.

Doğu, batı ve kuzeyden alçalan, çöküntü bir alanda inşa edilen yapı, yamuk plânlı olup tek katlı, tek avlulu ve kiemen revaklıdır (Çizim: 3). Topografi nedeniyle yapının batı, kuzey ve doğu cepheleri, bugün örtü sistemine kadar toprakla dolmuştur (Resim: 2).

Dolgu duvar tekniğinde inşa edilen yapının duvarlarında, düzgün kesilmiş küfeki taş, örtü sisteminde kaba yonu ve moloz taş birlikte kullanılmıştır.

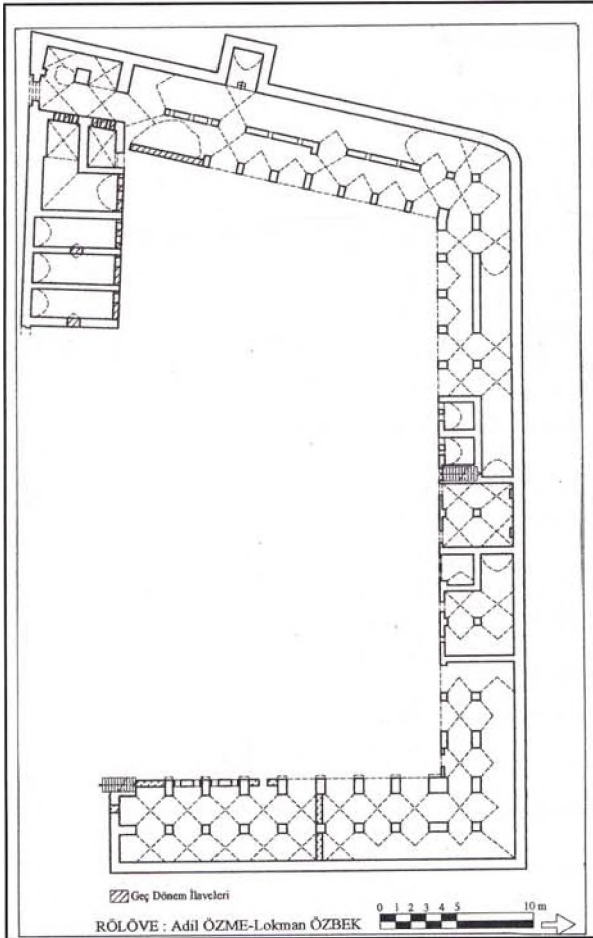
Yapıya giriş, güney cephenin batı ucunda yer alan portalden sağlanmaktadır. Sivri kemerli bir kuşatma kemeri ile çevrelenen ve beş dilimli bir kavsaraya sahip olan portalin, segment kemerli giriş açıklığı bulunmaktadır. Dikdörtgen kitabelik bugün boş olup segment kemerin tepe noktasından başlayarak kavsaraya altında son bulmaktadır. Portal, günümüzde basık kemerin üzengi hattına kadar toprakla doludur.

Portalden, dikdörtgen plânlı ve ard arda iki çapraz tonozla örtülü giriş holüne geçilmektedir. Harap durumda olan bu bölümün doğu ve batı yanlarında çapraz tonozlu, kare plânlı ikişer mekânın yer aldığı anlaşılmaktadır. Girişten itibaren, doğudaki mekânlar orijinalde segment kemerli birer kapı ve ikişer pencere ile hole açılmakta iken, bugün bu açıklıklar örülerek kapatılmıştır. Günümüzde yıkık durumda olan batıdaki odaların da, orijinalde doğudaki odalarla simetrik bir düzenlemeye sahip olduğu, kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Giriş holü, doğrudan avlunun batısındaki kana-

Resim 2: Millet Hamı, genel görünüş

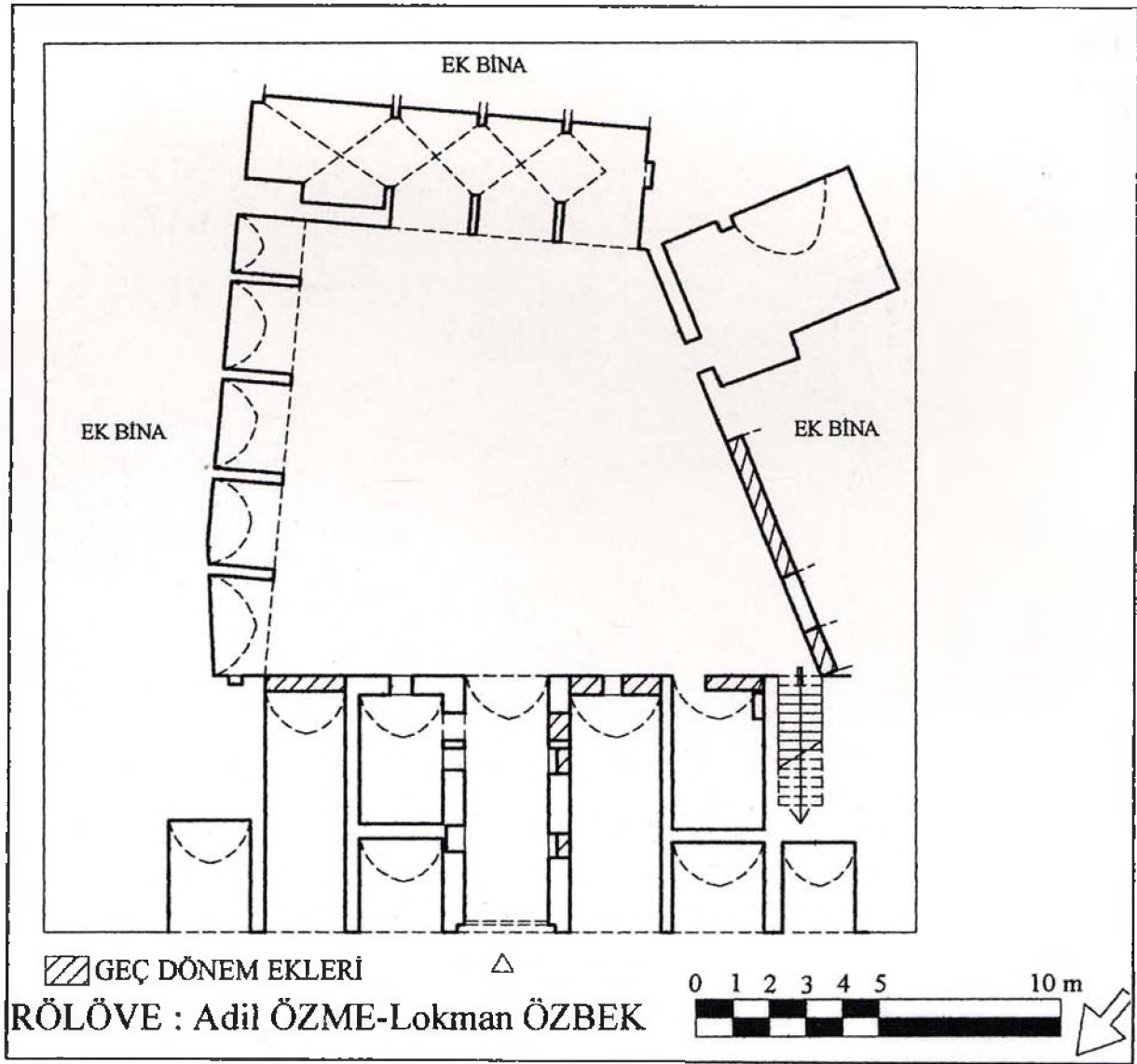

Çizim 3: Millet Hamı, rölöve plânı

da açılır. Dikdörtgen ayakların taşıdığı, güney ucu yıkık revak dizisi halinde avluya açılan bu bölüm, ortada, kuzey-güney doğrultusunda uzanan üç duvar parçası ile, adeta iki sahna ayrılmış durumdadır. Batı kanat, duvardan sonra kare biçimli iki ayak ile kuzey kanada bağlanır. Duvarlar arasında bırakılan boşluklar, revak dizisi ile arkada yer alan sahnin arasında, geçiş işlevi görmektedir. Güneyden itibaren ikinci geçişin karşısında, zeminden iki basamaklı merdivenle ulaşılan ve sivri beşik tonoz ile örtülü dikdörtgen plânlı bir eyvan yer almaktadır. Arka sahnin duvarında, yaklaşık olarak yerden 50 cm. yükseklikte, yan yana sıralanan yemlikler ve hayvan bağlama demirleri, hanın bu bölümünün ahır olarak

Resim 3: Kumluhayat Hamı, giriş cephesi

Çizim 4: Kumluhayat Hanı, rölöve plânı

kullanıldığını göstermektedir. Sahinleri ayıran duvarlara açılan pencerelerle, arka sahnin ışıklandırılması sağlanmıştır. İki sivri beşik tonoz ile örtülen bir bölümde, revak kemer karınları tonozun karnına saplanmıştır. Ayrıca, duvarların arasında kalan giriş aralıklarının üzeri, tonozların kesişmesinden dolayı, çapraz tonoz şeklinde örtüye dönüşmüştür.

Kuzey kanat, ortada çeşitli büyüklükte mekânlar, yanlarda ise revak dizisi şeklinde düzenlenmiştir. Ortada merkezde, yarım daire formu kemer alınlığının altında, dilimli kemerli bir kapı açıklığından örtü sistemine çıkışı sağlayan tek kollu merdivenlere ulaşılır. Merdivenin batısında, sivri beşik tonozlu, dikdörtgen plânlı, segment kemerli bir kapı ve pencere ile avluya açılan, eş büyüklükte iki oda yer alır. Odaların batısında, kare biçimi dört ayağın taşıdığı, sivri kemerli beşik revak açıklığı uzanarak batı kanat

ile birleşir. Kuzey kanat revaklarının batı kanat revakları ile birleştiği köşe, büyük bir paye ile birbirine bağlanmıştır. Bu bölüm, batı kanatta olduğu gibi ortada yer alan bir duvar, kare ve dikdörtgen ayaklarla birbirine bağlanan kanadı, iki sahna ayırmıştır. Bu kanatta, duvarla sınırlanan bölümler sivri beşik tonoz, diğer bölümler ise çapraz tonozla örtülüdür.

Merdivenin doğusunda, iki kapı ile avluya açılan ve ortada yer alan, kare bir ayak ile taşınan, çapraz tonozlarla örtülü kare plânlı büyük odanın, kuzey duvarlarında yer alan iki ocaktan, bu mekânın özel bir işleve hizmet ettiği düşünülebilir. Bu odanın hemen doğusunda, yine avluya segment kemerli bir pencere ve kapı ile açılan ve doğu-batı yönünde uzanan sivri beşik tonozlu bir oda yer alır. Bu odanın doğusunda da, yine avluya segment kemerli bir pencere ve kapı açıklığı ile bağlanan, "L" plânlı büyük bir mekân

Resim 4: Topçu Hanı, güney cephe

bulunur. Bu mekân, ortada kare plânlı bir ayak ile taşınan, çapraz ve sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Aynı cephenin devamı, kare ve dikdörtgen ayaklarla ard arda iki revak halinde inşa edilmiştir. Revak örtüsü çapraz tonoz olup revakların kuzey duvarla birleştiği bölümü sivri beşik tonozla örtülüdür.

Kuzey kanat revakları doğu kanada, kütsel dikdörtgen bir ayak ile birleşmektedir. Önde dikdörtgen plânlı, arkada biri dikdörtgen, diğerleri kare plânlı ayak dizilerinin oluşturduğu, iki sahn halinde düzenlenen bu kanadın, kuzeyden itibaren sağlam kalabilen 6. ve 7. revak kemerleri arasında, segment kemerli ikişer pencere yer alır. Doğü cephede, bugün revak ayaklarının doğü yüzlerinde bulunan izler, bu cephede avluya doğru bir revak sırasının daha olduğunu ve bu nedenle bu cephenin orijinalde ard arda üç revaklı bir kuruluş halinde plânlandığını; güney uçta yer alan ve kuzeye doğru yükselen tek kollu merdiven de, burada bir revak sırasının daha olduğunu ve bugün bulunmayan revak sırasının üstünde ulaşımı sağladığını göstermektedir.

Güney kanadın yalnızca batı ucu ayakta kalmıştır. Orijinalde bu kanadın doğuya doğru uzanıp doğü kanat ile birleştiği noktada, güneye doğru girinti yaptığı ve 1955 yılına kadar ayakta olduğu anlaşılmaktadır⁸.

Güney kanadın günümüze kalan bölümü, yanyana sıralanmış dört mekândan oluşur. Bu mekânların örtü sistemi avluya dik sivri beşik tonoz olup batı uçtaki mekân bir "L" yaparak hana giriş koridoru ile birleşir. Bu mekânın koridor ile birleştiği bölüm ise, çapraz tonoz ile örtülüdür. Bu odaların birbiriyle ilişkilendirildiği, aralarında kalan duvarlarda bugün görülen izlerden anlaşılmaktadır.

Kitabesi bulunmayan yapı, 16. yüzyıl kaynaklarında da yer almaz⁹. 1649 tarihinde Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi de yapıdan bahsetmediği¹⁰ gibi; yapıda tarihlendirmeye yardımcı olabilecek herhangi bir süsleme unsuruna da rastlanmaz. Yapının portallı beş dilimli bir kuşatma kemerine sahiptir ve Urfa hanları içerisinde benzer bir örneği yoktur. Urfa'da beş dilimli kemerin görüldüğü diğer bir yapı ise 1729 tarihli Hızmalıoğlu Camii olup yapının mihrap kuşatma kemerinde, beş dilimli kemer kullanılmıştır¹¹. 1563 tarihli Gümrük Hanı mescit pencerelerinde ise üç dilimli kemer yer almıştır. Portalinde dilimli kuşatma kemeri bulunan bir yapı da Kilis'teki Baytazzade Hanı'dır. 16. yüzyıla tarihlenen hanın portal kuşatma kemeri, Millet Hanı'ndan farklı olarak üç dilimlidir¹². 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında Urfa'da inşa edilen hanlar ve diğer anıtsal yapıların portal kuşatma kemerlerinde, bu kemer tipi kullanılmamıştır. Bütün bu verilerden hareketle, yapının 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın sonu arasındaki bir dönemde yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Resim 5: Bican Ağa Hanı, güney cephede üst kata çıkışı sağlayan portal

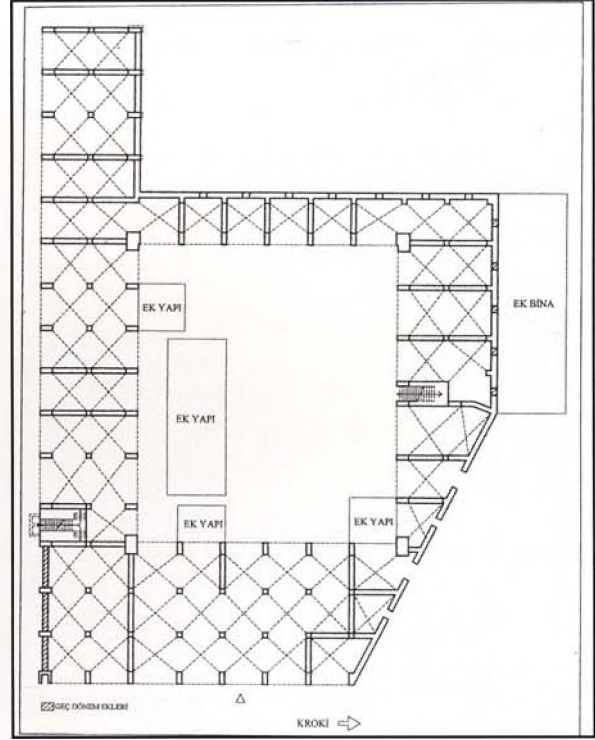
Kumluhayat Hanı

Yapı, Pınarbaşı Mahallesi, Koyun Pazarı semti, Keçeci Pazarı'nda yer almaktadır. Keçeci Sokak'a cepheli olan yapı kuzeydoğu, güneybatı ve güneydoğu yönden tamamen yeni ev ve işyerleri ile kuşatılmıştır.

Güneybatıya doğru hafif eğimli bir arazi üzerinde inşa edilen yapı, yamuk plânlı tek avluya sahip olup tek katlı ve kısmen revaklıdır. Ancak, bugüne değin gelişigüzel yapılmış ilâve, onarım ve değişikliklerle özgün plânını büyük oranda yitirmiştir (Çizim: 4).

Dolgu duvar tekniğinde inşa edilen yapının duvarları ve taşıyıcı sisteminde, düzgün kesilmiş küfeki taş; örtü sisteminde ise moloz taş kullanılmıştır. Ancak, birçok bölümünde son zamanlarda beton, briket gibi modern malzemelerle de değişiklikler yapılmıştır.

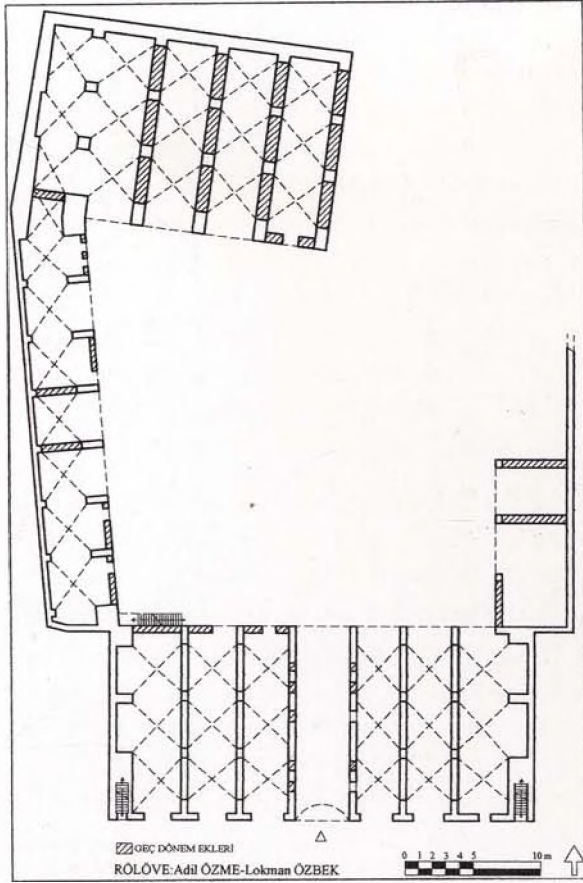
Giriş açıklığının bulunduğu kuzeybatı cephesinde, girişin iki yanında sivri beşik tonozlu üçer dükkân sıralanmaktadır (Resim: 3). Bu dükkânların, orijinalde segment kemerli bir kapı ve pencere açıklığı ile sokağa açıldığı anlaşılmaktadır. Girişin güneybatısındaki ilk dükkân ile kuzeydoğusundaki ikinci dükkânın arka ara duvarları kaldırılarak avluya bakan mekânlarla birlikte oldukça dar ve uzun birer dükkân haline getirilmiştir.

Çizim 8: Bican Ağa (Yemen Askeri Mustafa Ağa) Hanı, plân krokisi

Yapıya giriş, kuzeybatı cephenin ortasında yer alan ve sivri beşik tonozlu dar bir kavsaraya sahip, segment kemerli bir kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Orijinal kapı kanatları hâlen kullanılır durumda olup ahşap üzerine demir kaplama olarak yapılmıştır. Kanatların üzerinde birer enik kapı yer almaktadır. Girişi ortadaki yamuk plânlı avluya bağlayan holün üzeri, sivri beşik tonoz ile örtülmüştür. Holün kuzeydoğu duvarı ile güneybatı duvarında simetrik bir düzenleme görülür. Duvarların girişe yakın bölümün de karşılıklı iki niş yer alır. Avlu yönünde ise, yine karşılıklı kapı ve pencere açıklığı ile hole açılan ve koridorun bitişiğinde yer alan dikdörtgen plânlı, sivri beşik tonozla örtülü mekânlara bağlantı sağlanmıştır. Ancak, güneybatı yöndeki giriş ve pencereler bugün tamamen kapatılmıştır.

Avlunun kuzeybatı kanadında simetrik bir düzenleniş söz konusudur. Girişin iki yanındaki mekân, avluya birer pencere ile açılır. Güneybatıdaki mekânın penceresi değişikliğe uğrayarak dikdörtgen biçimli büyük bir açıklık haline getirilmiş ve ara duvarı kaldırılarak öndeki dükkâna ilâve edilmiştir. Güneybatıdaki mekânın önüne taş duvar örülerek dikdörtgen formu bir kapı ile giriş sağlanmıştır. Sivri beşik tonozlu bu mekânın güneybatı duvarında yer alan ocak, buranın özel bir işlev gördüğünü kanıtlamak-

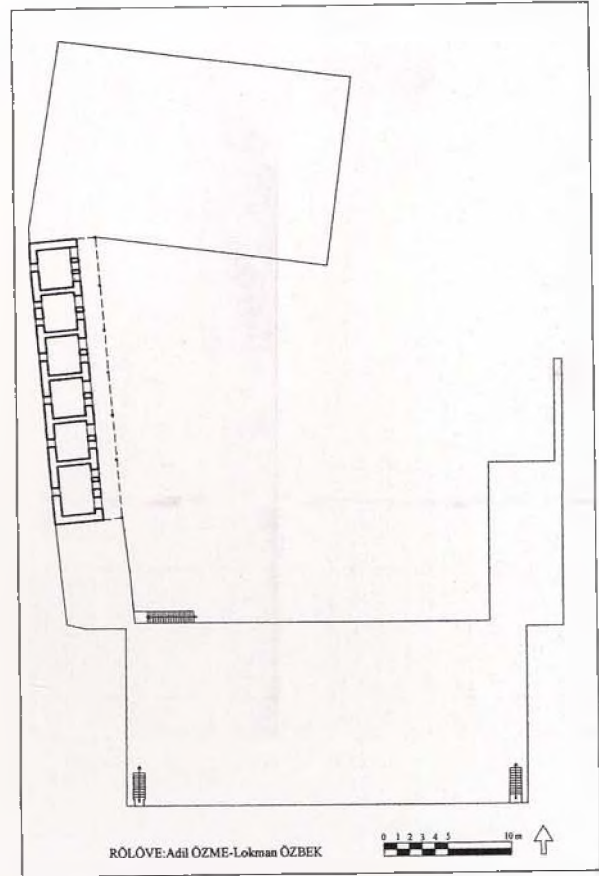
Çizim 5: Topçu Hanı, alt kat rölöve plânı

tadır. Bu odanın yanında, segment kemerli bir giriş açıklığı ile düz dama çıkışı sağlayan tek kollu merdiven yer alır.

Yapının diyagonal olarak uzanan güneybatı cephesinde, orijinalde bir eyvan varken; bugün içi doldurulmuş ve bir pencere açılmıştır. Eyvanın doğusundaki kapı açıklığının, bugün düz atkılı olmasına karşın, orijinalde segment kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kanat, muhtemelen hanın ahır kısımlarını oluşturmaktaydı.

Yapının doğu cephesi, üç kemer gözlü revakla avluya açılmaktadır. Revak, içten kuzeydoğuya doğru genişlerken, burada oluşan bölümün kuzeybatı yönüne bir niş açılmıştır. Bugün için tek bölümlü görünen bu revak, orijinalde ard arda iki bölümden oluşmaktayken, ikinci bölümü oluşturan revak ayaklarının arası birer duvarla kapatılmış ve bu bölüm güneydoğuda yer alan ek binalara ilâve edilmiştir. Revakın güneybatı duvarında ise, yarım daire kemerli bir niş yer almaktadır.

Avlunun kuzeydoğu kanadında, sivri beşik tonozla örtülü beş eyvan yer alır. Bu mekânlardan güneydo-

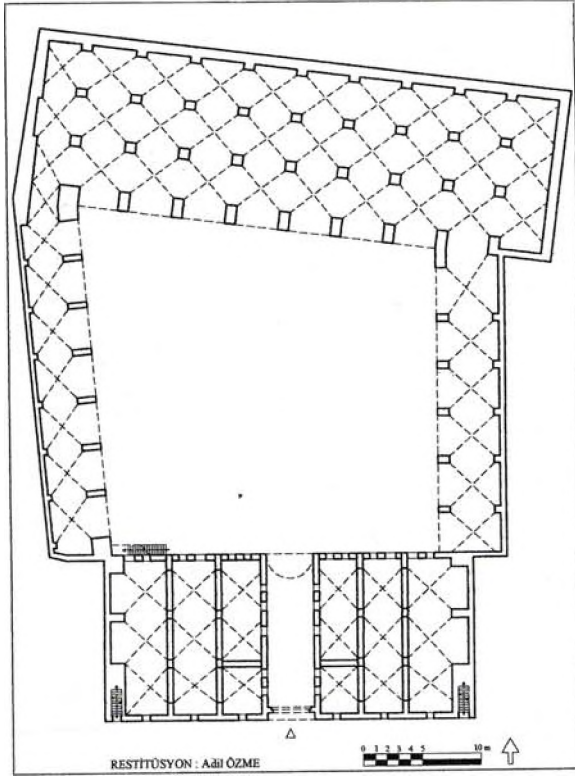

Çizim 6: Topçu Hanı, kısmi ikinci kat rölöve plânı

ğu uçtaki daha küçük olup üzerinde yarım daire kemerli bir pencere yer almaktadır.

Avlu zemininin, orijinalde küçük kaplama bazalt taşlarla döşeli olduğu, kalan bölümlerden anlaşılmaktadır.

Portal alınışında, kavsara kemer karnına bitişik olarak oval iki profille çevrelenen zikzaklı bir bordürün içinde, hanın kitabesi yer almaktadır. Yıpranmış bir durumda olan kitabe okunamadığı gibi, arşiv kaynakları da yapıdan bahsetmemektedir. Yapıda, tarihlendirmeye yardımcı olabilecek bezeme unsurlarına da rastlanmaz. Halk tarafından 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğu ifade edilse de¹³, bu görüşe katılamıyoruz. Yapı, Urfa'nın tarihî ticaret merkezi içerisinde yer almaktadır. Bu bölgede yer alan en geç tarihli han, 1823 tarihinde inşa edilen Hacı Kamil Hanı'dır. 20. yüzyıl başına tarihlenen hanların tümü bu merkez dışında bulunmaktadır. Aynı zamanda, 20. yüzyıl başına tarihlenen hanların portal kavsaralarında, yarım daire kuşatma kemerlerine yer verilmişken, bu yapıda kavsara kuşatma kemeri sivri kemer formundadır. Ayrıca, erken tarihli hanlarda olduğu gibi süsleme unsurlarına yer verilmemiştir. Oysa, 20. yüzyıl başlarına tarihlenen

Çizim 7: Topçu Hanı, alt kat restitüsyon plânı

Urfa hanlarının tümünde süsleme unsurlarına rastlanmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, yapının en geç 19. yüzyılda yapılmış olduğunu düşünmekteyiz.

Topçu Hanı

Atatürk Mahallesi, Topçu Meydanı'nda, Şehitlik Caddesi ile Cengiz Topel Caddesi'nin kesiştiği köşede yer almaktadır. Bugün işyeri olarak kullanılan yapının batısında kütüphane, kuzeyinde sonradan bitişik yapılmış bir ev, doğusunda Hükümet Konağı ve güneyinde Şehbenderiye Camii yer almaktadır.

Doğuya doğru hafif meyilli bir arazi üzerinde yer alan yapı, yamuk bir avlu etrafında sıralanan kısmen revaklı, kısmen iki katlı bir plâna sahiptir. Sonradan yapılan ilâvelerle, orijinal durumunda bozulmalar meydana gelmiştir (Çizim: 5-7).

Dolgu duvar tekniğinde inşa edilen yapının taşıyıcı sistemlerinde düzgün kesilmiş küfeki taş, örtü sisteminde ise moloz taş kullanılmıştır. Yalnızca ikinci kat odalarının örtü sisteminde ve odaların önünde yer alan sundurmada ahşap kullanımı da göze çarpar.

Yapının doğu cephesi, bugün bütünüyle barakalarla kapatılmıştır. Orijinalde masif olan duvar, güney uçta batıya doğru 90° kırılarak bir kademe oluşturur.

Kuzey cephenin doğu ucu tamamen yıkılmış ve doğu cephede olduğu gibi barakalarla kuşatılmış; batı ucuna ikinci kata ise, sonradan bir ev inşa edilmiştir. Bu ev, yapının kuzey cephesinin batı ucu ile, batı cephenin kuzey ucunu da dıştan kapatmaktadır. Kuzeybatı köşeden avlu köşesi hizasına kadar eğimli uzanan duvar, buradan kırılarak avlunun güneybatı köşesine kadar uzanır. Köşeden bir pahla doğuya doğru kırılan duvar, doğu cephede olduğu gibi, güneye doğru uzanarak güney cepheyle birleşir. Masif olan bu cephedeki tek hareketlilik, ikinci kat odalarının eş ölçülerdeki düz atkılı, dikdörtgen biçimli yedi pencere açıklığıdır.

Giriş açıklığının yer aldığı güney cephe, diğer cephelere oranla simetrik bir düzenleniş sergiler. Cephenin ekseninde giriş açıklığı yer alır. Giriş açıklığının sağında ve solunda, orijinalde eş aralıklarla yerleştirilmiş düz atkılı, dikdörtgen biçimli üçer pencere yıkılarak farklı boyutlarda giriş açıklığı haline getirilmiştir (Resim: 4). Cephenin her iki ucunda, üst kata çıkışı sağlayan merdivenlere ulaşılabilen birer kapı açıklığı yer alır. Kapılar, etrafları zencerek bordürü dolanan, yarım daire profillerle kuşatılan, kaş kemerli alınlığa sahiptir. Segment kemerli giriş açıklığından, üst kata çıkışı sağlayan tek kollu merdivenlere ulaşılır. Segment kemerin kilit taşı, yüksek kabartma şeklinde akantus motifi ile bezelidir. Cephenin doğu ve batı köşeleri, yarım daire profilli sütuncelerle son bulur. Yapının girişi, orijinalde kademeli bir tepelik ile taçlanan ve derin olmayan yarım daire bir kavsara ya sahip segment kemerli bir giriş ile sağlanırken, segment kemerli giriş ve tepelik yıkılarak yalnızca kavsara bırakılmıştır. Giriş açıklığının iki yanında, yarım daire, profilli gövdeli, yüksek kabartma rumi ve palmetlerle bezeli başlıkları bulunan sütunceler yer almaktadır. Kavsara kemerinin kilit taşı, cephenin iki ucunda yer alan, üst kata çıkışı sağlayan kapı açıklıklarının kilit taşları ile aynı formda ve akantus bezelidir.

Beşik tonozlu giriş açıklığının kuzey ve güney duvarlarında, bugün yalnızca doğu duvarındaki ikisi açık olan, segment kemerli, simetrik ikiye kapı ve üçer pencere açıklığı ile, girişin doğu ve batısındaki çapraz tonozla örtülü mekânlara bağlantı sağlanmıştır. Bu nedenle, giriş açıklığından sonra yer alan bu kapı ve pencereler, koridorun her iki yanında orijinalde ikiye mekânın bulunduğunu düşündürür.

Avlunun güney kanadında, giriş eyvanının iki yanında, sivri kemerle avluya açılan üçer mekân yer

alır. Bu mekânlar, kuzey-güney doğrultusunda, uzun dikdörtgenler halinde olup üzerleri ard arda üçer çapraz tonoz ile örtülüdür. En dıştaki iki mekân, diğerlerine oranla daha geniş olup; batıdakinin batı duvarında, doğudakinin doğu duvarında, yan yana ikişer derin niş yer almaktadır. Avlu kanadının güneybatı köşesinde ise, üst kata çıkış merdivenleri vardır.

Doğu kanadın güney ucunda, 1968 yılına değin beş kemer ayakta iken, bugün yalnızca üç kemer kalabilmiştir. Kalan kısımların örtüsü, düz beton çatı olarak yenilenmiştir.

Kuzey kanadın, yalnızca batı ucu günümüze ulaşabilmiştir. Dikdörtgen plânlı dört ayağa oturan ve sivri kemerlerle avluya açılan kuzey kanat, eş aralıklarla yerleştirilmiş iki sıra kare ayaklarla üç sahna ayrılmış ve üzerleri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Bugün bu bölüm, bölüntüler yapılarak depo ve iş yeri olarak yeniden düzenlenmiştir.

Avlunun batı kanadı, dikdörtgen ayaklarla taşınan yedi sivri kemerle avluya açılır. Çapraz tonozlarla örtülü bu kanatta tonozlar, duvara gömülü ayaklara oturmaktadır.

Yapının batı kanadının üstünde yer alan altı mekân, segment kemerli kapı ve pencere açıklıkları ile, direklerle taşınan sundurma çatıyla kapatılmış bölüme bakmaktadır. Dikdörtgen ve kare plânlı odaların üzeri ahşap tavanlıdır ve dıştan alaturka kiremit kaplı beşik çatı ile örtülüdür.

Yapının kitabesi yoktur. H.1321/M.1903-04 tarihli Şehbenderiye Camii'nin vakfidir¹⁴. Vakfiyesine göre 1903 tarihinde Bekir Bey tarafından cami ile birlikte yaptırılmıştır¹⁵.

Bican Ağa (Yemen Askeri Mustafa Ağa, Tuz) Hanı

Yapı, Köprübaşı Mahallesi'nde, Cavsak Sokak ve Kışla Caddesi'nin kesiştiği köşede yer almaktadır. Doğusunda belediye binası, güneyinde Ahmet Bahçevan İş Merkezi, batısında Millet Hanı ve askerî kışla, kuzeyinde Süleymaniye Camii ve bitişik yeni binalar vardır ve günümüzde lokanta, kahvehane, oto galerisi, birahane, yazıhane vb. ticarî amaçlarla kullanılmaktadır.

Kaba hatlarıyla 50x50 m. ölçüsünde bir alanı kaplayan yapı, kareye yakın (yaklaşık 26x30 m.) dikdörtgen biçiminde tek avlu etrafındaki kapalı mekân-

ların oluşturduğu yamuk bir plâna sahiptir ve kısmen iki katlıdır. Bu ana şema, güneydeki kapalı bölümün devamı olarak yaklaşık 10x16 m. boyutlarındaki, dikdörtgen plânlı bir kütle ile batıya doğru taşar. Cepheleden; doğu ve kuzeydeki, yaklaşık olarak yapı akslarından geniş açılı birer köşe ile kınılmakta; bu köşeler arasında diyagonal uzanan (yaklaşık 35 m.) bir duvar da, plâna yamuk form vererek kuzeydoğuya yönelik beşinci cepheyi meydana getirmektedir.

Dolgu duvar tekniğinde inşa edilen yapının taşıyıcı sistemlerinde düzgün kesme küfeki taşı; örtü sisteminde ise kaba yonu taş kullanılmıştır. Geç devir eklentilerinde ise genellikle briket, tuğla, çimento vb. modern malzeme kullanılmıştır.

Bugün dükkân? girişi sağlamak amacıyla bazı bölümleri yıkılan kuzeydoğu cephenin, orijinalde masif olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey cephede, eş boyutlu dikdörtgen birer açıklıktan ibaret beş pencerenin, eşit aralıklı bir dizi oluşturduğu; ancak yanına sonradan inşa edilen yapıdan dolayı, bugün kapatıldığı görülmektedir.

Batı cepheye kuzey yüzdekilerle aynı düzende, hiza ve boyutlarda sıralanmış yedi pencere açılmıştır. Genel olarak pencereler basit demir şebekeli, herhangi bir özellik taşımayan unsurlardır. Bir kısmı zamanla elden geçirildiği gibi, bazıları da doldurulmuştur.

Yaklaşık 10x16 m. batıya taşıntı yapan güneydeki kapalı mekânın batıya doğru olan uzantısının, orijinalde kuzey ve batıya birer kemer gözü daha uzandığı, kemer kavislerinden anlaşılmaktadır.

Güney cephenin (yaklaşık 65 m. uzunluğunda), yapının günümüzdeki kullanımına uydurulmak üzere, hayli değişim geçirdiği gözlenmektedir. Eş aralıklarla düzgün bir sırayla yerleştirilmiş dikdörtgen kesme taş ayakların taşıdığı bir arkad dizisi şeklinde izlenebilmektedir. Özgün durumu ile güney cephenin de kuzey ve batı yanlardaki pencerelerle eş değer açıklıklara sahip olduğu ve bunlardan birinin avluya geçişi sağlayan giriş ünitesi olduğu düşünülebilir. Ancak, şimdiki görüntüsünden anlaşıldığına göre, taşıyıcı destekler arasındaki perde duvarları ortadan kaldırılarak bir bakıma tamamen dışa açılmıştır.

Güney cephenin doğu ucuna doğru yerleştirilmiş bir kapı açıklığı ile üst kata çıkış sağlanmıştır. Segment kemerli kapı açıklığı ile yapının üst katına çıkılan merdivenlere ulaşılır. Kapı açıklığı, iki yanda hafif

profilli birer plaster çıkıntısı ve üstteki üçgen alınlık ile sınırlandırılmıştır. Plasterlerin alt bölümü, kaide niteliğinde taşkın olup gövdeleri, ortasındaki çıkıntılı birer profil kuşağı ile de ikiye bölünmüştür. Plaster başlığı şeklinde işlenmiş çıkıntılı bölümler ile daha yukarıda bulunan birer küresel kabara arasına, alt köşeleri rastlatılan üçgen alınlık, dışta düz siltmeli bir çerçeve, içte yan yana uzanan burmalı ve zikzaklı birer bordür ve daha içte yer alan küçük konsolculardan oluşan bir bordür dizisi ile sınırlandırılmıştır. Alınlığın alt tarafında da, alınlığın iç tarafındaki küçük konsolculardan oluşan bir friz yer alır. Ayrıca, alınlığı kuşatan düz bölmenin iç kenarları da, küçük birer üçgen motifinin tekrarından ibaret kenar bordürü ile süslenmiş ve alınlık tablasına kitabe taşı yerleştirilmiştir (Resim: 5).

Portalın üstünde üç konsol ile taşınan, iki tonozlu bir çıkma vardır. İki yandaki konsollar, kaidesi ve başlıkları bitkisel bezemeli plasterler hizasında duvara binmekte; konsollardan ortadaki üçluncüsü ise, alınlık tepesi üzerine rastlamaktadır. Hepsi de aynı biçimde yapılmış konsol profilasyonu, hem öne hem de yukarı üç basamaklı bir kademe ile yükselir. Konsol basamaklarının yere bakan alt yüzeyleri de, kabara şeklinde küresel birer çıkıntı ile dekore edilmiştir. Birbirleriyle eş görüntülü bu konsolların arası, beşik tonoz şeklinde birer küçük örtü sistemiyle bağlanmış ve böylece portal üstünde hem bir sundurma, hem de parapet duvarıyla kuşatılan küçük bir balkon elde edilmiştir. Fazla yükseltilmeyen parapet duvarı, bir kısmı düz bırakılan, diğerleri farklı motifler işlenerek dekore edilen frizlerden oluşan bir kaç sıralı saçak korniş ile sınırlandırılmıştır. Bu korniş, konsollu çıkmanın sol yanındaki beden duvarı üzerinde de biraz devam ettikten sonra cepheye dik açıyla yönelen bir duvar köşesinde son bulur. Bu köşede korniş bitimi, dairevî bir kaide hazırlayacak şekilde çıkıntılı yapılarak, üzerine duvara bitişik bir yarım sütunce oturtulmuştur. Yüzeyi rölyef asma dalları dekorlu bu sütunce, kalıntı şeklindeki duvarla birlikte yaklaşık 2.5 m. yükselerek son bulur¹⁶. Ancak özgün hâliyle gerek duvar, gerekse sütunun belki biraz yükseldiği ve ayrıca doğu tarafta da, bir simetriğinin bulunduğu düşünülebilir. Gerçekten de simetrik olması gereken bu duvarların arası herhangi bir biçimde, muhtemelen tonozla örtülerek merdiven kovası kapanıyor olmalıydı.

Böylece giriş üstünde, ön cephesi güneye açılan balkonlu bir seyirlik ve kısmî ikinci bir kat bulunmak-

taydı. Ancak üst yapıdan bugün sadece yukarıda sözü edilen duvar parçası kalmıştır.

Doğu cephe, yedi adet tonoz alınının görüldüğü, dikdörtgen ayaklarla taşınan bir arkad dizisi şeklindedir. Bu açıklıklardan kuzey uçtaki diğerlerine göre oldukça dar cephelidir ve kuzeydoğudaki diyagonal duvarla son bulur. Güneydoğu köşeden itibaren beşinci açıklık avluya geçişi sağlamaktadır. Geçiş kısmının üzeri ard arda üç çapraz tonoz ile örtülmüştür.

Yapının avlusu, kapalı hacimlerle dört yanda sınırlandırılan dikdörtgen bir alandır ve bugün kuzeydoğu köşesinde ve güney bölümünde yeni yapılarla kapatılmış durumdadır. Kapalı mekânları örten tonozların avluya bakan yüzleri, desteklerle birlikte avluyu çepeçevre dolaşan sivri kemerli bir revak görünümünde algılanmaktadır.

Revak şeklindeki kapalı mekânlar, birer sırası dış duvarla bitişik, diğerleri serbest durumda olan kare ve dikdörtgen ayakların, eş aralıklı düzgün sıraları ile modüler biçimde bölünmüştür. Ayak sıralanışı güneyde üç, doğuda dört, batıda iki dizidir. Ancak avluya bakan ayakların üzerindeki kemer kavisleri, batı cephenin önünde orijinalde bir sıra daha revak dizisi olduğunu göstermektedir. Kuzeyde ise, dış duvardaki diyagonal kırılmaya bağlı mekân daralması sonucu; batı uçtan itibaren, üç sıra başlayan ayak dizisi avlu tarafındaki sırayı bozmamak kaydıyla, doğuya doğru gittikçe iki ve hatta bir diziye indirgenmiştir. Kuzey cephenin ortasında basık kemerli bir açıklık ile, çatıya çıkışı sağlayan merdivenlere ulaşılır. Yapının üstü, bugün beton şap ile sıvanmıştır.

Yapının avluya bakan cephelerindeki revakların, orijinalde iki segment kemerli kapı ve pencere açıklığı ile avluya açıldığı arşiv fotoğraflarından anlaşılmaktadır. Kapalı mekânların üzeri, ayak sıraları arasındaki koridor (nef-sahın) boyunca uzanarak eksenleri birbirine dik doğrultuda kesişen sivri beşik tonozların, dört ayak arasındaki her modülde oluşturduğu birer çapraz tonoz ile örtülmüştür.

Hanın bugünkü plânına ve arşiv fotoğraflarına bakarak orijinal durumu hakkında birkaç olasılıktan söz etmek mümkündür.

Birinci olasılık, elimizdeki arşiv fotoğrafında avlunun güney kanadında, ortadaki kemer gözünün bir duvarla örtülü olduğu ve bu duvara segment kemerli iki pencere ile bir kapının açıldığı görülmektedir. Buranın özgün olduğu kabul edilirse diğer kemer

gözlerinin de benzer şekilde olduğunu kabul etmek gerekir. Bu durumda her kemer gözünün arkasında kalan ayakların dış cepheye doğru birer perde duvar ile kapatılması ve buraların avluya ikişer pencere ve birer kapı ile açılan ince uzun dikdörtgen mekânlar olarak düşünülmesi, her mekânın da sokak tarafında batı cephede olduğu gibi, dışarıdan birer pencere ile aydınlatılması gerekir.

İkinci olasılık ise, yapının tamamen ayaklar ve bu ayakların taşıdığı çapraz tonozlarla örtülü bölünmüş bir birim olduğu, bu nedenle de alt katta tamamen revaklarla avluya açılan, hiçbir kapalı mekânı bulunmayan bir plâna sahip olduğudur.

Yapının bütününde bölünmelerin ayak ve ayaklar arasına örülen perde duvarlarla sağlanması, inşasından sonraki dönemlerde büyük ölçüde onarım, yıkma ya da ilâve nedenleriyle bu yapının orijinal plânının anlaşılmasını zor hale getirmiş, hatta olanaksızlaştırmıştır. Bu açıdan yapının orijinal plânı için bugün, doğrudan ya da kesin olarak tek bir şey söylemek olanaksızdır. Yapının güney cephesindeki portalin üzerinde yer alan ve Şair Kürçüzade Remzi tarafından yazılan¹⁷ iki kitabesinin Lâtin harflerine aktarılması ve Türkçe çevirisi şöyledir¹⁸.

Misafirhane-i Umumi

Sene: 1318

Çevirisi: Genel Misafirhane, sene 1318 (M.1900)

Dedim gevher gibi tarihine remz-i letafetle

Bu mihmanhaneye cümle gelen çıksın saadette

Sene: 1318

Tarihe hoş bir işaret bırakmak için ve gelen misafirler mutlulukla kullanabilsin diye bu misafirhaneyi yaptırdım sene 1318 (M.1900).

Değerlendirme

Urfa'da, tamamını ya da bir kısmını koruyup günümüze kadar gelebilen 11 han saptanmıştır. Bu hanlardan dördü tek katlı ve kısmen iki katlı olarak inşa edilmiştir. Ayrıca bugün mevcut olmayan hanlardan, hava fotoğrafları ve kaynaklardan yararlanılarak 12 tanesinin isimleri saptanmış, yerleri lokalize edilmiş ve 5 tanesinin de tarihleri tespit edilmiştir.

Bu hanlardan 20 adetinin bir avlulu olarak inşa edildiği saptanmıştır. Hanların çoğunluğunda avlu

kare veya dikdörtgen plânlı iken, Kumluhayat Hanı, Millet Hanı, Topçu Hanı, Aslanlı Han, Mençek Hanı ve Hacı Kamil Hanı'nın avluları yamuk plânlı olarak düzenlenmiştir.

Urfa hanları kat sayılarına göre; tek katlı, kısmen iki katlı, iki katlı ve kısmen üç katlı olmak üzere, kendi aralarında dört gruba ayrılır.

Tek katlı hanlardan yalnızca Samsat Kapısı Hanı, Millet Hanı ve Kumluhayat Hanı günümüze gelebilmiştir. Tek katlı olarak düzenlenmiş şehiriçi hanlarından, 1432 tarihli Bergama Taş Hanı ile Balat'daki Menteşeoğulları Dönemine ait iki hanı, Beylikler Dönemi örnekleri olarak verebiliriz¹⁹. Bu güne kadar yapılan araştırmalar, Osmanlı Döneminde tek katlı ve avlulu plân tipinde inşa edilmiş hanlardan Tire Çöplü Han (1426-42)²⁰, Gaziantep Hişva Hanı (16. yy)²¹, İzmir Sulu Han (en geç 1671)²² ve Poci-tel'deki Şişman İbrahim Ağa Hanı'nın²³ mevcut olduğunu göstermiştir. Oldukça az örneği görülen tek katlı ve avlulu hanlardan, Urfa'da bugün üç hanın günümüze gelmiş olması dikkat çekicidir.

Urfa'da kısmen iki katlı hanlardan iki örnek bulunmaktadır. Bu plân tipi, bir katlı hanlardan iki katlı hanlara geçiş tipi olarak değerlendirilebilir. 1903 tarihli Topçu Hanı'nın batı kanadı üzerinde yanyana sıralanmış, avlu cephesine segment kemerli birer kapı ve pencere açıklığı ile bağlanan odalar, yapının kısmî ikinci katını oluşturur. 1900 tarihli Bican Ağa Hanı'nda ise, güney cepheden bir kapı açıklığı ile kısmî ikinci kata ulaşılır. Kitabesinde misafirhane olarak belirtilen bu katın, bugün yalnızca duvarlarının bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Bu tipin Anadolu örneklerine baktığımızda; İzmir Girid Hanı (18. yüzyıl)²⁴, Gaziantep Yüzükçü Hanı (1800-1801)²⁵, İzmir Arab Hanı (19. yüzyılın 2. yarısı)²⁶, Birecik Sabunhane (en geç 1890)²⁷ ve Belediye Hanı (1896-97)²⁸ sayılabilir. İzmir Arap Hanı (Resim: 6), İzmir Girid Hanı ve Birecik Sabunhane'de ikinci kat, giriş cepheleri üzerinde yer alırken; Topçu Hanı'nda, Birecik'teki Belediye Hanı'nda olduğu gibi batı kanat üzerinde yer alır. Gaziantep Yüzükçü Hanı'ndaki kısmî ikinci kat, güney ve batı kanatta olup L plânlıdır.

Urfa hanlarında yolcuların/tüccarların kaldıkları ya da büro olarak kullandıkları mekânların, genellikle revakların gerisinde, avluyu tek sıra halinde kuşattıklarını görürüz.

Urfa hanlarının çoğunda revak gerisinde yer alan mekânlar, revaka birer kapı ve pencere ile bağlanı-

ken, istisnai durumlara da rastlanır. Samsad Kapısı Hanı'nda avlu çevresinde bağımsız mekânlara yer verilmemiştir. Bu yapı, Antalya-Korkuteli yolundaki Evdir Hanı'nda görülen plânın, 17. yüzyılda yeni bir tekrarı niteliğindedir.

Kumluhayat Hanı'nda olduğu gibi, hanlarda mekânlar bazen de eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Mencek Hanı'nın alt kat batı kanadında sıralı olarak bir eyvan bir mekân şeklinde düzenleme yapılmışken; Şaban Hanı'nın üst kat güney kanadında yer alan mekânlar tümüyle eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Benzer bir uygulamaya da Gaziantep Belediye Hanı (1885-86)'nda ve Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı (1905)'nda rastlanır. Belediye Hanı'nda, güney kanatta avluya açılan eyvanlara yer verilirken²⁹; Andibendioğlu Ali Efendi Hanı'nda ise, güneydeki kanatta çapraz tonoz örtülü hole açılan, batı yönde kiler daha dar olarak inşa edilmiş, karşılıklı dörder eyvan bulunmaktadır³⁰.

Urfa hanlarından, plân tasarımı açısından dikkati çeken bir han da Kumluhayat Hanı'dır. Hanın avlu güneybatı kanadında, ortada büyük bir eyvan ve yanlarda iki mekân şeklinde bir düzenleniş görülmektedir. Anadolu hanlarında rastlanmayan bu düzenleniş, Suriye hanlarında rastlamaktayız. Halep'teki 1516 tarihinden sonra inşa edilmiş Kurt Bey Hanı'nda da benzer bir düzenleniş görülür. Söz konusu hanın batı kanadında Kumluhayat Hanı'nda olduğu gibi bir eyvan ve iki mekân şeklinde bir düzenleniş söz konusudur³¹.

Urfa hanlarında dikkati çeken diğer bir uygulama Topçu Hanı, Bican Ağa Hanı ve Barutçu Hanı'nda görülmektedir. Bu hanlarda, üst katta yer alan kısmî ikinci veya üçüncü katlara, avlu kanatlarında yer alan merdivenlerin dışında, dış cephelerden de bir veya iki kapı ile geçiş sağlanmıştır. Bu uygulamanın diğer örneklerine Birecik Sabunhane'de (1890'dan önce)³² ve Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı'nda³³ (1905) rastlıyoruz. Bu yapılarda da üst katta yer alan ikinci katlara, dış cephede yer alan bir kapı açıklığı ile çıkış sağlanmıştır.

Urfa hanlarında ahır/develik, avlu kanatlarına yerleştirilmiştir. Millet Hanı, Gümrük Hanı, Mencek Hanı ve Barutçu Hanı'nda ahır bir veya iki kanadı kaplarken; Hacı Kamil Hanı'nda bütünüyle ahır olarak düzenlenmiştir. Şaban Hanı dışındaki bütün hanlardaki ahırlar, revaklarla avluya açılırken Şaban Hanı'ndaki bir kapı açıklığı ile avluya bağlanmaktadır.

Urfa hanlarında taşıyıcı sistemleri duvar, ayak, sütun, konsol ve destek kemerleri oluşturur. Urfa hanlarında duvarlar taşıyıcı duvar ise, kesme taş kaplamalı moloz dolgu; perde duvar ise, kesme taş olarak inşa edilmiştir. Taşlar arasında bağlayıcı harç olarak küfeki taşı tozu, kireç ve su karışımından elde edilen "kül kireç" denilen harç kullanılmıştır³⁴.

En fazla tercih edilen taşıyıcı eleman, ayaktır. Revak köşelerinde daha iri boyutlu L, kare ve dikdörtgen ayaklar tercih edilirken, revak cephelerinde yer alan ayaklar dikdörtgen formudur. Bu ayaklar Millet Hanı, Topçu Hanı, Hacı Kamil Hanı, Gümrük Hanı revak köşelerinde ve Şaban Hanı'nın ahır bölümü tonozlarını destekleyen iki ayakta olduğu gibi, adeta fil payeler şeklindedir.

Konsol, Bican Ağa Hanı'nın güney cephesinde ikinci kata çıkan giriş açıklığının üzerindeki çıkmada kullanılmıştır. Gümrük Hanı'nın doğu cephesinde, girişin üzerinde yer alan mescit duvarının kuzey ucunda, saçaklarda ve birinci katın revaklarının üzerinde; Barutçu Hanı'nın üçüncü kat merdivenlerinin altında ve diğerlerinde sade bir özellik görülürken, Bican Ağa Hanı'nda üç konsol dizisi, üç kademe yaparak yükselmekte ve uçları bezemelerle sonlanmaktadır. Benzer konsollara Urfa evlerinde de sıkça rastlanır³⁵.

Kemer revaklarda, kapı ve pencere açıklıklarında, nişlerde, portal kavşaklarında ve tonozları desteklemek amacıyla kullanılmış olup kemer tipi olarak yarı daire, sivri, kaş, dilimli, segment ve sepet kulpu tercih edilmiştir. Revaklarda daima sivri kemer yer almıştır. Millet Hanı portal kuşatma kemerinde beş dilimli ve Millet Hanı'nın çatısına çıkışı sağlayan kapı ile Barutçu Hanı üçüncü kat avlu cephesindeki orta pencerede çok dilimli olarak uygulanmıştır.

Urfa hanlarında örtü sistemi olarak tonoz, ahşap tavan ve çatılar ile, düz salma taş örtü kullanılmıştır. Beşik tonoz, sivri beşik tonoz ve çapraz tonoz tercih edilmiştir. Beşik tonoz yalnızca Topçu Hanı'nın avluya giriş holü üzerinde ve Şaban Hanı'nın kuzey ve doğu revaklarındaki ikinci dönem onarımlarında kullanılırken; diğer hanlarda sivri beşik tonoz tercih edilmiştir. Sivri beşik tonozdan sonra en fazla tercih edilen tonoz tipi, çapraz tonozdur. Geleneksel Urfa evlerinde³⁶ ve diğer anıtsal yapılarda da bu tonoz tipleri sıkça kullanılmıştır³⁷.

Ahşap tavan ve çatılar Topçu Hanı'nın ikinci katındaki mekânların ve Barutçu Hanı'nın üçüncü katı

tavanlarında içte düz örtü, dışta ise beşik çatı şeklinde görülür. Benzer uygulamalar Birecik Çifte Han ve Belediye Hanı³⁶ ikinci kat mekanlarının örtü sisteminde de görülmektedir. Her iki yapıda da üst kat odalarının üzeri ahşap tavan ile örtülmüştür. Ayrıca, Çifte Han üst kat odaları, Topçu Hanı'nda olduğu gibi ahşap direklerle taşınan bir sundurma-ya açılmaktadır³⁹. Ahşap örtü kullanımı daha çok Gaziantep hanlarında yaygındır. Kentte Elbeyli Hanı hariç, diğer bütün hanların üst kat revaklarının üzeri, alttan ahşap kirişlemeli düz tavan, üstten kırma kiremit çatı ile örtülüdür⁴⁰.

Saçaklar Gümrük Hanı dışındaki tüm örneklerde, bir veya iki profilli, dışa hafif taşkın, enli saçaklardır. Yalnızca Gümrük Hanı dış cephe saçakları küçük konsol dizisi üzerine oturmaktadır.

Bugün yalnızca dört yapıda çörtlen görülür. Samsat Kapısı Hanı'nın avlu cephelerinde yer alan çörtlenler kısa, küçük oluklar şeklinde iken; Aslanlı Han, Gümrük Han ve Hacı Kamil Han'da daha uzun olup adeta stilize edilmiş aslan başı formu verilmiştir. Bu tipte çörtlenlere Suriye'deki hanlarda da rastlanmaktadır⁴¹.

Urfa hanlarında merdiven sayısı bir ile dört arasında değişmektedir. Hacı Kamil Hanı ve Bican Ağa Hanı'nın güney cephesindeki üst kata çıkışı sağlayan merdivenler "T", Şark İşhanı ve Barutçu Han'ın doğu cephesindeki merdivenler "U", Gümrük Han'ın avlu doğu kanat merdivenleri ile mescit merdivenleri "L", diğer örnekler ise düz merdivenler şeklindedir. Altlarındaki mekânlara girişi engellemek için bazı merdivenler kemerler üzerine oturtulmuştur. Urfa hanlarında dikkati çeken bir durum ise, Samsat Kapısı Hanı, Millet Hanı, Kumluhayat Hanı, Topçu Hanı ve Bican Ağa Hanı'nda olduğu gibi, yapıların çatısına çıkışı sağlayan bir veya iki merdivenin yer almasıdır. Benzer bir örneğine Suriye'de Şam yakınlarındaki 1664/65 tarihli Nebük Kervansaray'ında⁴², Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı (1905)⁴³ ve Bilecik Sabunhane (1890'dan önce)⁴⁴ de rastladığımız bu merdivenler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bugün de karşılaştığımız, yaz aylarında damlarda yatma geleneğinin hanlarda da uygulandığını ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen hanlarda, üst katların dışarıdan sağlanan girişlerle hanlardan bağımsız birimler haline dönüşmeye başladığını düşündürmektedir.

Urfa hanlarında kullanılan taşlar, Urfa'nın 5

km. batısındaki taş ocaklarından alınmıştır. Diyarbakır bölgesindeki bazalta karşılık, Urfa yöresinde açık renkli sarımsı kalker taşı mimariye hâkimdir⁴⁵. Urfa hanlarında kesme taş, moloz ve kabayonu taş kullanılmıştır. Kesme taş yapıların duvarlarında, ayaklarda, kemerlerde ve Mençek Hanı ve Barutçu Hanı'nın revak örtülerinde kullanılırken, kabayonu ve moloz taş; yapıların örtü sisteminde örgü malzemesi ve dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Urfa hanlarında iki renkli taş kullanımı yalnızca Gümrük Hanı'nda görülür.

Ahşap, Topçu Hanı ikinci kat, Barutçu Hanı üçüncü kat örtü sisteminde, Şaban Hanı'nın ikinci dönem onarımlarında inşa edilen revakların tonoz desteğinde ve hanların giriş kapı kanatlarında, pencere ve kapı kasalarında kullanılmıştır.

Demir malzeme ise, yapıların giriş kapı kanatlarında kaplama malzemesi olarak, çivi, tokmak gibi elemanlarda ve pencerelerin şebekelerinde kullanılmıştır.

Urfa hanlarında süsleme sıkça yer almaz. Yalnızca Gümrük Hanı, Aslanlı Han, Bican Ağa Hanı, Topçu Hanı ve Şark İşhanı'nda süsleme unsurlarına rastlanır. Yapıların giriş cepheleri, kapı ve pencere alınlıkları, süslemelerin yer aldığı kısımlardır ki, bunları geometrik, bitkisel, yazı ve figürlü süsleme olmak üzere dört ana grupta inceleyebiliriz.

Geometrik süsleme yoğun olarak Gümrük Hanı'nda karşımıza çıkar. Geometrik süslemenin görüldüğü diğer bir yapı ise, Bican Ağa Hanı'dır. Yapının güney cephesindeki portal alınlığında ve konsolların altında, zigzaglar ile yanyana sıralanan damla motifleri, yapıdaki geometrik süsleme unsurlarını oluşturur.

Bitkisel süsleme Urfa hanlarından Bican Ağa Hanı, Topçu Hanı ve Şark İşhanı'nda görülür. Bican Ağa Hanı'nın güney cephesindeki ikinci kata çıkışı sağlayan kapının üzerinde yükselen konsolları destekleyen sütuncelerin kaide ve başlıklarında, pencere sövelerinde; üzüm salkımları, asma dalları ile palmetlerin meydana getirdiği grift yüksek kabartma bitkisel kompozisyon yer alır. Aynı kompozisyon, bugün yıkılmış olan hanın ikinci katının pencere sövelerinde de karşımıza çıkar. Bitkisel bezemenin görüldüğü bir diğer yapı ise, Topçu Hanı'dır. Burada Bican Ağa Hanı kadar yoğun süslemeye rastlanmasa da, yapının giriş kapısının kenarındaki sütuncelerin başlıklarında, rumi ve palmetler yer alır. Hanın ana

giriş kapısı kemerinin kilit taşı ile, üst kata çıkışı sağlayan kapıların kilit taşlarında akantus yaprakları, yüksek kabartma tekniğinde işlenmiştir.

Urfa'da 20. yüzyıl başlarına kadar 32 hanın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu hanlardan 11 tanesi günümüze kadar tamamen veya kısmen ulaşmış, 13 tanesinin de mevcut yayın, arşiv belgelerinden yararlanılarak yerleri lokalize edilmiş, dokuz han hakkında ise hiçbir bilgiye ulaşamamıştır.

Hanlar, kat durumlarına göre tek katlı, kısmen iki katlı, iki katlı ve kısmen üç katlı olmak üzere dört alt gruba ayrılmaktadır. Bu güne değin yapılan araştırmalar, tek katlı ve avlulu şehiriçi han örneklerinin oldukça az görüldüğünü göstermiştir. Bu nedenle Urfa'da tek katlı ve avlulu han tipinden üç örnek bulunması önemlidir. Kısmen iki katlı hanlar da tek katlı hanlar gibi şehir içi hanları arasında az görülen bir plân tipidir.

Urfa hanlarının bazılarında, örtü sistemine ve kısmî ikinci katlara çıkışı sağlayan birya da iki merdiven bulunması, Güneydoğu Anadolu Bölgesi hanları dışında, diğer bölgelerde rastlanmayan bir özelliktir. Bu merdivenlerden dolayı hanların üzerinin, (bölgede sivil mimarlık örneklerinde sıkça karşılaşılan) yazları uyumak için kullanıldığını düşünmemize neden olmaktadır. Avlu etrafında yer alan mekânların, bazı hanlarda eyvan şeklinde avluya açılması özelliğine Güneydoğu Anadolu Bölgesi hanları dışında, diğer bölgelerdeki hanlarda rastlanmaz. Kumluhayat Hanı'nda avlu cephesinde görülen, bir eyvan ve iki yanda eyvan ile bağlantılı iki küçük mekân şeklindeki düzenleme, Suriye Bölgesi hanlarında karşımıza çıkan bir özelliktir.

Hanlarda taşıyıcı sistemlerde kesme taş kaplamalı moloz taş dolgu, örtü sistemlerinde ise moloz ve kabayonu taş malzeme kullanılmıştır. Az olsa da ahşap tavan ve çatılara da yer verilmiştir.

Hanlarda süsleme unsurlarına az rastlanmaktadır. Var olan süslemeler portal ve portalin yer aldığı cephelerde yoğunlaşmıştır. Urfa'da sivil mimarlık örneklerindeki yoğun süslemeye karşılık, anıtsal yapılarda süslemeye ender rastlanması ilgi çekicidir.

Urfa hanları, genel plân şemaları açısından Osmanlı hanlarının özelliklerini yansıtırken; mimarî detaylar, malzeme, süsleme ve yapı elemanları ile de bölgesel özellikleri ön plâna çıkarır. İki renkli taş malzemenin kullanımı, tercih edilen örtü sistemleri, dilimli ve kaş kemerler, süslemenin sade özellikleri

bölgesel etkileri yansıtır.

SUMMARY

As a result of our surveys, it was established that, since 1517, under the Ottoman rule, in Urfa, 32 city han were built until the beginning of the 20th century. 11 of these city han could reach to our time. Besides the names and the places of 13 city han, the plans and the construction dates of some others were also established.

The city han built between the 16th and the beginning of the 19th century were mostly found in the commercial region of city, whereas the city han built beginning with the 19th century were outside the fortification walls on the northern part of the city. This indicates that beginning with this century the commercial activity was developed through this direction.

The city han of which we could design their plans were all built with one courtyard. There were four types considering their storeys; one-storeyed, partly two-storeyed, two-storeyed and partly three-storeyed.

The one-storeyed, partly two-storeyed and partly three-storeyed types were rarely found among the city han of the Ottoman period.

As the supportive systems, rubble stones covered with well-cut stones and as the building materials the rubble stones were used for coverage. The using of woods were seen rarely.

Decorative elements are also seen rarely in Urfa city han. These decorations are four types as ; geometrical, floral, inscriptive and figurative. They are seen over the entrance doors portal and at the facades of them.

Urfa city han reflect the Ottaman city han' plans with their general designs whereas the architectural properties of the Southeast Anatolia and Syrian region with their technical materials, architectural elements and other details.

NOTLAR

- * Dr. Adil ÖZME, *Sanat Tarihçisi, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 2. TBMM, 06100 Ulus-Ankara/TÜRKİYE
- ¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Yay. Haz. Zuhuri Danışman), Cilt: 5, İstanbul 1970, s. 16-20.
- ² C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Ticaret Yapıları*, (S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Ödevi), Konya 1994.
- ³ C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İslâm Mimarisinde Taş Süsleme*, (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1998.
- ⁴ M. Alper, *Urfa'nın Mekânsal Yapısı Türk-İslâm Mimarisindeki Yeri*, (İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1987, s. 58-62.
- ⁵ Bkz. A. Özme, *Urfa (Merkez) Hanları*, (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- ⁶ 16. yüzyıl arşiv belgeleri için bkz. A. N. Turan, XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.
- ⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.46.
- ⁸ Söz konusu kanadın sağlam olduğu Harita Genel Komutanlığı arşivindeki hava fotoğrafında görülmektedir.
- ⁹ 16. yüzyıl kaynakları için bkz. A. N. Turan, *a.g.e.*
- ¹⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 46.
- ¹¹ A. C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, Ankara 1993, s. 39, Resim: 41.
- ¹² A. Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 1999, s. 366-367.
- ¹³ A. C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.* 1994, s.16.
- ¹⁴ V.G.M Arşiv ve Yayın Dairesi, 2103 numaralı defter 114. s., 99 sırada kayıtlı Hacı Bekir Bek Bini Müslüm Vakfı'na ait H.1328-M.1910 tarihli vakfiyenin Şanlıurfa Vakıflar Şube Müdürlüğü'nün 1 numaralı fihrist, 157 sıra numaralı dosyasındaki Türkçe çevirisi.
- ¹⁵ Cami için bkz. A. C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.* 1993, s. 15.
- ¹⁶ Süslemeleri için bkz. A. C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 1998.
- ¹⁷ A. C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 1994, s.16.
- ¹⁸ M. Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1985, s. 44.
- ¹⁹ A. Baş, "Beylikler Dönemi Hanlarında Uygulanan Plan Şemaları", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül 1991, Bildiriler, Cilt: III, Ankara 1995, s. 278.
- ²⁰ M. Özer, *Tire'de Ticaret Yapıları*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Sanat Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992, s. 54-59.
- ²¹ F. Öztürk, *Gaziantep Hişva Hanı ve Anadolu Hanı*, (A. Ü. DTCF. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1994, s. 23-24, Resim: 1-22.
- ²² B. Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s. 11-13.
- ²³ E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Devri Mimari-si, Yugoslavya*, Cilt: 2, İstanbul 1981, s. 152.
- ²⁴ B. Ersoy, *a.g.e.* s.50-51.
- ²⁵ M. Özkarcı, "Gaziantep'te Dört Han", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXXVI, Ankara 1997, s. 276-277.
- ²⁶ B. Ersoy, *a.g.e.*, s. 47-50.
- ²⁷ A. C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, Ankara 1996, s. 75-76; S. Gündüz, "Hanlar", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ve Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, (Ed. A. Durukan), Ankara 1998, s. 127-129.
- ²⁸ S. Gündüz, *a.g.m.*, s. 121-126.
- ²⁹ M. Özkarcı, *a.g.m.*, s. 275-312.
- ³⁰ A. Dünder, *a.g.e.*, 1999: s.380-381
- ³¹ A. Raymond, *Osmanlı Dönemi Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul 1995, s. 174-183, plan: 19.

- ³² S. Gündüz, *a.g.m.*, s. 127-129.
- ³³ A. Dünder, *a.g.e.*, s. 380-381.
- ³⁴ Z. Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri*, Ankara 1989, s.121.
- ³⁵ Z. Akkoyunlu, *a.g.e.*, s.161-162.
- ³⁶ Z. Akkoyunlu, *a.g.e.*
- ³⁷ M. Alper, *Urfa'nın Mekânsal Yapısı, Türk-İslâm Mimarisindeki Yeri*, (İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1985, s. 10-56; A. C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 1993.
- ³⁸ A. C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 1996, s. 73-75.
- ³⁹ A. C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 1996, s. 73-75.
- ⁴⁰ M. Özkarcı, *a.g.m.*, s. 301.
- ⁴¹ E. Herzfeld, "Damascus", *Arş Islamica*, 1942, s. 48, fig. 36.
- ⁴² Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975, s. 224-226.
- ⁴³ A. Dünder, *a.g.e.*, s. 380-381.
- ⁴⁴ S. Gündüz, *a.g.m.*, s.127-129.
- ⁴⁵ A. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 15; N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", *Aslanapa Armağanı*, İstanbul 1996, s. 213.

DAĞLIK KİLİKYA'DA OLBA-DIOCAESAREA NEKROPOLLERİNDEKİ KAYA MEZARLARI

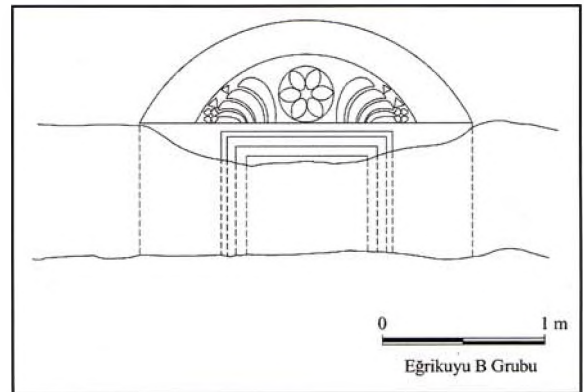
Yasemin ER - Bilal SÖĞÜT**

Hellenistik ve Roma Döneminde Anadolu'daki en önemli tapınak-devletlerinden¹ birisi olan Olba (Ura), Dağlık Kilikya'nın dinî, kültürel ve siyasî merkezi olarak bilinir². Olba'nın kutsal alanı, buranın 4 km. batısındaki Uzuncaburç'ta bulunmaktadır ve Korinth düzeminde yapılmış büyük Zeus Olbios Tapınağı bu kutsal alandaki kültün önemini göstermektedir³. Zamanla gelişerek bir kent olan kutsal alan, Roma İmparatorluğu Döneminde Diocaesarea adını almıştır. Olba çevresinde görülen tapınak ve kule tipindeki mezar anıtlarının⁴ çeşitliliği, bölgenin doğu ve batıdan gelen sanatsal akımların buluştuğu bir merkez olduğunu göstermektedir. Ancak Olba ve Diocaesarea'daki yerleşimlerin nekropollerini şimdiye kadar fazla incelenmemiştir. Bu nedenle iki yerleşimdeki mezar sanatı ve mimarisinin ne gibi gelenekleri ve etkileri yansıttığı bilinmemektedir. Bu makalede Olba-Diocaesarea nekropollerinde yapmış olduğumuz geçmiş araştırmaların bazı sonuçlarını sunacak ve her iki nekropolden seçilmiş örnekleri inceleyeceğiz. Olba (polis) ve Diocaesarea (hieron) arasındaki ilişkiler henüz tümüyle incelenmemişse de, bu iki yerleşimin nekropollerindeki kaya mezar tiplerinin çalışılması bölgenin kültürel tarihini aydınlatmaya yardımcı olacaktır.

Olba, Silifke'den (Seleucia ad Calycadnos) 32 km. kuzeyde, denizden 1200 m. yüksekliktedir. Olba önemli coğrafi konumu, çevresindeki yerleşimler, kıyı yerleşimleri arasındaki çeşitli yollardan ve gözetleme

kulelerinden oluşan oldukça gelişmiş bir ulaşım sistemine sahip oluşu nedeniyle tarih boyunca çeşitli etkilere açık kalmıştır. Bölgedeki arkeolojik kalıntılar yerel ve Greko-Romen kültürlerinin ender bir harmanını yansıtır. Luvi Fırtına Tanrısı Tarhu(nt)'un⁵ önemli bir kült merkezinin yer aldığı Olba'da, Seleukos Nikattor (İ.Ö. 358-281) zamanında bölgeye getirilen Zeus kültü, yerel tanrıyla özdeşleştirilmiştir⁶. Olba'daki Zeus Olbios kült merkezinde Teukros ya da Alas adlı rahip-krallar, sınırları Calycadnos ile Lamos ırmaklarının arasındaki alanı kapsadığı düşünülen, geniş bir bölgeyi bir tapınak-devlet olarak yönetmişlerdir (Strabon 14.5.10).

Ura'ya, 14. yüzyıldan itibaren Hitit⁷ ve Ugarit⁸ metinlerinde rastlanır. İ.Ö. 6. yüzyılda Olba Pirindu olarak bilinen Dağlık Kilikya'nın başkenti olmuştur⁹. Kilikya İ.Ö. 542-401 yılları arasında Persler'in egemenliği altındayken, Olba'yı yerel yöneticiler yönetmiş

Resim 1: Olba Nekropolü

Resim 2: Diocaesarea, Siraier Nekropolü

ve Hellenistik Dönemden İ.S. 72'deki Kilikya'nın Roma eyaleti oluşuna kadar Teukrid Hanedanlığı bağımsızlığını korumuştur. Antony ve Cleopatra, bir Teukridli ile evlenen Aba adlı bir yerel despotun kızının yönetimini tanıdılar. Roma Kilikya'sının çoğu kralların eline geçerken, Olba Teukridler yönetiminde kalmıştır¹⁰. Kilikya bir Roma eyaleti olunca, Olba ve tapınak-devlet bağımsızlıklarını kaybetmiştir. İmparator Domitianus (İ.S. 51-96) zamanında *hieron* Olba'dan ayrılmış ve Diocaesarea adlı yeni bir kent olmuştur. Ayrımdan sonra iki kent arasındaki ilişkiler açık değildir, ama her iki kentin de *metropolis* unvanına sahip olduğu bilinmektedir¹¹.

Olba ve Diocaesarea nekropollerini, Dağlık Kilikya'da fiziken birbirine bu kadar yakın ve önemli iki yerleşimin nekropollerini incelemek açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Doğal bir tepe üzerine kurulmuş Olba Akropolü'nün¹² doğu ve güneyinde Karyağdı ya da Şeytan Deresi'nin başlangıcını oluşturan derin vadilerde kaya mezarları başlamakta ve Şeytan Deresi'nin iki tarafında kaya mezarları ve lâhitlerden oluşan geniş bir nekropol bulunmaktadır (Resim: 1).

Diocaesarea'da kentin kuzeyindeki iki vadide, Eğrikuyu ve Siraierler adlı iki nekropol bulunmaktadır (Resim: 2). Nekropolier kentin kuzey ve batı yönündeki antik yolların her iki yanında yer almaktadır. Bu yol daha sonra kıydan gelip kuzeyde Karaman'a (Laranda) doğru devam eden eski Said Paşa yolunun geçtiği vadiyle birleşmektedir¹³. Daha sonra kısmen düzeltilen ve yeni açılan yol çalışmalarında bazı mezarlar tahrip olmuştur. Nekropol kentin giriş-çıkışı olan antik yolun kenarında bulunduğundan, burada mezarlıkların kente giriş-çıkış yollarının kenarlarında yer alması geleneği yaşatılmıştır¹⁴.

Eğrikuyu Nekropolü daha eski olup buradaki kaya mezarlarında 1-3 gömüye rastlanır; daha geç olan Siraierler'de ise 10 gömülük kaya mezarlarının yanında lâhit mezarlar da vardır ve tipik bir Roma nekropolünde bulunan unsurlar dikkati çekmektedir. Eğrikuyu'da rastlanmayan lâhitler, Siraierler'de karşımıza çıkmaktadır. Diocaesarea'da iki nekropol bulunması, mezarların tipolojisinin daha yakından incelenmesini sağlamıştır. Diocaesarea'daki iki nekropolde kutsal alan olarak yorumladığımız alanlar

Resim 3: Eğrikuyu, girişi kemerli ve nişli kaya mezarı

tespit edilmiştir. Olba-Diocaesarea nekropollerinin bir özelliği de kaya mezarlarıyla lâhitlerin beraber kullanılmasıdır¹⁵. Nekropollerdeki kitabelerin çoğu lâhitlerde bulunmuştur.

Dağlık Kilikya'da olduğu gibi Olba-Diocaesarea'da da en yaygın gömü metodu *inhumasyon*dur ve *kremasyon geleneğine* az rastlanır. Bu iki yerleşimdeki örnekler çoğunlukla kaya mezarıdır. Bu çetin ve kayalık bölgedeki topografik koşulların mezar seçiminde önemli bir rol oynadığı kuşkusuzdur. Olba çevresinde blok taşlardan yapılan kule mezar ve tapınak mezar anıtlarına da rastlanır. Ancak anıtsal ölçekte, mimarîsi ve bezemeleriyle son derece görkemli olan ve mezar sahibinin statüsünü simgeleyen bu tip mezarlar, daha çok Dağlık Kilikya'daki kıyı yerleşimlerinde görülmektedir.

Olba-Diocaesarea nekropollerindeki kaya mezarlarının hemen hepsi yağmalanmış ve çağlar boyunca tekrar tekrar kullanılmıştır. Çoğunluğu bugün ağıl ya da depo olarak kullanılan mezarların içinde mezar hediyesi, seramik ya da ölü kalıntıları bulunmaması ve mezarların büyük ölçüde tahrip olması nedeniyle

dar bir tarih vermek zordur. Mimarîsine göre kaya mezarlarının tarihi genel olarak Hellenistik Dönemden Bizans Dönemine kadar değişmektedir.

Olba-Diocaesarea kaya mezarlarını başlıca iki tipe ayırabiliriz:

- 1- Basit kaya mezarları
 - a. Kemer girişli mezarlar
 - b. Dikdörtgen girişli mezarlar
- 2- Tapınak cepheki kaya mezarları

1- Basit Kaya Mezarları

Basit, fasadı bezemesiz kaya mezarları, Olba-Diocaesarea nekropollerindeki en yaygın mezar tipidir. Bu tip mezarlar girişleri dolayısıyla iki ayrı tipe ayrılır: Kemerli girişli (Resim: 3) ve dikdörtgen girişli (Resim: 4) mezarlar. Her iki tipte de mezar odası genellikle dikdörtgen biçimli olup gömü arka ve yan

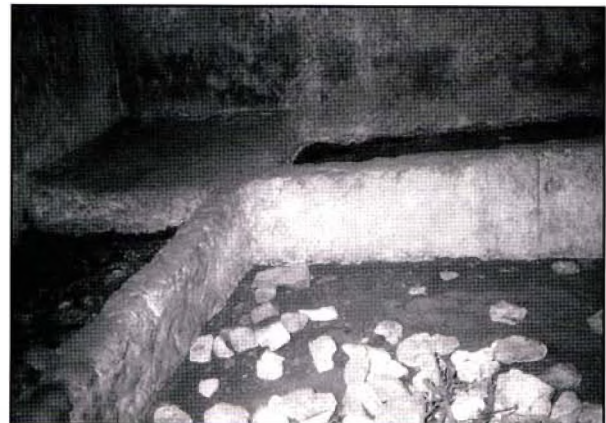

Resim 4: Olba, dikdörtgen girişli ve nişli kaya mezarı
duvarlar boyunca uzanan klinelerde yapılmıştır. Bu mezarların en önemli özelliği mezarın bir ölü evi olarak görülmesi ve mimarî unsurların bu kavrama dayanarak hazırlanmış oluşmasıdır. Ayrıca mezarların büyük bir çoğunluğunun cephesine, mezar ziyaretlerinde kullanılmış olduğunu düşündüğümüz, farklı şekillerde ve ölçülerde nişlerin yapıldığı görülmektedir.

En erken tip olan bu mezarlar, daha sonra rastladığımız tapınak fasadlı kaya mezarlarının erken örnekleridir. Çünkü plânın ana unsurları korunmuş ve sadece mimarî fasad ve bezeme motifleri eklenmiştir. Her iki tipte de gömü odası genelde dikdörtgen şeklinde olup arka ve kenar duvarlar boyunca sayısı birden üçe kadar değişen klineler bulunmaktadır.¹⁶ Kline Yunanca sedir ya da yatak anlamına gelir ve mezarda ölünün bu sedirde uyuyacağı ya da bu se-

Resim 5: Eğrikuyu, basit kaya mezarı, plân ve kesiti

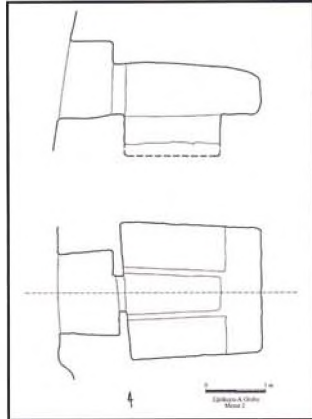

Resim 7: Sırainler, on arkosollü mezar

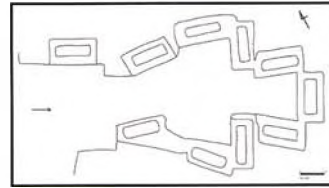
Resim 9: Olba, Korintlı fasadlı mezar

dire uzanarak ölü kültürünün âdetlerine göre yakınları tarafından verilen cenaze yemeğini yiyeceği inancından kaynaklanır¹⁷. Mezar odası genellikle Roma ziyafet odalarında tercih edilen üç kline (*triclinium*) şeklinde düzenlenmiştir. Dağlık Kilikya'da bu sedirler düz olanların yanı sıra, çoğunlukla lâhit işlevini gören, oygu tekne ve kapaklı olarak yapılmıştır (Resim: 5, 6). Ölü, klinenin üstüne ya da oyulmuş lâhit içine yatırılmıştır. Ölü'nün doğrudan kline üstüne konması, ölü'nün sanki gerçekten uyuyacağı inancını ve dolayısıyla mezar odasının bir ölü evi olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır.

Resim 6: Eğrikuyu, oygu tekne gömü yerli kaya mezarı

Kline gömü tipine Dağlık Kilikya'da çok rastlanmaktadır. Örneğin, bu Elaiussa Sebaste Nekropolü'ndeki en yaygın gömü tipidir¹⁸. Anadolu'da sık rastlanan klineli kaya mezarları, büyük bir olasılıkla yerel bir geleneği temsil etmektedir. Karya, Likya ve Paflagonya'daki kaya mezarlarının çoğunda da kline görülmektedir¹⁹. Kline Makedonya mezar anıtlarının tipik özelliklerinden biridir ama, Anadolu'daki örnekler daha eskidir²⁰. İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Frig Dönemi klineli mezarların fasadı Yunan etkisi göstermez ve Lidya'daki İ.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen klineli mezarların mimarî fasadı yoktur. Bu örnekler, basit girişli ve klineli mezarların, Anadolu'da köklü bir gele-

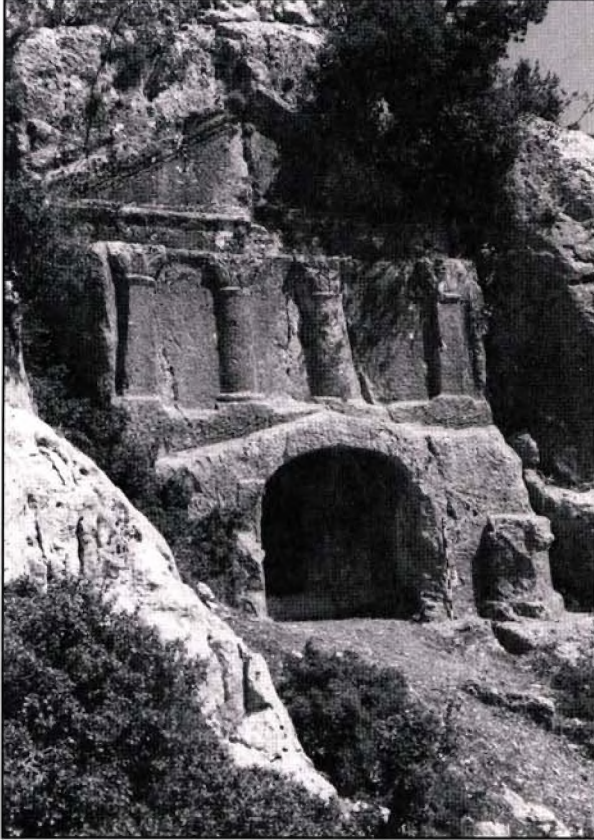

Resim 8: Siraınler, tek arkosollü mezar

neğin devamı olduğunu göstermektedir.

Olba-Diocaesarea'daki bazı kaya mezarlarında, yerde, oygu tekne gömü yerleri de vardır. Oygu tekne gömü yeri bulunan kaya mezarlarında bir köşenin hiç oyulmadan bırakıldığı dikkati çekmektedir (Resim: 6). Bu köşeler büyük bir ihtimalle özel hediyelerin konduğu yerler ya da mezar içerisinde altar şeklinde kullanılan, farklı bir öneme sahip bölüm olmalıdır. Çünkü bazı kaya mezarlarının içinde bu köşelerin bir dörtgen altar biçiminde düzenlendiği tespit edilmiştir. Klineli ve oygu tekne gömü yeri olmayan mezarlarda, gömü için hiçbir düzenlemenin olmaması, cesetlerin mezar odasının zeminine konduğunu ya da ahşap tabutların kullanıldığını düşündürmektedir²¹.

Olba-Diocaesarea nekropollerinin bir diğer özelliği de arkosollü (*arcosolia*) mezarlardır (Resim: 7). Çoğu örnekte arkosol kemerinin altında kayadan oyulmuş bir lâhit bulunmaktadır. Anamur Nekropolü'nde çok görülen arkosollü mezarları inceleyen E. Alföldi-Rosenbaum, arkosollü gömülerin kökeninin

Resim 10: Olba, İon fasadlı mezar

Anadolu olduğunu önermiştir²². Alföldi-Rosenbaum, gömünün alışıldığı gibi arkosolün altında olmasının, Anadolu'daki mezarların "ev" karakterinden kaynaklandığı görüşünde haklıdır. Ancak Olba-Diocaesarea örneklerinin aksine, Anemurium Nekropolü'nde arkosollerin altında kline ya da lâhit yoktur. Bazı arkosollü mezarlarda ölü, tahta bir tabut içinde ya da bir kefene sarılarak arkosol kemerinin altına ve bazen de üstüne konmuştur²³. Her ne kadar kural olarak gömü arkosol kemerinin altında ise de, bu konuda bazı istisnalar vardır. Örneğin, A. Machatschek Elaiussa Sebaste'de gömünün tonozlu mezar odasındaki arkosolün üstünde olduğunu belirtmiştir²⁴. Dağlık Kilikya'nın diğer nekropollerinde de arkosollü mezarlar yaygındır²⁵. Kaya mezarların yanı sıra, diğer mezar anıtlarında da arkosol kullanılmıştır²⁶.

Olba ve Diocaesarea nekropollerinde çok sık görülen arkosollü mezarlar, hem sade hem de tapınak fasadlı kaya mezarlarında karşımıza çıkmaktadır. Her iki tipte de mezar odasında bir ya da daha çok arkosol vardır. Diocaesarea'daki Sırainler Nekropolü'nde tek arkosollü mezardan on arkosollü mezara kadar çeşitli örneklerin varlığını tespit ettik (Resim: 7, 8).

Bu nekropollerdeki kaya mezarlarının bir özelliği de mezar odasının içinde ve dışında yer alan çeşitli ebat ve biçimdeki nişlerdir. Bu nişler kandil ya da ölü armağanları ve adakları koymak için yapılmış olmalıdır²⁷. Nişlerin yanı sıra, adak sunuları için kayadan oyulmuş raflar da yer alır. Nişlerin, genelde sade olan mezar fasadlarının en önemli dekoratif unsuru olduğunu söyleyebiliriz. Alföldi-Rosenbaum, Anemurium Nekropolü'ndeki İ.S. geç 2. ve 3. yüzyıllara tarihlenen mezarların avlularında bulunan nişlerin dekoratif amaçlı olduğu görüşündedir²⁸. Ancak bunların hepsinin dekoratif olduğunu söylemek zordur. Bu nedenle kaya mezarlarında olduğu gibi, bunların en azından bazıları, mezar ziyaretlerinde değişik amaçlarla kullanılmış olmalıdır.

Her iki nekropoldeki bazı mezarların önünde küçük avlular, yalaklar (*piscinae*) ve kanallar (*canales*) vardır. Diocaesarea'da genellikle Sırainler Nekropolü'nde rastlanan bu unsurlar ölü kültleriyle ilgilidir.

Özellikle yalaklar cenaze töreninde ve daha sonraki mezar ziyaretlerinde sıvı sunular için kullanılmış olmalıdır. Örneğin, avlularda cenaze yemekleri yendiği bilinmektedir. Avlular ve *cepotaphium* adlı mezar bahçeleri Roma mezarlıklarının ortak bir unsurudur²⁹. Roma Döneminde büyüyerek "kent" olan *Dio-caesarea*'nın büyük Sırainler Nekropolü'nde, Roma nekropollerinin tipik bazı unsurlarına rastlanması doğaldır. Büyüyen nüfusla ve Roma etkisiyle birlikte eski yerel mezarların genişletilerek bazı değişiklikler yapıldığı görülmüştür. Bazı ilâvelerle birlikte, yerel ve eski olan gelenekler aynı şekilde devam ettirilmiştir.

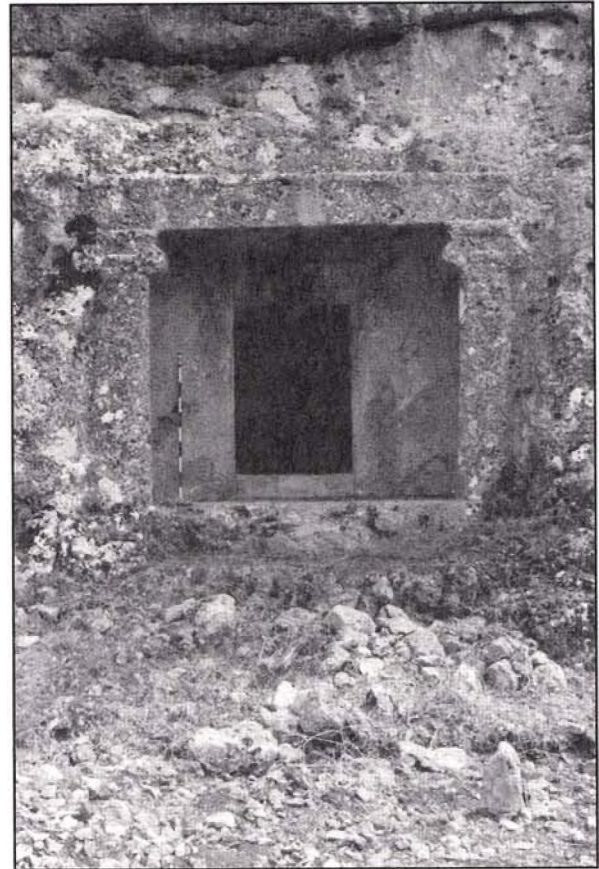
2- Tapınak Fasadlı Kaya Mezarları

Olba-Diocaesarea'nın geniş nekropollerinde tapınak fasadlı kaya mezarlarına az rastlanmaktadır. Olba'da biri İon diğeri Korinth cephele iki mezar da vardır³⁰. Her iki mezar da kentin dikkat çekici noktasına yerleştirilmiştir. Olba Nekropolü'ndeki en ilginç ve görkemli mezar kuşkusuz Korinth düzeninin kullanılmış olduğu kaya mezarıdır. Mezar, nekropoldeki konumu ve sıra dışı mimarî unsurlarıyla, Olba'daki önemli bir kişiye ait olmalıdır. Mezarın kemerli girişinin her iki yanında yarım yuvarlak altarlara dikkati çekmektedir. Bu örnekler Roma Dönemine ait lâhit ve anıt mezarlarında kabartmalı ve kabartmasız şekilde yapıldığını ve mezar başlarına dikildiğini bildiğimiz³¹ mezar altarı-taşının kesin ve en açık delilleridir. Ayrıca girişin üstünde çok iyi korunmuş Korinth başlıklı yarım sütunlar ve her iki kenardaki antalar ise; klâsik bir *templum in antis* görünümünde yapılmıştır (Resim: 9). Kaide ve bunun üzerinde yükselen sütunlar ve başlıklar, kayanın bir parçası olarak işlenmiştir ve alınlığı desteklemektedir. Buna benzer bir örnek Limyra'daki İon düzeninin görüldüğü bir Likya mezarında (İ.Ö. 4. yüzyıl) vardır³². Olba'daki sütunlardan ortadaki ikisi yuvarlak, kenardakiler ise dikdörtgen plaster şeklindedir. Korinth başlıklarının detayı işlenmeden, kabaca yapılmıştır. Alınlıkta köşe akroterleri sağlam, ancak tepe akroterleri kırılmıştır³³.

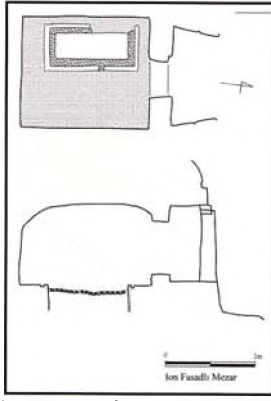
Mezara kemerli bir giriş yapıp mezar odasının kapısı bu kemerli nişten sonra 0.75 m. genişlikte ve 1.05 m. yükseklikte bir dikdörtgen şeklinde

oyulmuştur. Kapı önünde zeminden yüksek bir set şeklinde bırakılmış bir basamakla mezar odasına girilmektedir³⁴. Mezar odasının tavanı düz ve duvarlarda sıva izleri vardır. Pembemsi boya bazı yerlerde hâlâ görülmektedir³⁵. Odanın girişten sol yan duvarı düz bırakılmış, gömü sağ duvardaki arkosolün altındaki lâhitte yapılmıştır³⁶. Parçalanmış lâhit kapağının ortasında büyük bir parça *in situ* bulunmaktadır. Girişin karşısındaki duvarın solunda altında sığ bir teknesi olan küçük bir *naiskos* nişi yer almaktadır³⁷. Dağlık Kilikya bölgesinin yabancı olmadığı bu nişin tahrip olmasına rağmen, ölü kültü ile ilgili libasyon töreninde kullanılmış olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Mezarın cephesinde Korinth düzeninin kullanılması, bu düzenin en erken örneklerinden sayılan Zeus Olbios Tapınağı'ndan kaynaklanmış olabileceği gibi, dönemin bir modası olmasından da kaynaklanıyor olabilir. İkinci ihtimal daha olağan gözükmemektedir. Ancak mezardaki sütun başlıkları işlenme bakımından, tam Korinth başlıklarından farklı ve detayları işlenmemiş

Resim 11: Olba, İon fasadlı mezarın plân ve kesiti

Resim 12: Eğrikuyu, Dor fasadlı mezar

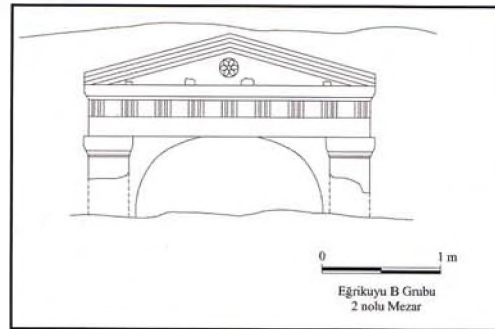
kabartma şeklinde olduğu için, lotus başlığı olarak bilinen tipi andırmaktadır. Bu tip başlıkların tam örnekleri Olba bölgesi mimarisinde kullanılmış ve hatta M.S. 2. yüzyılın sonu, M.S. 3. yüzyılın başında sevilerek tercih edilen bir moda olmuştur. Benzer Korinth başlıklarının tam örnekleri Diocaesarea'da "Sütunlu Cadde" ve Korykos'ta tapınakta görülmektedir³⁸. Bu tip başlıklar Olba çevresindeki bazı mezar anıtlarında da kullanılmıştır. Örneğin, Demircili yakınındaki antik İmbriogon Kome'deki (Döşene) çift katlı iki tapınak mezarın köşe plasterleri ve başlıkları da aynı şekilde yapılmıştır³⁹. *In-antis* ve *prostylos* tapınak plânının uygulanmış olduğu bu mezarlar İ.S. 2.-3. yüzyıllara tarihlenir. Yine aynı bölgedeki bir kule mezarın plasterleri de aynı tiptedir. Benzer başlıklar Ayaş'taki anıt mezarlarda da görülmektedir. A. Machatschek, Demircili ile Ayaş mezarlarındaki plaster başlıkların benzerliğini vurgulamış ve başlıkların İ.S. 2. yüzyıl sonu ve M.S. 3. yüzyıl başı özelliği gösterdiğini ileri sürmüştür⁴⁰. Buradaki farklılık, başlıkların yaprak detayları işlenmediğinden, akantus yapraklarının lotus izlenimini vermiş olmasıdır. Aslında bunların tamamı tam başlık düşüncesiyle yapılmıştır. Ne var ki, bir kaya mezarı ustasının detayları tam işlenmiş bir başlığı işlemesi zordur. Bu nedenle stilize edilmiş başlık ile Korinth düzeni verilmiştir⁴¹.

Olba Nekropolü'ndeki tapınak fasadlı diğer mezarda İon düzeni kullanılmıştır. Bu mezarın önünde iki basamak vardır. Genelde tapınak mezarlarda *pronaos*un önünde iki ya da üç basamak yer alır. Bu mezar da Korinth fasadlı mezar gibi nekropolün göz alıcı noktasına yapılmıştır. Anteleri görülen mezar

apter plân tipinde ve tek gömü yeri bulunmaktadır. Antelerdeki İon başlıkları genel hatlarıyla işlenmiştir ve üzerinde üst yapı olarak sade bir arşitrav yer almaktadır⁴² (Resim: 10, 11).

Olba'daki tapınak cepheli iki mezarın bazı unsurlarına Karya, Likya ve Dağlık Kilikya'da İmbriogon-Kome'deki mezarlarda rastlanmaktadır. Ancak İmbriogon-Kome'deki anıt mezarlar son derece görkemli olup Roma mezar sanatında yaygın olan ölü büstü, kalkan, çelenk, aslan gibi motiflerle bezelidir. Ayrıca bu mezarlarda kitabeler vardır. Yeteri kadar kesin kriterler bulunmamakla birlikte, Olba'daki iki mezarda bu unsurlara rastlanmaması, Olba tapınak cepheli kaya mezarlarının daha erken olabileceğini düşündürmektedir. İon başlıkları tam detaylı işlenmemiş olmasına rağmen, genel hatları ile profillerde erkene giden özelliklerin varlığı dikkati çekmektedir.

Diocaesarea Nekropolü'ndeki dört tapınak ve mimarî fasadlı mezar, eski nekropol olan Eğrikuyu'da yer alır. Bu mezarların hepsinin içi tamamen dolu olduğu için sadece fasadların üst kısmı görülebilmektedir. Mezarların ikisi Dor düzeninde olup *triglif-metopu* oldukça detaylı belirtilmiştir (Resim: 12, 13). Çoğunlukla İon düzeninin kullanıldığı Anadolu kaya mezarlarında Dor düzeninin kullanılması enderdir. Roos'un belirttiği gibi, Grek tiplerini taklit eden mimarî fasadlı kaya mezarlarının çoğunda İon fasadı görülmektedir⁴³. Dor düzeninin kullanılması Makedonya (Seleukos) etkisini gösterebilir. Çünkü Hellenistik Makedonya mimarîsi mezar anıtlarında Dor düzeni başarıyla kullanmıştır.

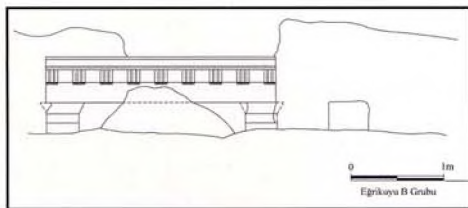

Resim 14: Eğrikuyu, hilâl motifli kaya mezarı

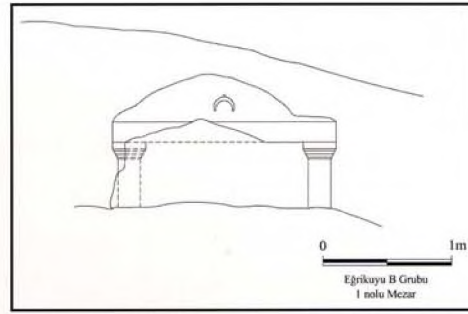
Diocaesarea yakınındaki kule mezarda Dor entablaturu kullanılması, kaya mezarlarında bu seçimi etkilemiş olabilir. Dağlık Kilikya'daki en eski kule mezar olan bu anıtın Seleukos Kralı I. Philip (İ.Ö. 93-84) ya da yerel Teukrid Hanedanı'nın kral-rahiplerinden biri için yaptırıldığı sanılır⁴⁴. Beş triglif ve dört metopun kullanıldığı anıt mezarda trigliflerin köşelere konması ve metopların trigliflerden daha geniş yapılması⁴⁵ Grek etkisini gösterir⁴⁶. Eğrikuyu'daki kaya mezarlarında da triglifler köşeye konmuştur ve çok tahribat görmüş olan birinci mezarda metoplar trigliflerden geniş yapılmıştır. Mezarın içi ve üstü tamamen dolu olduğu için sadece metop ve triglif sırası görünmektedir. Dokuz triglif ve sekiz metoptan oluşan frizde her triglfin altında altı gutta bulunmaktadır⁴⁷ (Resim: 12).

Dor fasadlı diğer mezarın içi doludur ama cephesi hâlâ ayakta. Bu mezarda da dokuz triglif ve sekiz metop yer almaktadır ancak guttalardan iz kalmamıştır (Resim: 13). Dor başlıklı iki anta üstündeki sade bir arşitrav ile metop-triglif sırası alınılığı taşımaktadır. Alınlığın ortasında bir daire içinde, altı uçlu bir rozet betimlenmiştir. Rozetin her iki yanında kare birer niş vardır. Buradaki rozet motifinin paralelleri Karya'daki kaya mezarlarında görülmektedir⁴⁸.

Dor fasadlı bu mezarın hemen yanına yapılan bir başka kaya mezarı, bezeme açısından nekropoldeki tek tiptir. Oldukça tahrip olan tek odalı mezarın ante sütunları üstünde sade bir arşitrav ve onun üstünde de yarım daire şeklinde (belki de tamamlanmamış) bir alınlık vardır. Alınlıkta "Kilikya sembolü" olarak da bilinen ağız aşağı doğru bir hilâl motifinin bulunması dikkat çekicidir⁴⁹ (Resim: 14). Bu sembol Olba bölgesinde çeşitli anıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Demircili'deki İmbriogon-Köme antik yerleşimin adının

Resim 13 : Eğrikuyu, Dor fasadlı mezar

Resim 15 : Eğrikuyu, rozet motifli mezar

yazılı olduğu kitabenin hemen üstünde aynı sembol bulunmaktadır⁵⁰. Kaya mezarlarındaki en güzel örneklerden biri ise Kanytelleis (Kanlıdivane)'te kaya mezarının girişi üzerindeki sembolik naiskosun alınılığında yer almaktadır. Burada ağız yukarı doğru bakar şekilde, alt kenarında bir tutamak yeri bulunan hilâl betimlenmiştir⁵¹. Bölgedeki mezar anıtlarının farklı yerlerinde bağımsız olarak da hilâl betimlemelerinin varlığı bilinmektedir. Örneğin Kanytelleis'te N8 Nekropolü'nde F4 numaralı mezarın girişi üzerindeki kitabenin üst bölümünde güneş betimlemesi ile birlikte yan yana işlenmiştir⁵². Ayrıca aynı sembolen Narlıkuyu Kasabası Hacıhamzalar mevkiinde kitabeli bir mezar taşının alınılığında⁵³ ve Silifke Müzesi'ndeki büst kabartmalı yuvarlak bir mezar altarı üzerinde⁵⁴ de görülmektedir. Dağlık Kilikya bölgesinde bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Bölgede görülen hilâl betimlemesi Kanytelleis Nekropolü'ndeki F6 numaralı mezarın kitabesinde belirtilen Selene⁵⁵ ile ilgili olabileceği gibi, mezarların koruyucu tanrısı olarak bilinen Frigyalı Ay Tanrısı Men'in sembolü ya da bölgesel bir işaret olabilir. Hem Dağlık Kilikya bölgesinin genelindeki mezar ile ilgili betimlemelerde, hem de Eğrikuyu'daki kaya mezarı alınılığında aynı düşüncelerle yapılmış olmalıdır. Her ne amaçla yapılmış olursa olsun, burada bu sembolün Olba bölgesine mahsus bir öneminin olduğu kesindir.

Eğrikuyu Nekropolü'ndeki mimarî cephesi son mezarın toprak üstünde sadece kemerli alınılığının bir kısmı görülmektedir. Alınlığın ortasındaki büyük rozetin her iki yanında kenger yaprakları ve küçük yapraklı dört rozet vardır (Resim: 15). Bu motife bölgede başka yerlerde rastlanmamıştır. Kemerli girişin

hemen altında, mezarın girişi olan üç *fascialı* çerçeve-
veli bir kapının üst kısmı bulunmaktadır. Bu tipte bir
giriş ile diğer mezarlarda karşılaşmamıştır.

Diocaesarea'daki eski Eğrikuyu Nekropolü'nde
bulunan bu dört mezar, mimarî ve bezeme unsur-
larıyla dikkati çekmektedir. Nekropollerdeki diğer
mezarların çoğunun basit ve bezemesiz oluşu ve bu
dört mezarın ender rastlanan unsurlarıyla Diocae-
sarea'daki daha eski nekropol olan Eğrikuyu'da yer
almaları mezarların Hellenistik Döneme ait olabile-
ceğini düşündürmektedir.

Görüldüğü gibi, kaya mezarlarından oluşan geniş
bir nekropolde, varlıklı ve önemli kişilerin mezarları
göze çarpmaktadır. Kaya mezarının fasadı, mezar
sahibinin statüsünü belirtmek için uygun bir zemin
sağlamaktadır. Ancak çoğu kez mezarların fasadı
işlenmemiş ve sade bırakılmıştır. Bu nedenle, ölünün
kimliği hakkında yeteri kadar ipucu bulunamamıştır.
Var olan betimlemeler ve mezar mimarisine göre,
Olba ve Eğrikuyu'daki fasadlı mezarların sahipleri
büyük bir ihtimalle yerel hanedan mensupları ya da
önemli bir siyasî, dinî ve ekonomik sınıfın üyeleri ol-
malıydı.

Bu mezarlardaki bazı unsurlar, aynı zamanda
mezar mimarisi ve sanatındaki dış etkileri de yan-
sıtmaktadır. Dağlık Kilikya'nın tarihî çerçevesi içinde
incelendiğinde, bu etkiler Batı ve Güneybatı Anado-
lu'daki Karya ve Likya gibi büyük kaya nekropolü mer-
kezlerinden gelmiş olabilir. Tarihî kaynaklardan İ.Ö. 5.
yüzyılda Kilikya ile Karya arasında siyasî ve kültürel
bağların olduğunu biliyoruz. Herodotos'un anlattı-
ğına göre (IX 107); Xanagoras adlı birisi, Halicarnas-
soslu Pers kralı tarafından bütün Kilikya'nın valisi
olarak atanmıştı. Üstelik Herodotos V. kitapta (11-
8.2) Mausolus'un oğlu Cindyalı Pixodorus'un, Kilikya
Kralı Syennesis'in kızıyla evlendiğini de yazmaktadır.
M.Ö. 5. yüzyıl hanedanları Mausolos ve Syennesis
arasındaki aile bağları, iki bölge arasındaki kültürel
ilişkileri de etkilemiş olmalıdır⁵⁶. Mausolus ve Pix-
dorus'un M.Ö. 5. yüzyıldaki Cindyas Hanedanı ve M.Ö.
4. yüzyıldaki Hekatomnidler'in atalarıydı. Karya'daki
M.Ö. 4. yüzyıl kaya mezarlarında iyi kalitede Attik
seramiği bulunması, Hekatomnidler Döneminde, böl-

genin Grek etkisine açık olduğunu kanıtlar⁵⁷.

Anadolu ve Dağlık Kilikya kaya mezarlarındaki dış
etkileri incelerken, Pers etkisini de göz önüne almak
gerekir. Genel olarak tapınak fasadlı kaya mezar-
larının mimarisi Grek olsa dahi, mezarların büyük
ölçülerde yapılmasında ve kaya mimarisinin kullanıl-
masında Pers etkisi vardır. Pers mezar anıtlarının
büyük bir çoğunluğu kaya mezarlarıdır. Naksh-e Rüs-
tem'deki kraliyet kaya-mezarları, bu tipin Yakındo-
ğu'daki en görkemli örnekleridir. I. Darius'tan Akame-
nid Hanedanı'nın çöküşüne kadarki dönemde yapılan
bütün kraliyet mezarları kaya mezarı tipindedir⁵⁸.
Pers başkenti ve satraplıklar arasındaki siyasî ve
kültürel değiş-tokuş, mimarî motiflerin ve fikirlerin
de iletişimini kolaylaştırmış olmalıdır⁵⁹. Kilikya İ.Ö.
6.-4. yüzyıllar arası Pers yönetimi altında olduğu
için, Persler bölgede önemli bir rol oynamıştır. Pers
kralı Kilikya'ya dahili özerklik tanımış ve bölge İ.Ö.
542-401 yılları arasında kralları Syennesis olarak
bilinen bir yerel hanedanın yönetiminde kalmıştır⁶⁰.
Kilikya ancak İ.Ö. 401'de satraplık olmuştur. Bu
tarihî çerçeve ışığında, Dağlık Kilikya'daki diğer bir
önemli kültürel etkinin de Persler olduğu söylenebilir.
Ancak Pers Döneminde Dağlık Kilikya, Karya ve Lik-
ya'ya oranla daha tutucu ve Hellenizme daha kapalı
bir bölge olarak kalmıştır.

Tarihî şartları göz önüne alarak Kilikyalı hanedan
mensuplarının Karya örneklerini izleyerek görkemli
mezarlar yaptırdığını söyleyebiliriz. Olba-Diocaesa-
rea'da klâsik prototiplerin yokluğu karşısında, klâsik
cepheli kaya mezarlarındaki dış etkilerin, Anadolu'nun
güneybatı kültürel eyaletlerinden geldiği sonucuna
varabiliriz. Öte yandan bu çalışmada gördüğümüz
gibi, bu mezarlar alışılmışın dışında birkaç örnek
olup Olba ve Diocaesarea nekropollerinde büyük bir
yer tutmazlar. Olba ve Diocaesarea nekropollerin-
deki kaya mezarları incelendiğinde, mezarların te-
mel yapı ve plânının uzun bir zaman sürecinde fazla
değişmediği ve yeni biçimlerin kullanılmadığı görü-
lür. Nekropollerdeki mezarların çoğu 1-3 kişilik olup
büyük aile tipi mezarlar azınlıktadır ve bunlar Roma
İmparatorluk Döneminde büyüyen Diocaesarea'nın
Sirainler Nekropolü'nde yer alır. Ayrıca klâsik tapı-

nak tipi mezarlara da fazla rağbet edilmemiştir. Örneğin, Karya ve Likya'da görülen *distyle in antis* tipi büyük tapınak kaya mezarlarına bu bölgede ender rastlanır. Bu nekropollerdeki mezarlarda dikkati çeken bir başka unsur, Dağlık Kilikya mezar anıtlarında sık rastlanan popüler dekoratif motiflerin (örneğin Medusa başı, kartal, aslan) birkaç istisna dışında yokluğudur. Bunların çoğu Karya'daki tapınak tipi kaya mezarlarında da bulunmaz. Olba-Diocaesarea gibi görkemli iki yerleşimde bu önemli mezar sembollerinin yokluğu ve genelde sade kaya mezarlarının kullanılması, yerel geleneklerin Roma Döneminde bile sürdüğünü göstermektedir⁶¹. Olba'nın yerel bir hanedanlık olan Teukridler tarafından uzun süre yönetildiği göz önüne alınırsa, bölgedeki mezar sanatı ve mimarîsinin dış etkilere belli bir ölçüde korunmuş tezi savunulabilir. Belirgin dış etkiler Karya ve Suriye gibi Olba'yla siyasî bağları olan bölgelerden gelmiştir. Diocaesarea'daki kule mezar ve Olba bölgesindeki tapınak mezarlar, bölgeye Suriye ve Güneybatı Anadolu'dan sızan çeşitli etkileri yansıtır. Olba-Diocaesarea nekropollerindeki araştırmamız yöre halkının genelde dış etkilere rağmen, yerel gelenekleri yansıtan kaya mezar tipini tercih ettiğini göstermektedir.

SUMMARY

The Rock-Cut Tomb Types in the Cemeteries of Olba-Diocaesarea in Cilicia Tracheia

This article discusses the rock-cut tombs of Olba, the cultural and political center of Cilicia Tracheia and its hieron Diocaesarea, and presents selected examples from both sites. The two sites played an important role in the history of the region due to their critical geographic location between East and West. Olba was one of the most important temple-states in Asia Minor. The sites, which remained under the dominion of the local Teucid dynasty maintained their independence throughout the Hellenistic and Early Roman Periods (Strabon 14.5.10).

Rock-cut tomb, the main tomb type in the vast cemeteries of the two settlements, is well-suited for the rugged terrain and it also reflects local funerary traditions. Although in the territory of Olba, one sees various funerary monuments such as temple-tomb and tower-tomb that reflect external influences, the rock-cut tomb is the predominant type in the cemeteries of Olba and Diocaesarea. The article examines the types of rock-cut tombs in both cemeteries and the external influences attested by the architectural and decorative elements of the tombs as well as the historical factors that played a role in the region. Since most of the rock-cut tombs have been re-used and pillaged throughout centuries, there are no grave finds to help date them. Moreover, some of the tombs are currently used as sheds and storage units by the villagers. The rock-cut tombs are divided into plain (without an architectural facade) ones and those with temple facades. Some of the architectural and decorative elements of the tombs find parallels in southwestern Anatolia such as Caria with large rock-cut cemeteries. Some of these foreign elements have been adopted by the local culture. Of particular interest, is the paucity of rock-cut tombs with temple facades in the cemeteries. The administration of the region by the local Teucid dynasty probably contributed to the survival of local funerary traditions.

NOTLAR

- * Dr. Yasemin ER, Ataç Sokak, No:30/9, Yenışehir-ANKARA/TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Bilal SÖĞÜT, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli/TÜRKİYE
- 1 Seleukoslar yönetimi altındaki tapınak-devletler için, bkz. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World* (1941), 439, 505-506. Rostovtzeff, Olba'nın Kapadokya ve Pontus gibi tipik bir tapınak-devlet olduğunu ve bunların arasında en iyi bilinen tapınak-devlet olduğu görüşündedir. Bkz. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (1950), 496. Ayrıca Olba'daki ta-

- pinak-devletinin yapısı ve sınırları ile ilgili olarak bkz. S. Durugönül, "Olba: Polis mi, Territorium mu?", *Lykia* II, 1995, 75-82.
- ² Olba ve Diocaesarea için bkz. Yasemin Er, "Olba" ve "Diocaesarea", *The Archaeology of Anatolia: An Encyclopedia* (1997).
 - ³ Olba Zeus Tapınağı'nın tarihi M.Ö. 4. yüzyıl sonu ile M.Ö. 2. yüzyıl ortaları arasında değişmekte ve IV. Antiochos (M.Ö. 175-164) zamanı daha çok kabul görmektedir. Tapınak ve tarihlendirilmesi ile ilgili olarak bkz. J. Keil-A. Wilhelm, "Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien," *Monumenta Asia Minoris Antiqua* IV (1931), 47; Y. Boysal, "Korinth Düzeni'nin En Eski Yapısı Olan Silifke Civarındaki Olba Zeus Tapınağı Hakkında", *IV. TTKong.* -I, 1952, 234-240; Y. Boysal, "Die Korinthischen Kapitelle der Hellenistischen Zeit Anatoliens", *Anatolia* 2, 1957, 123 vd.; C. Börker, "Die Datierung des Zeus-Temples von Olba-Diokaisareia," *AA* 86, 1971, 37-54; H. Bauer, *Korinthische Kapitelle des 4. und 3. Jahrhunderts c. Chr.*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung, Beiheft* 3 (1973), 117; C. Williams, "The Corinthian Temple of Zeus Olbis at Uzuncaburç: a reconsideration of the date," *AJA* 78, 1974, 405-414; Th.S. MacKay, "The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia", *ANRW* II.18.3, 1990, 2082-2103; Y. E. Scarborough-Ş. Başal, "Survey and Excavations at the Sanctuary of Zeus Olbios, Rough Cilicia", *AJA* 97, 1993, 342; F. Rumscheid, *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I-II* (1994), I: 33, 86-91, II:50-51; Y. E. Scarborough, "Excavations at the Sanctuary of Zeus Olbios", *AJA* 99, 1995, 344; K. J. Rigsby, *Asylia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World* (1996), 479; S. Durugönül, "Seleukosların Olba Territorium'undaki "Akkulturation" Süreci Üzerine Düşünceler", *Olba* I, 1998, 69-74.
 - ⁴ Dağlık Kilikya mezar anıtları için bkz. Y. Er, "Diversita e interazione culturale in Cilicia Tracheia. I Monumenti funerari", *Quaderni Storici* 76 (1991) 105-140; Y. Er, *The Funerary Monuments of Cilicia Tracheia*, (Cornell University, Doktora tezi), (1991).
 - ⁵ Ph. H. J. Houwink Ten Cate, *The Luvian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period* (1967), 214.
 - ⁶ Yerel kült merkezlerinden Karya'da bulunan benzer bir örnek için bkz. J. M. Cook-W. H. Plommer, *The Sanctuary of Hemithea at Kastabos (Caria)* (1966).
 - ⁷ Hitit metinleri için bkz. J. Nougayrol, *Comptes Rendus de l'Acad. Des Insc. Et B.L. (CRAI)* (1954), 242, not 2; D. J. Wiseman, *The Alalakh Tablets* (1953), nos. 142, 13; 154, 10 ve *Chronicles of the Chaldaean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum* (1974), 74-77, 88.
 - ⁸ Ugaritic kaynaklar için bkz. *Comptes Rendus des seances de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres CRAI* (1954) 242; *Le Palais Royal d'Ugarit*, publiee sous la direction de Cl. F. A. Schaffer PRU IV (Mission de Ras Shamra IX) (1956), 102 vd.
 - ⁹ Kral Neriglissar'ın İ.Ö. 557'de Pirindu'ya karşı seferinde, Ura Pirindu'nun "kraliyet başkenti" olarak geçer. D. J. Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum* (1956).
 - ¹⁰ Magie 1950, I, 269, 494.
 - ¹¹ G. M. Staffieri, *La monetazione di Diocaesarea in Cilicia* (1985) ve *La monetazione di Olba nella Cilicia Tracheia* (1978); G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria, and Cilicia in the British Museum* (1900), liii-lvi.
 - ¹² Akropol ve çevresinde E. Erten yüzey araştırması yapmaktadır. Bu yüzey araştırması ile ilgili ilk tespit ve değerlendirmeler için bkz. E. Erten, "Olba (Uğuraları) 2001 Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* -I, 2003, 185-196; "Glass Finds from Olba Survey-2001", *Olba* VII, 2003, 145-154; "Olba 2002 Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* -I, 2004, 55-61.
 - ¹³ Said Paşa yolu 1880'lerde Silifke'den Karaman'a (Laranda) giden at arabaları için yapılmıştır. Olba bölgesindeki yollar için bkz. Th. S. Mackay, *Olba in Rough Cilicia* (Bryn Mawr, Doktora tezi), (1968) 41-54.
 - ¹⁴ Bu geleneğin yaşatıldığı yerleşimlerden birisi de Kelenderis'tir. Bkz. L. Zoroğlu, "Kelenderis Nekropolü", *Olba* 3, 2000, 177.
 - ¹⁵ Olba-Diocaesarea nekropollerine J. Keil ve A. Wilhelm tarafından incelenmiş, çalışmalarında kitabelerin olduğu mezarlara ağırlık verilmiştir. Bkz. Keil-Wilhelm 1931, 72-79, 85-89.
 - ¹⁶ Klâsik Dönemdeki kline gömüler için bkz. D. C. Kurtz-J. Boardman, *Greek Burial Customs* (1971), 273-282.

- ¹⁷ Roma Dönemindeki klineler için, bkz. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (1971), 214-226.
- ¹⁸ A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiete von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien* (Denkschr. ÖAW phil.-hist. Kl) 96 (1967), 76 vd.
- ¹⁹ Kurtz ve Boardman 1971, 278-279.
- ²⁰ Makedonya örnekleri için, bkz. Kurtz-Boardman 1971, 272-282.
- ²¹ İnhumasyon âdetinin yaygın olduğu Kyrene Nekropolü'nde ahşap tabutlar kullanılmıştır. Bkz. J. Cassels, "The Cemeteries of Cyrene," *Papers of the British School of Rome* 23, 1955, 1-43.
- ²² Anemurium'daki üç tip arkosol için bkz. E. Alföldi-Rosenbaum, *The Necropolis of Anemurium* (1971) 98-102. Genel olarak arkosol için bkz. J. Kollwitz, "Arcosolium", *Reallexikon für Antike und Christentum* I, 5 (1943), 643-645.
- ²³ Alföldi-Rosenbaum 1971, 100.
- ²⁴ Machatschek 1967, 78.
- ²⁵ Machatschek 1967, 58 vd.; E. Alföldi-Rosenbaum, *The Necropolis of Adrassus (Balabolu) in Rough Cilicia (Isauria)* (Denkschr. ÖAW phil.-hist. Kl) 145 (1980), 47-52.
- ²⁶ Bu tip mezarlardaki arkosoller için bkz. E. Alföldi-Rosenbaum, *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia* (1967), chapter 2.
- ²⁷ B. Söğüt, "Dağlık Kilikia Bölgesi Mezar Nişleri", *Olba VII*, 2003, 239 vd.
- ²⁸ Alföldi-Rosenbaum 1967, 122; Söğüt 2003, 253-254.
- ²⁹ Roma mezar bahçeleri ve avlular için bkz. Toynbee 1971, 94-100. Avlulara Korykos Nekropolü'ndeki kaya mezarların önünde sık rastlanmaktadır. Bkz. Machatschek 1967, 54.
- ³⁰ B. Söğüt, *Kilikya Bölgesindeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (1998), 99, Lev. 43a-b.
- ³¹ Bu bölgeye ait kabartmalı mezar sunakları için bkz. N. K. Diler, "Kilikia Çatiören'de Bir Gömüt Sunağı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 1, 2000, 23-25; Diler, N. K., "Silifke Müzesi'ndeki Büst Bezemeli Yuvarlak Sunaklar", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 2, 2002, 67-72.
- ³² E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander* (1961), 130, Lev. 84.
- ³³ Mezarın fasadı 2.78 m. uzunlukta, 2.86 m. genişlikte ve 1.65 m. yükseklikte. 1.53 m. yükseklikte olan sütunların genişliği altta 0.64 m. yukarda ise 0.52 m.
- ³⁴ Mezar odası 1.68 m. genişlikte, 1.15 m. uzunlukta ve 1.55 m. yükseklikte. Arkosol ise; 2.05 m. uzunlukta, 0.72 m. genişlikte ve 1.12 m. yükseklikte.
- ³⁵ Kaunos kaya mezarlarını çalışan P. Roos, birçok mezarda sivanın çeşitli amaçlarla kullanıldığını belirtir. Bkz. Roos 1972, 63.
- ³⁶ Lâhit ise 1.55 m. uzunluğunda, 0.45 m. genişliğinde ve 0.45 m. derinliğindedir.
- ³⁷ Bu niş ve benzer örnekler ile ilgili kullanım için bkz. Söğüt 2003, 255-256.
- ³⁸ Söğüt 1998, 99, Lev. 53a-b.
- ³⁹ Alt bölümü tamamen ana kayaya oyulan bu anıt mezarın en belirgin özelliği ilk katın İon başlıklı in-antis plânlı, ikinci katın Korinth başlıklı tetra-stylos-prostylos plânlı olmasıdır. Bu mezarlar için bkz. Mehmet Ali Bayındır, *Demircili'deki Roma Dönemi Anıt Mezarları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Selçuk Üniversitesi, (1995); A. Machatschek, "Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien," *Mansel'e Armağan* I, 1974, 251-265.
- ⁴⁰ Machatschek 1967, 110. Bu tarihe J. Kramer de katılmaktadır: J. Kramer, *Korintische Pilasterkapital in Kleinasien und Konstantinopol* (1994), 54-55.
- ⁴¹ Sagalassos örneği için bkz. L. Vandeput, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: A Case Study*, *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology* I (1997), 126-27, Lev. 99. 3-4.
- ⁴² Antalardaki İon sütun başlığının paraleline Karia'daki Yenipınar mezarında rastlanır: P. Roos, *Survey of Rock-cut Chamber Tombs in Caria. Studies in Mediterranean Archaeology* 43:1 (1985), 31, Lev. 16, 17, 54. Bu mezarın bir paraleli de Likya'da Limyra'daki İon başlıklı yarım sütunlu kaya mezarında bulunur. Ancak Olba'da anta bir sütun başlığıyla kullanıldığı için farklıdır. Bkz. Akurgal 1961, 130, Lev. 84.
- ⁴³ Roos 1972, 24, Fig. 103.
- ⁴⁴ Kule mezar için, bkz. J. Fedak, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age* (1990), 88, Fig. 111; C. Berns, *Der Hellenistische Grabturm von Olba*, *Olba II*, 1999, 111-129. Bu mezar ile ilgili M.

Durukan tarafından yapılan yeni bir tarih önerisi için bkz. M. Durukan, "Olba/Diocaesarea'daki Piramit Çatılı Mezar Anıtının Tarihlemesi Üzerine Yeni Bir Görüş", *Olba* 7, 2003, 219-238

⁴⁵ Metop, triglif genişliğinin iki katıdır.

⁴⁶ S. Butler Murray Jr., *Hellenistic Architecture in Syria* (Princeton, Doktora tezi), (1917), 8.

⁴⁷ Triglif 12.5 cm., metop 17.5 cm. genişliğinde ve her ikisi de 21 cm. yüksekliğindedir.

⁴⁸ Roos 1972, 90-91.

⁴⁹ T. Bent, "Cilician Symbols", *Classical Review* 4, 1890, 321-322.

⁵⁰ Keil-Wilhelm 1931; 27.

⁵¹ Söğüt 2003, 240-241, Fig.1-2.

⁵² Machatschek 1967, Abb.28; Söğüt 2003, 241.

⁵³ M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihî-Coğrafya Araştırmaları 1996", XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, 1998, 344; Söğüt 2003, 241.

⁵⁴ Diler 2002, 68, Res.1, Çiz.1; Söğüt 2003, 241.

⁵⁵ Yazıt ve çevirisi için bkz. R. Heberdey -A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien*. (Denkschriften ÖAW phil.-hist. Kl.44), (1896), 60, no:134; M. Durukan, "Olba Territoriumu'nun Hellenistik Dönem Ölü Kültü Üzerine Gözlemler", *Olba* 1, 1998, 157; Söğüt 2003, 241, dipnot: 4.

⁵⁶ S. Hornblower, *Mausolus* (1982), 141-42.

⁵⁷ Roos 1972, II *The Finds*, 43.

⁵⁸ Fedak 1990, 48.

⁵⁹ Bu değiş-tokuş Karya'da çok iyi belgelenmiştir. Bkz. Hornblower 1982, 246-48.

⁶⁰ Syennesis Hanedanı ve Persler için bkz. Desideri-Jasink 1990, 177-202.

⁶¹ Hellenistik Dönemdeki bazı uygulamaların haricinde, bölge mimarî ve sanatta kendine has ve dışa kapalı özellikler oluşturmuştur. Bkz. B. Söğüt, *Dağlık Kilikya Bölgesindeki Çokgen Taş Duvarlı Mezarlar* (2004), Baskıda.

KÜLTÜRLERARASI İLİŞKİ VE ETKİLEŞİM KURAMLARI ÜZERİNE¹

Nevzat ÇEVİK*

Bu makalede, kültürlerarası ilişki ve etkileşimin varlığını gösteren verilerin yanında, kültürleri birbirinden rahatlıkla ayırmaya yarayan özgün unsurların belirlenmesiyle ilişki ve etkileşimin daha kolay ve daha az tartışmalı olarak ortaya konulabileceğine dair öneri sunulmaktadır. Arkeolojinin zaten işi olan yeni kalıntılar ve nesnel belgeler keşfetmekten öte kültürlerarası ilişkiler ve bu ilişkilerin etkileşime dönük değerlendirilmesi ve bunun yöntemleri üzerine düşünce ve önerilerden oluşmaktadır. Özellikle de çoğu zaman göz ardı edilen “bağımsız oluşma ve gelişme”, farklı dönemlerden örneklerle ele alınmaya çalışılmıştır. Çünkü, farkına varılmıştır ki, arkeoloji çoğu zaman, -belki de- meslek doğası gereği kültürler arası ilişki ve etkileşimin yokluğundan çok varlığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu isteğin giderek artan bir ivmede seyretmiş olması sonucunda, bağımsız gelişmiş yerel/bölgesel kültürler bırakmayacak duruma gelmiş ve gerçekten birbirini etkileyen kültürlerin bu ilişkili durumlarına da şüphe düşürmeye başlamıştır². “Midas kentteki kaya basamakları gibi, kendiliğinden kolayca ortaya çıkabilecek en yalın işçilik için, “Urartu’nun Tuşpa ve Rusahinili kentlerindeki kaya basamaklarının kaynak/öncü”³ gösterilmesi, ya da Mezoamerikan kültürlerde Mısır etkilerinden bahsedilmesi temelsiz etkileşim savlarında sınır tanımayan örneklerden sadece birkaçıdır. Dikkatlice incelendiğinde, Anadolu’daki pek çok kültürün –özellikle erken dönemlerde- kendi içinde,

özgün bir gelişme gösterdiği, komşularından bazı etkiler alsa da genel öz niteliklerini koruduğu ve her birisinin kendine özgü çizgilerinin rahatlıkla ayırtedilebilir olduğu görülebilir.

Uygarlığın nerede ve ne zaman başladığı, yani kökenler sorusu, doğal olarak tüm zamanların en popüler konularından biri olmuştur⁴. Diğeri ise kültürlerarası ilişki ve etkileşimdir ki, bu konular arkeolojide her zaman ilgi ve merak konusu olmuş ve sıklıkla işlenmiştir. Arkeolojinin en büyük zorluklarından biri toplumlar arasındaki ilişkilerin kültürel ya da sanatsal boyutunun varlığını, yoğunluğunu ve sınırlarını saptamak ya da kültür ekinlerinden yola çıkarak toplumlar ve bölgeler arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Siyasi, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin varlığı çoğu zaman sanatsal ve kültürel etkileşimin de mutlaka olması gerektiğini düşündürmüştü, bu beklentiler bilim adamlarını farklı kültürlerin nesneleri arasında etkileşim temeline dayalı benzerlikler/ilişki kurmaya yönlendirmiştir.

Bu makalede ise -çok üstünde durulan ve bilinen etkileşimin olduğu değil, olmadığı durumlar incelenmeye çalışılacak ve bir ön örnekten etki almaksızın kendiliğinden ortaya çıkan ve kendi şartlarında gelişen kültürel unsurların hiç de azımsanamayacak düzeyde olduğunu, evrensel kültürel renkliliğini de bu bağımsız oluşum ve gelişimlerin yarattığını gösteren düşünceler sunulacaktır. Kültürel unsurların

oluşumunda etki ve başka topluluklardan öğrenmeden çok daha önce gelen doğal yaşam ve çevre şartlarının kültürleri biçimlendirici ya da kendi geçmişinden öğrenme ve geliştirme yani “bağımsız gelişme kuramı” üzerinde durulacaktır. Zaten yazar, etkileşim olgusunun gereğinden çok fazla öne çıkarıldığını ve bu nedenle gerçekten etkileşimin açıkça var olduğu örnekler de gölge düşürüldüğü ve bu mantıkla konular ele alındığında kültürlerin özgünlüğünün azaltıldığı, hatta neredeyse özgün kültür kalmadığı, melezlerden oluşan bir kültürel yelpaze oluşturulduğunu düşünmektedir. Artık, örneğin, Avrupa’da ya da Anadolu’da her hangi bir kültür unsuru ele alındığında, önce onun bağlantısız doğamaya-acağına ve geçmişinin Mezopotamya ya da Mısır’a indirilmesinin temel bir şart olduğuna inanılmaktadır. Kimi Mısır’da, Mezopotamya’da, kimi Orta Asya’da, Anadolu’da kimi de Yunanistan’da sürekli kökenler göstermektedir. Herkes, bugünün çağdaş kültürlerinin erken başlangıçlarının kendi topraklarında olduğuna, önce kendisini sonra da diğerlerini inandırmaya çalışmaktadır. Gösterilen kökenler ve etkileşim izleri bazen doğrudur bazen de değil. Bazen ise ele alınan örneğin benzerleri daha erkende başka coğrafyalarda olmasına rağmen, iki örnek arasında bir etkileşim ve öğrenmeden çok, her biri kendi başına, doğal gereklilikleri sonucu da ortaya çıkabilmişlerdir. Burada söz konusu edilen de, üstünde durulmakta olan birinci durum değil, hep göz ardı edilen ikinci durumdur.

Geleneksel arkeoloji ve yeni arkeoloji bu konulara farklı bakmaktadır. Artık, arkeolojik ve tarihsel bulguları tarihsel bütünlüğü ve gelişimi içinde kavrayıp yorumlayan arkeoloji yöntemi dışındaki geleneksel yöntem, G. Childe’in belirttiği gibi “posta pulu arkeolojisi” olmaktan öteye gidememektedir. Modern arkeolojinin bilgiye ulaşma ve değerlendirme yöntemleri gün geçtikçe değişmektedir⁵. Metrik’ten yana ağırlaşan bu kaçınılmaz değişim, arkeolojik teorilerin daha kesin matematiksel verilerle desteklenerek daha doğru tanımlar yapabilme yolunda güçlendirmektedir. Kazılar ve yüzey araştırmalarındaki bilimsel üye çeşitliliği ve modern teknik-metot yoğunluğu bu değişimin resmidir. Araştırma metot-

larını matematiksel bir kesinliğe bağlama isteğiyle⁶ 1960’larda Amerika’da başlayan bu değişim aslında genel bir bilimsel değişimdir ve arkeolojiyi de diğerleri gibi bağlamaktadır. Artık, arkeoloji kendi ürettiği fikirleri kazacak hale gelmiştir. Eski kazılarda elde edilen veriler ve bunlardan üretilen öyküler, yeni nesil kazıcılar tarafından yeni yöntemlerle test edilmekte ve eskiden göz önüne bile alınmayan pek çok detay yeni baştan değerlendirilmektedir. Bu durum eskinin eleştirisi değil, doğal bilimsel gelişimin anlatımıdır ve sadece arkeolojide değil tüm bilim dallarında böyledir: Yeni fikirler, eski fikirlerin kazılarından çıkmaktadır. Artık kazı alanları çok bilimli laboratuvarlara dönüşmüş ve teknolojik gelişmeler kazı yöntemlerini neredeyse tümünden değiştirmiştir. Zaten veri üretme aşamasından sorumlu teknik kısmı oluşturan alan arkeolojisi tüm dünyada kendini genel arkeolojiden ayırmaya başlamıştır. Bu durumda veriyi en teknik biçimde üretip sunmak ve soruları belirleyip sormak yeni arkeolojinin işi olmuştur. Bu gidişle arkeolojinin –özellikle objelere ulaşım ve koruma ve de veri üretim aşamasında- somut bir fen bilimine dönüşmesi ve her gün daha çok kompüterize olması kaçınılmaz olacaktır. Sosyal bilimlerin düşünce ve inceleme yöntemleriyle çalışırken fen bilimlerinin teknik ve deneyimlerinden yararlanarak sosyal bilgileri üretmeye devam etmek gittikçe daha keyifli olacaktır. Ve umarım bu değişim daha hızlı olur. Çünkü, yetersiz verilerden yola çıkılıp öne sürülen zayıf soyut teorilerden geçilmez olmuştur. Her ne kadar bilim bunu öneriyorsa da, bilgi tekrarlarından oluşan bir teori kirliliği her gün biraz daha çoğalmaktadır. Bir kısım eskiçağ bilimcileri, kendi ülkesindeki hatta kendi kazı alanındaki kültürel objelerin ‘en eski’, ‘en önemli’ olduğunu gösterme telaşına karşı çıkamamaktadırlar. Popülist ve şovenist talepleri karşılama ve ondan pay alma uğruna, modern bir sahiplenme hırsıyla sanatın kökenleri konusu öne çıkarılmakta ve arkeoloji bilimi gittikçe daha fazla kültür savaşlarının mağası haline dönüşmektedir.

Diğer negatif etken ise turizmdir. Ülkelerin kalınmasında, sağladığı gelirin büyüklüğüyle önemli bir yer edinen turizmin negatif etkilerinden biri, en çok yararlandığı arkeolojiye olmuştur. Bilimsel sorunları çözümleyici seçimler yerine, gösterim ihtiyaçlarını

karşılayan anıt binaların ayağa kaldırılışı tercih edilmektedir. Bu durum korumacılık konusunda turizm gelirlerine ve de restorasyon bilim dalı adına şükran duymamıza yol açsa da, arkeolojide anıt eser kazılarına büyük bir yönlendirmeye yol açmıştır.

Başka önemli bir sorun ulusalcılıktır. Bazı bilimciler uygarlıkların kökenlerini önce kendi ülkesinde arama ve uygarlıkların beşiği, çıkış/doğuş yeri kimliğini ülkesine kazandırma isteğine yönelik alışkanlıklarından kurtulamamışlardır. Bir yanda “Yunan mucizeciler”, diğer yanda “Anadolu kökenliler”, başka bir tarafta “Mezopotamya kaynaklılar”, “Orta Asya merkezli”ler⁷ ve çoğunlukla da “Mısır başlangıçlılar” her türlü uygarlık unsurlarının kökenlerini ve etki alanlarını kendi düşünceleri doğrultusunda kabul ettirmek için yarışmakta ve her birinin kendi içinde bağımsız doğuş ve gelişim olasılıklarının ve bunun yanında da gerçekten var olan etkilerin ve etki kaynaklarının keşfine de engel olmakta, kesin etkileşimin söz konusu olduğu örneklerin durumlarına da şüphe getirmektedirler. Aslında yukarıda anılan bazı merkezî kültür bölgelerinin ve daha başkalarının birbirinden bağımsız, kendi içinde, orijinal bir doğuş ve gelişim gösterdiği ama zaman zaman etkiler de aldığı anlaşılmaktadır. Avrupa uygarlıklarının kökenini Yunan kültürüne mal eden düşüncenin yanlışlarına karşı son zamanlarda yapılan belki de en önemli çalışmalardan biri M. Bernal’a aittir: Afrika ve Asya kökenli toplumları dünyanın tarihsel gelişimi yatağının dışına iten Eurosentrik teorileri ve bunların arkasında yatan politikaları anlatmaktadır⁸. Yukarıda değinilen pek çok konuda, A. Ünal’ın, “Batı Cephesinde Ne Var Ne Yok?: Miken-Anadolu ve Ahhiyawa-Aka İlişkilerinde Son Durum” adlı çalışması oldukça dikkat çekicidir⁹.

Geleneksel arkeolojiyi yönlendiren en önemli kuramlardan biri difizyonizmdir¹⁰. 1850’de İngiliz Antropolog E.B. Taylor’ın tüm insanların tek bir orijinden (Ortadoğu’dan) geldiği konusundaki teorisinden kaynaklanmış ve uzun süre arkeolojiyi, özellikle de ırkçı Alman okulunu etkilemiş ve yönlendirmiştir¹¹. Özellikle 19. yüzyılda Avrupalılar Eski Mısır’ın ilk büyük uygarlık olduğuna ve tüm dünya uygarlığının

oradan yayıldığına inandılar. Bu görüşe “difizyonizm” adı verildi¹². Aslında, “teolojik yaradılış” öğretilerinin yeni bir kılıfta sunuluyordu difizyonizm. G. Childe, difizyonizm’i Niebuhr’la açıklar: Niebuhr’a göre “bağımsız bir şekilde uygarlaşmış tek bir vahşi halk gösterilemez”¹³. Daha da ileri giden difizyonistlerden Lord Raglan’a göre “vahşiler asla bir şey icad edemez, keşfedemez”. Childe, “Difizyonistlere göre vahşiler bütünüyle inisiyatifsiz, bir araç, mit veya kurum yaratma yeteneği ve de arzusu olmayan topluluklardır. Bütün büyük buluşlar yalnızca belli, seçkin halklarca gerçekleştirilmiş, vahşiliği çevreleyen karanlığın içine buradan yayılmıştır. Madem hiçbir halk kendi kendine uygarlaşamaz, o halde uygarlık bir mucize, tanrısal bir müdahalenin sonucu olmak zorundadır” der¹⁴. Ve, uygarlaşmış halkların da bir adım öncesinde ilkel ve vahşi olduğunu unuttur. Daha çok normatif ekole bağlı olan eski arkeoloji yanlıları kültür birimlerini, düşünce aktarımından kaynaklandırırlar. Bu ekole göre, “nesiller arasındaki kültür benzerliğinin temeli ‘öğrenme’, farklı toplumlar arasındaki benzerliklerin nedeni ise ‘yayılma’dır”¹⁵. Difizyon genellikle anlaşılması zor bir mekanizmadır; yardıma çağırmak kolay, doğruluğunu kanıtlamak zordur ve çağdaş arkeologlar belki de bu kolaylığı elden bırakmak istememektedirler. Özellikle dinsel duygularının da eksilmeye yol açmadığından, derin dinsel inançlı bilimciler için tek merkezli insan ve kültür doğuşu ve dünyaya yayılışı, çok merkezli doğuş ve gelişim öykülerinden çok daha cazip gelmektedir. Bu, yanlışlıklara götürmeye aday, genel gelişmeleri teke ya da tek bir nedene indirgeyen bir yaklaşımdır¹⁶. Oysa bütüncül bakış açısıyla değerlendirildiğinde, “İnsan evriminde, organik, inorganik ve süperorganik varlık alanları birbiriyle ilişkilidir ve bu üç varlık alanını temsil eden, insanın biyolojik yapısı, doğal çevresi ve de kültürünün birbiriyle olan ilişkisinin birlikte ele alınması lazımdır”¹⁷. Çünkü sadece insana özgü olan kültürel evrimde, insan çevresini biçimlendirdiği gibi ona uyum da sağlar; onun kurallarına göre biçimlendirir¹⁸. Kazılar yeni yerleşimler ve buluntular ortaya çıkardıkça bilinenler hızla değişmektedir. Gerçi eski kuramlar, “yeni yayılmacılık” (Neo-difizyonist) gibi yeni biçimleriyle varlığını sürdürmeye çalışmaktaysa da,

M. Özdoğan'ın belirttiği gibi artık, farklı ve kendine özgü neolitikler kabul edilmek zorunda kalmıştır¹⁹. Özdoğan'ın, fikirlerinde değişim öyküsünü çarpıcı bir biçimde aktardığı J. Cauvin'in "başlangıçta yayılmacılığın güçlü bir savunucusu olması, sonradan, Güneydoğu Anadolu için, Levantin koridoru üzerinden yayılımla oluşan ikincil neolitik olarak değerlendirilmesi ve en son da 'Toros Neolitizi' olarak ayrı bir neolitik kültürü kabul ettiği" özetlenmiştir²⁰. Bilim adamlarının düşünce değişimlerine ilişkin bu kısa örnekler, arkeolojide yeni merkezler kazıldıkça daha pek çok bilinenin değişeceğini göstermektedir. Örneğin Neolitik ve öncesi kültürlerin başlangıcı olarak gösterilen Bereketli Hilal bölgesinin belki de en önemli farkı ve özelliği, bu bölgenin en çok -350- kazı yapılmış bölge olmasıdır. Anadolu sınırları içerisinde 25 civarındaki kazının²¹ sayı ve yoğunluktaki azlığı, bilimcileri Anadolu'nun eski çağları konusunda daha az şey söylemek zorunda bırakmaktadır. Daha da önemlisi, hiç kazı yapılmayan ya da çok az çalışma olan dünyanın pek çok bölgesinde de ileride çok önemli yeni bilgiler ortaya çıkacaktır. Bunun en etkili kanıtı henüz 50 yıl geçmesine karşın, 1950'lerdeki Neolitik tarihi olan 5500'ün şimdilerde 8500'ü aşmasıdır. Bu gerçek göz önüne alındığında, aynı noktalarda tarihlerin daha eskiye gidebileceği yanında dünyanın değişik yerlerinde yapılacak çalışmalarla da, bağlantılı ve ilişkili yapıya sahip olanlarla birlikte, yeni, bağımsız, yerel ve de daha eski neolitik kültürler de bilinecektir.

1960'larda Meksika'da yapılan kazılar bu "kültürel yayılma üzerine, Avrupa merkezli fikri" çürüttü. Bulgular, "Meksika uygarlığının, yabancı bir etki ve yardım almadan, kendi başına ve başarılıca gelişme gösterdiğini" anlatmaktaydı. Oysa, başlangıçta F. Catherwood, Mısırlılar'ın Meksika'ya gelip Maya uygarlığını yarattığını" savunuyordu. Ancak fikrini değiştirmesi uzun sürmedi. Çünkü Maya piramitleri mezar değil tapındı. Aslında, okyanusun salla geçilebileceğini kanıtladıklarını sananları bir yana bırakırsak, Amerikalılar da kendi kültürlerini kendileri yaratmışlardı²²: Ne Asya'dan ne de Avrupa'dan gelmişti. Yeni Dünya Neolitizi, Eski Dünya'nın etkisi

olmaksızın bağımsız olarak başlamıştı²³. Mezoamerika kültürlerini araştıran J.A. Sabloff'a göre, "Orta Amerika'nın erken kültürü Olmek, Meksika'da yerel olarak kendi şartlarında gelişmiştir"²⁴. Olmek kültürünün kaynağı konusundaki tek tartışma, yayladan mı yoksa ovadan mı geldiğidir? İsrarla eski doğudan benzerler arandığında bulunan Çin sanatıyla benzerliği ise tarihsel ve coğrafi imkânsızlık nedeniyle gündemde bile değildir.

Başlangıçta Amerika'yla Mısır arasında bile ilişki kurabilecek kadar ileri giden yayılmacı kuram aslında, tek bir noktada canlılık başladı gibi temel bir yanlışla oturmaktaydı. Oysa kültürel etkileşimin oldukça sınırlı bir olgu olduğunu arkeolojinin kendisi göstermekteydi. Yakındoğu kültürlerinin uzman isimlerinden H. Frankfort, "Sümer ve Mısır kültürlerinin tamamen farklı olduğunu ve "kültürün değişik yerlerde ve dış etki almadan geliştiğini" belirtiyordu²⁵. Gerçekten, kültürü Mezopotamya'ya oturan Asur'da hiç piramit olmayışı ilginçtir. Daha da ilginç, Mısır'ın karşı kıyısında Anadolu topraklarında da piramite rastlanmamıştır. Buna rağmen burada da, "tümülüslerin piramit kökenli" olduğuna inananlar olmuştur. Çünkü bu tür düşünenlerin temel görüşü, yeni bir kültürel unsurun üretiliş aşamasında mutlaka daha önce üretmiş birinden öğrenmenin söz konusu olması gerektiği yolundadır: Yerel ve bağımsız yaratıcılık yoktur. Halbuki, aynı doğal çevreye uyum zorunda olan iki ayrı insan, ya da sosyal düzene sahip iki topluluk aynı uyum araçlarını kullanmasa da, asıl yaratıcı ve biçimlendirici doğal çevrenin kendisidir. G. Childe, ekosistemik bir bakışla, doğal çevrenin kültürü etkilediğini²⁶ ve kültürlerin, özgül niteliklerini yaratıcılarının içinde çalıştığı coğrafi ortama -fizyografik yapı, yağış miktarı, sıcaklık, toprak, bitki örtüsü, mineraller, bitki, hayvan ve su yolları gibi- borçlu olduklarını belirtir²⁷.

Farklı kültür bölgeleri arasındaki kültürel etkileşim çok yönlü ve karşılıklı bir olgudur ve akışı tek bir etkenle ve de tek yönlü açıklanamaz. Toplum yeni bir fikirle karşı karşıya kaldığında ya onu değiştirmeden alır, ya o fikir üstüne yeniden çalışılır, ya modifiye eder ya da tamamen reddeder²⁸. Oysa arkeoloji yeni

fikrin hem varlığı hem de hemen kabulü konusunda her zaman önyargılı davranmıştır. Özellikle de yeni fikrin kabulü kaçınılmaz görülmüştür. Sovyet arkeologların, “göçlerin, yazı öncesi kültürlerde değişimlere yol açan bir faktör olduğunu tümüyle reddeden”²⁹ fikirlerine katılamasam da, bu “faktörün etki derecesini” her zaman çok da yüksek bulmamaktayım. Bu etken modern arkeolojide o denli abartılmıştır ki, neredeyse pek çok kültürün özgün hiçbir yanı bırakılmamıştır. Tüm kültürler birkaç ana kültür merkezinin sürgünü olan az farklı versiyonlarına dönüştürülmüştür. Kültür, bir bütündür; ayırt edici özelliklerinin bir toplamı değil. “Herhangi bir kültürün ayırt edici özelliklerinden birini alıp, biçimsel açıdan bir başka kültürdeki benzeriyle karşılaştırarak ve buradan hareketle bu bileşenin kökeni üzerine çıkarsamalarda bulunmak ya da ait olduğu kültürün statüsünü değerlendirmek mümkün değildir”³⁰.

Kültürlerin oluşumu ve aralarındaki etkileşimin sınırlarını daha kolay anlayabilmek için aslında olabildiğince eskiye gitmek gerekmektedir. Çünkü toplumların kimseden öğrenmeden neler yapabilecekleri, ancak onların birbirlerine kolayca ulaşamadıkları ve toplumlar arası ilişkilerin ancak yakın mesafelerde ve hem de çok uzun zaman dilimleri içinde söz konusu olduğu dönemler irdelenerek kolayca görülebilir. Dolayısıyla, etki (bağımlı/etkileşimli gelişme) ya da etkisizlik (bağımsız/etkileşimsiz gelişme) ve bunların düzeyleri ile ilgili kuramlarının açıklanabilmesi ya da anlaşılabilmesinde en çok yardımcı olabilecek örnekler Taş Çağı kültürlerindendir. Aslında yüzbinlerce yıl boyunca doğada, mağaralarda yaşamını en doğal şartlarda sürdüren ve bu şartlarını değiştirmek için çok az şey yapan insan ne oldu da birden bire Neolitik Çağı yaratan şartları oluşturmaya başladı? Bundan önceki onbinlerce yıl neredeydi ve neyi beklemekteydi? Üstelik de değişik coğrafyalarda Çin’den Afrika’ya, Avrupa’dan Mezopotamya’ya kadar çok uzak bölgelerde Taş Çağı adamları bulunmuştu. Bulunmaya da devam etmekte. Bunlar birbirleriyle bazen bağlantılı bazen de bağlantısız bir şekilde benzer gelişimi yaşamaktaydı. Çünkü tüm bu farklı bölge insanlarını bir şey yapmaya ve kendisine karşı

önlem almaya zorlayan hep doğaydı. Her insan grubu ya da topluluğu kendi doğal şartlarıyla başa çıkmanın yollarını, çoğu zaman birbirinden bağlantısız ve habersizce ve kendince almaya çalışıyordu. Zorlayıcı doğal şartların aynılığı, ona karşı üretilen âletlerin ve mekânların da aynılığına yol açıyordu. Örneğin, yaşamını kolaylaştıracağını kestirdiği an doğadaki taşı yontarak bir âlete dönüştürmeyi düşünebilmekteydi. En önemlisi bu eylemi öğrenmek için çok uzaktaki başka bir ilkelin gelmesini beklemeye ihtiyacı olmamasıydı. M. Özdoğan’ın hatırlattığı, “Aynı işi görebildiği halde farklı biçimsel özelliklere sahip olan âletler”, Taş Çağı ‘âlet modalarını’ ve bu modaların dar yada geniş bölgelerde yayılabilirliklerini gösterdiği gibi, aslında, birden çok modanın farklı bölgelerde bağımsızca ortaya çıkmış olmasıyla bağımsız gelişme kuramını da kendi içinde doğrulamaktadır: Yani Çin’de yaşayan adamlar Fransa’da yaşayan adamın gelip de basit bir taş balta ya da yalın bir sığınak/konut yapımını kendilerine öğretmesini beklemeleri gerekmiyordu.

İnsan ve kültüründeki gelişimin en önemli itici güçlerinden biri doğanın kendisiydi. Aslında doğa değişmedikçe ya da öngördürmedikçe insan yeni bir âlete ihtiyaç duymamaktaydı –örneğin balık olmayan bir yerdeki insanların oltayı keşfetmeleri beklenemezdi-. Bugün olduğu gibi geçmişte de, insanların beslenme alışkanlığını, yakın çevresinde bulunan flora ve fauna tipi belirliyordu ya da yapı tiplerini iklim ve coğrafya, yapı malzemelerini de en yakın çevrede bulunan doğal malzemeler belirliyordu. Ve de yaşamın tüm unsurları arasındaki etkileşim ve zorlama toplu bir değişimi gündeme getiriyordu: Yani sadece mimaride ya da seramikte değil, yerleşme düzeni ve kullanım alanlarında da bu değişim yansıyor. Kesintisiz yerleşim gören sitelerden Yumuktepe bu paralel gelişimin iyi örneklerinden biridir³¹. Bu anlatım, etkileşimli ilişki içerisinde komşu kültürlerden de öğrenerek kendi kültürünü değiştirip geliştirdiği arkeolojik kanıtlarla belgelenebilen örnekleri tabii ki içermektedir. Bu tür bir yaklaşım kültürlerin oluşum ve gelişiminde komşu etkileri tamamen dışlayan bir görüş oluşturur ki, bu olanaksızdır. Burada önem-

le hatırlanması gereken konu, her ilişkinin etkileşim anlamına gelemeyeceğidir. Örneğin yüzlerce km. uzaktan getirildiği düşünülen hammaddenin durumu tam doğrulanmış olsa bile, getirilen hammaddedir, mamül değil. Yeni hammaddelerin girişiyle ilgili kültür gelişmiş ve değişmiş olabilir ama yine kültürün kendi iç dinamikleri ve normları etrafında gerçekleşen bir değişim daha çok söz konusudur. Mamül madde alımlarında bile 'azınlık' ya da 'ithal' özelliğini ne kadar yitirdiği ve ne kadar yerleştiği önemlidir. En önemli bulgu, ithal nesnenin ya tüm toplum tarafından benimsenerek kullanılması ya da benzerinin yerli ustalar tarafından da yapılmaya başlanması olmalıdır. Asıl etkileşim bunun gibi noktalarda gizlidir. Bunların birlikte bulunduğu gelişim öyküleri belki de çoğunluğu oluşturmaktadır. Çünkü bir kültürün aldığı etkiler her alanında görülmeyebilir ya da yerli özellikleri her nesnesinde sürmeyebilir. Dolayısıyla bağımlı ve bağımsız gelişme kuramlarının birlikte doğrulandığı kültürler çoğunluktadır. Aksi hâlde göç, mal, hammadde, insan, bilgi akışları ve doğadaki değişimlerin etkileri ile baskın ve de yaygın yerel özellikler inkâr edilmiş olur. Burada da çok doğrulu çözümler gündeme gelmektedir. Bu makalenin yazılış amacı da, bu çok doğrulu çözüm paketinde, "bağımsız gelişme" kuramından yola çıkan düşüncelerin/çözüm önerilerinin her zaman eksik bırakılmasıdır.

Doğadaki değişime bağlı kültür değişimi o kadar net bir resim vermektedir ki, bu baskın etki bazen neredeyse başka etkenler arama gerekliliğini ortadan kaldırır. G. Childe'in "Neolitik devrim"³² olarak adlandırdığı, yerleşik düzene geçişle başlayan olağanüstü değişikliğin nedenine baktığımızda, bunun durup dururken oluşan bir değişim olmadığını görürüz. Bu "devrim"in yegâne nedeninin yeni iklim şartları olması çok çarpıcıdır³³. Değişen iklim beraberinde daha yaşanabilir ılıman şartları getirir (Holosen)³⁴. Bitki ve canlı ortamı büyük çaplı değişikliklere uğrar. Dünyanın değişik yerlerindeki benzer iklim ve canlılık değişimi gösteren bir çok bölgede benzer kültürel gelişmeler olur. İlk tarımsal faaliyetler ve köy toplulukları ortaya çıkmaya başlar. 1915'te E. Smith'in ilk kez öne sürdüğünden beri de

neolitiği belirleyen esas nedenlerinden biri çiftçiliğin/tarımın başlamasıdır. Daha sonra Braidwood taş teknolojisindeki değişimin baz alındığı adlandırma yerine sosyal değişimden kaynaklanan "İlk üretim toplulukları" terimini ortaya atmıştır. İnsanların bir araya gelişlerinin temel nedeni de budur: Artık tek başına avlayabildiği ve tüketebildiği avla geçindiği günler geçmiş, onun yanını ve yerini, yalnız yapamayacağı tarım almıştır. Artık, ekmek, biçmek, depolamak ve üretim fazlasını korumak için başka insanlarla birlikte olması gerekmektedir. Dünyanın her yerinde buzul çağının sona ermesiyle başlayan ılıman iklim, yeni tip bir yaşamın kapılarını açmaktaydı. Ancak Amerika ve Avustralya'da yabani tahıl türleri ve evcilleştirilmeye uygun hayvan türlerinin eksikliği nedeniyle Neolitik eski Dünya'ya göre gecikmiş ve farklı bir Neolitik gelişmeye başlamıştır³⁵. Childe, "Avrupa'daki Orinyak ve Mağdelen avcılarının zamanında bile başka kıtalarda başka insanlar bitki üretmeye ve hayvan yetiştirmeye başlamışlardır" der³⁶. Çeşitli ırk bileşiminde insan grupları, değişik iklim ve toprak koşulları altında yaşamlarını sürdürürken, aynı temel düşünceleri edinmişler ve bunları çeşitli çevrelere çeşitli biçimlerde uygulamışlardır³⁷. Her bir grup komşularından ekonomik olarak bağımsız bulunduğu için, onlardan tümünden kopuk yaşayabiliyordu. Böylesine bir kopukluk kendi sanat ve zanaatını, kendi tür kurumlarını diğerlerinden bağımsız olarak geliştirebiliyordu. Uzak coğrafyadan örneklerin karşılaştırılması kültürel unsurların oluşumu ve gelişiminde doğal çevrenin en önemli etken olduğunu kolayca göstermektedir. Bunu en kolay doğrulayan arkeolojik olgu "yavaş ve aşamalı evrim"in yaşandığı gerçeğidir³⁸. İnsanlar, çoğu değişimi doğanın içerisinde yavaş yavaş ve her adımda biraz daha geliştirerek gerçekleştirmişlerdir.

Sarısu kültürü, Çin neolitiğini 20.000'e indirilmektedir³⁹. Hemen altındaki Jeytun neolitiğinin 6800'e, Aral Gölü'nün doğusundaki Step neolitiğinin ise 5500'e inmesi şaşırtıcı değildir. Çünkü Çin neolitiği, Yakındoğu neolitiğinin odaklandığı bereketli hilâl bölgesinde 11.000'e inen neolitikten etkilenecek oluşmamıştır. Eğer böyle olsaydı ara bölgelerde de

en az Mezopotamya ya da Çin neolitiği kadar eskiye giden kültürlerin olması beklenirdi. Üstelik Uzakdoğu'da Japonya-Jarmon neolitiği de 16.000'lere inmektedir. Çin'de ve Japonya'daki ilk tarımcı topluluklar da uygun ekim şartları bulduklarında kültürlerini kendiliğinden oluşturmuş ve geliştirmiş olmalıdırlar. Üstelik tüm bu tarihler yeni arkeolojik kazılarla daha eskiye gitmeye de adaydır. Bunu, son 50 yıl içinde 3.000 yıl daha geriye götürülen Mezopotamya neolitiği anlattığı gibi, 10.000 yıl daha eskiye indirilen Çin Neolitiği de anlatmaktadır.

Mezopotamya, Anadolu ve Yunanistan'daki ilk tarım yerleşimleri hep benzer coğrafyada ve aynı iklim sürecinde ortaya çıkmıştır. Aynı unsurlar ve aynı ilkel başlangıç şartları söz konusu olduğundan da pek çok şey de birbirine benzemektedir. Bereketli hilâl bölgesi, Konya Ovası, Göller Bölgesi ya da Teselya Ovası aynı şartları sunan benzer iklim ve coğrafyaya sahiptirler. Bu nedenle tarım topluluklarına ilişkin erken başlangıçların neden Anadolu'nun güney doğusunda ya da neden Yunanistan'ın Teselya bölgesinde olduğu şaşırtıcı değildir. Bu yerleşimciler, çoğu zaman neolitik başlangıcı birbirlerine değil iklim ve coğrafyaya borçludurlar ve zaten ilk tahıl unsurları da kültür ürünü değil yabancı buğday ya da arpa türleridir (Einkorn, Emmer)⁴⁰. Kendiliğinden doğada uç verip insana kendini göstermişlerdir. Farklı bölgelerde birbirlerinden habersiz evcilleştirilen ilk hayvanların koyun, sığır, domuz olması gibi. Detaylara inildiğinde aslında farklı yerleşimlerin neolitiklerinin birbirlerinden farkları olduğu da görülür. Örneğin, Hallan Çemi bulguları Güneydoğu Anadolu neolitik kültür gelişiminin Levant'tan farklı olduğunu göstermiştir. Bunun üzerine, Rosenberg, "Neolitik kuramların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ve gelişimin tek doğru üzerinde olmadığını" belirtmiştir⁴¹. Bu konuda çok çarpıcı örneklerden biri Göller Bölgesi'dir. R. Duru, "Göller Bölgesi neolitizasyonunun kaynağının Toroslar'ın Akdeniz'e bakan yamaçlarında insan topluluklarına ilk tarım ve hayvancılığı yapma koşulları sağlayan iklim değişiminden yararlanan topluluklar olduğunu ve daha erken başlamış bile olsa Konya Ovası neolitizasyonundan hiçbir şekilde

etkilenmediğini", "Konya Ovası ve Göller Bölgesi'nin bağımsız çıkışlı ve gelişimli iki ayrı merkez olduğunu" belirtir⁴². Konya Ovası ve Göller Bölgesi neolitiklerinin detaylarına bakıldığında görülebilen bu farklılık, genel olarak karşılaştırıldığında elbetteki azalacaktır. Çünkü kültürel renkliliğin az olduğu yaşamın en yalın ve gerekli unsurlardan oluştuğu neolitik dönemde farklı kültür bölgelerinin neolitik özelliklerinin birbirine yakın olabilecekleri düşünülmelidir. Birbirlerine çok yakın olan Konya Ovası ile Göller Bölgesi karşılaştırmasında ortaya çıkan bağımsız kültürel oluşum örnekleri, etkileşimsiz (bağımsız gelişimli) ya da az etkili (yarı bağımsız gelişimli) neolitik oluşum örneklerine, çok uzak ve bağlantısız bölgelerle devam etmek çok anlamlı değildir. Yine de, Orta Anadolu'da bulunan neolitik yerleşimlerin Güneydoğu Anadolu'da bulunanlarla ilgisi olmadığı ve de kendine özgü yerel özellikler gösterdiğini de eklemek gerekmektedir⁴³. Dolayısıyla tek kaynaktan çıkıp yayılan bir neolitik kültürden bahsetmek, yeni yerleşimler ortaya çıktıkça yalınlaşmaktadır. Örneğin, Aşıklı Höyük'ün kazılışıyla bilinen Orta Anadolu ön-neolitiği'nin Yakın Doğu ya da Güneydoğu Anadolu neolitik kültürleriyle ayrı karakter göstermektedir. Özdoğan'ın belirttiği gibi Orta Anadolu neolitiği Orta Anadolu paleolitinden gelişmiştir⁴⁴. Bu ve benzeri örnekler "yayılma" ya da/hatta "yeni yayılma" teorilerinin pek çok durumda, beklendiği kadar geçerli olamayacağını, daha çok "öğrenme"nin geçerli olduğu bir gelişimin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Yayılma sonucu etkileşimin her zaman söz konusu olamayacağı bir yana, aynı topraklarda atadan öğrenerek geliştirmeye bağlı "öğrenme" teorilerinin bile yer yer geçerli olamadığı en iyi kalkolitik yerleşimlerden anlaşılmaktadır. Aynı toprakların yerli birikimini ifade eden gelenek her durumda gelişerek ilerlemez. Kuruçay yerleşiminde 5. binin başına denk gelen istilâdan bin yıl sonra kurulmuş olan Geç Kalkolitik Dönem köyünde, Kuruçay'ın öncesine hiçbir ilgisi olmayan yepyeni bir yaşam biçimi ortaya çıkmıştır. "En dominant" geleneklerden biri olarak görülen kadın heykelticikleri bile değişmiş, yanlarındaki hayvan ya da çocuklar artık eskide kalmıştır⁴⁵. Üstelik bu sanat dalında bir gerileme de vardır. Daha az yaratıcı ve

tek düzedir⁴⁶. Farklı yörelerde kendi içinde oluşan ve gelişen neolitik kültürler olduğuna en iyi örneklerden biri Hallan Çemi'dir. Günümüzden 12.000 yıl önceye kadar inmesi ve tüm tabakaları yansıtmaları ile önemlidir. Daha da önemlisi Hallan Çemi kültürünün "bölgede gelişen yerli bir kültür olduğunu ve dışarıdan göç ile gelmediğinin kanıtlanmış olmasıdır"⁴⁷. Tarıma güneydeki kadar uygun olmayan Doğu Anadolu'da bile, Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası buluntuları ile Neolitik öncesi ve Neolitik'in tüm aşamalarının varlığı kanıtlanmıştır⁴⁸. Araştırmalar sürdükçe kendiliğinden gelişen yerel ya da bölgesel kültürlerin çoğaldığı görülecektir. Bunlarda bazen komşu kültürlerden bazı etkiler elbette görülebilir. Bu etkilerin düzeyinin tespiti varlığının tespiti kadar önemlidir.

Özlücesi; Anadolu arkeolojisindeki akıl almaz kültürel renklilik bu konuda önemli pencereler açmakta ve daha homojen yapıdaki başka kültür bölgelerine göre etkileşim içeren ilişki ya da ilişkisizlik/ etkileşimsizlik (bağımsız gelişme) kuramlarının daha kolay belirlenebilmesine olanak tanımaktadır. Aslında Anadolu'ya göre oldukça normal olan ve de Anadolu'nun en özgün yanı olan bu 'olağan üstü ve benzersiz karmaşada' kültürel ilişkiler belli bir sınır içerisinde saptanabildiği gibi etkileşime ve öğrenmeye gerek duymadan üretilmiş eserler de belirlenebilmekte ve dolayısıyla her bir kültürün öngörülen ve tanımlanandan öte bir özgünlük taşıyıp taşımadığını anlama şansı da yüksek olmaktadır. Bu yaklaşımla, etkileşimin düşünülemediği gibi, her durumda çok güçlü bir düzeyde olmadığı ve bazen sanatta ilişkisizliğin ilişkililikten daha fazla olabileceği de düşünülebilirse, belki yoğun tartışmalara yol açan bazı kavramların da artık tartışılabilirliği kalmayabilecektir. Örneğin, Nevali Çori Hallan Çemi ya da Çayönü gibi neolitik yerleşimlerden bahsedilirken, "Yukarı Mezopotamya kültürleri" yerine "Anadolu kültürleri" olarak belirtilmesinin doğru olup olmadığı gibi. Ya da Türkiye'nin batı kıyılarında oluşan ve karşı kıylara da yayılarak gelişen kültüre "Anadolu" veya "Yunan" uygarlıkları yerine neden orijinal ve doğru adı olan "Ege Kültürü"nin kullanılmadığı sorulmalıdır. Halktan öte, özellikle bilim adamlarının kendileri-

ni bugünün siyasal sınırlarından uzaklaştırmaları ve ilgili dönemlerin kültürel kavramlarını ve adlandırmalarını ve de sınırlarını kullanmaları gerekmektedir.

*"...incelediğimizde fark ettiğimiz ayrıcalıklar, tek yanlı bir bağımlılık kuramıyla izah edilemez. Kentsel uygarlık yalnızca bir özekten bir başkasına taşınıp yerleştirilmiş olamaz, ancak her bir bölgede, yerel toprağın içinde köklenmiş, organik bir gelişme oluşabilir"*⁴⁹.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde, kültürlerarası ilişki ve etkileşimin daha yoğun olduğu dönemlerde etkileşim sınırları ve düzeyi özellikle mimarî örnekleriyle ele alınmıştır. Demir Çağı'nda ve sonrasında bile kültürlerarası etkileşimin düzeyi, önerilen ve beklenenlerin çoğu zaman altında kalmıştır...

SUMMARY

This is a theoretical study. In this paper, some evaluations about the methods and the connections, interactions, and influences between cultures and the origins of cultures are investigated and an attempt is made to cross-examine this cultural interaction. This paper deals with the matter of "independent cultural formations and development" theory. This can be demonstrated through the comparison of similar specimens of cultural materials from different periods and different regions.

Traditional (natural) lifestyles and environmental conditions have been of primary importance in the shaping of cultures, far more than the interactions between different societies. Also, learning from ones own past and own progress were very influential in this development.

Cultural interaction between different regions is a mutual and versatile process. When a society is confronted with a new idea from another culture, it might accept it without changing it or it may modify, it depending on its own traditions, or it may totally refuse to accept this idea. But, archaeology has treated the existence and acceptance of new ideas

by the different cultures in a prejudiced manner. Especially the theory of the acceptance of new and better ideas of early developed cultures, being inevitably taken and applied by more "primitive" societies, seemed to be thought of as inevitable and unworthy of serious reflection and yet there is of course the possibility of independent development, or the modification, often in a positive sense, of what has been borrowed. It is of the utmost importance to realize that a casual resemblance or similarity between motifs or cultural artifacts from different societies can in no way, in the absence of clear evidence to the contrary, be attributed to direct influence of one society upon another. It is essential to prove beyond doubt the nature of this alleged connection, before it can be assumed to have taken place.

This article aims to illuminate, with the help of selected periods and cultural materials, that the cultural interactions and influences between societies are not as important as scientists claim and this evidence serves to remind us that there have been quite independent cultural formations and developments as is sensible. The very different characters maintained and in the visible and well known cultural artifacts produced by near autonomous Anatolian cultures are the clearest evidence of this fact. The cultural wealth exposed by Anatolian archaeology enables us to determine the existence or absence and the degree of these cultural relations and interactions.

NOTLAR

- ¹ Prof. Dr. Nevzat Çevik, Akdeniz Üniversitesi, F.E.F. Arkeoloji Bölümü 07058 Kampus-ANTALYA/TÜRKİYE
ncevik@akdeniz.edu.tr
- ² Çevik 2002a 154 vdd.
- ³ Bittel 1950, 85.
- ⁴ Bloch, kitabının "Kökenler Putu" bölümünde, Renan'ın, "Bütün insani nesneler içinde her şeyden

önce kökenler araştırılmaya layıktır" sözünü hatırlatır: Bloch, 1985, 21.

- ⁵ Son yıllarda büyük değişim geçiren 'Yeni Arkeoloji', bu akımın ilk yıllarının etkisinde yazılan, Dinçol-Kantman 1968, 333'de şöyle değerlendirilmektedir: "... teşhirlik parça ele geçirme deliliğinden ve yıllardan beri toprak altında ya da ormanlar içinde kalmış harabelerin kaybolmuş haşmetini yeniden canlandırmak gibi çocukça isteklerden kurtarıp geçmişteki insanların tüm yerleşmelerini keşfe yönelmiştir. Artık maddî-kültürün münferit kalıntılarının mekanik olarak toplanmasından öteye, kaybolmuş toplumların rekonstrüksiyonuna geçilmiş, ekolojideki grupların, antropolojideki örgütlenmeyi sağlayan ünitelerin arkeolojideki karşılıklarının bulunmasına başlanmıştır". Bu konularda genel olarak bak, Özdoğan 267-280.
- ⁶ Yeni arkeolojinin yöntemleri ve ilgi alanları konusunda bkz., Clarke 1973, 6-18; Dinçol-Kantman 1968, 33.
- ⁷ Bu konuda E. Fogel'in çalışması (Fogel 1999) ilginç yeni örnekler arasında anılabilir. J. Melaart'ın bu kitabın başlangıcında yer alan "Turkish Anatolia – Europe's Mother" adlı bölümünde (s.11) Avrupa kültürlerinin, hep konuşulan kökenine bir kez daha değinir: "The concept of Ex Oriente Lux is not new, and as every schoolboy since Roman times has known Europa benefited from Eastern civilisations...". Ve Avrupa'nın isim öyküsünü şöyle dile getirir: "The story of the bull and the princess Europa is neither of Greek nor of Minoan origin. Besides, this old legend's roots are not three and a half, but eight millenia old. The archaeological findings at Çatal Höyük, Central Anatolia, prove without any doubt that the bull-stories are of Anatolian origin". Burada Melaart'a yöneltilecek ilk soru, 6. bin Çatal Höyüğü kült odası duvarındaki boğa resmi nasıl oldu da 5.000 yıl sonra Girit'te görüldü. Nasıl oldu da 1. bin Giritlisi, 5.000 yıl önce yaşamış olan Çatalhöyüklü'yü ve onun çoktan kaybolmuş duvar resmindeki

boğayı tanıdı ve de kendi duvarına yaptı? Belki de hep aynı hataya düşülüyor: Aynı konuda daha erken olan örneklerin geç olanları etkilemiş olma ihtimallerinin en baştan güçlü olarak kabul edilişi. Burada açık olan, yukarıda bahsedilen boğa odaklı sahnenin bilinen en erken örneğinin Anadolu'nun Çatalhöyüğü'nde olmasıdır. Ancak 2. bin yıla kadar benzer bir resme rastlanmaması, bağlantısız ve öncesiz benzer sahnelerin ortaya çıkabileceğini gündeme getirir.

- ⁸ Bernal 1998.
- ⁹ Ünal 2001, 244-256.
- ¹⁰ Trigger 1978, 78 vdd.
- ¹¹ Ashmore-Sharer 1988, 178; Özdoğan 1995, 271.
- ¹² www. Chanel4.com. "Great Excavations/ beginnings", (2003); Ashmore-Sharer 177 vd.
- ¹³ Childe 17.
- ¹⁴ Childe 17.
- ¹⁵ Binford 203-204.
- ¹⁶ İndirgemeci yaklaşım için bak, Türk 2000, 37.
- ¹⁷ Güvenç 1974, 314 vd.; Türk 2000, 38.
- ¹⁸ Genel olarak bak., Kroeber 1969.
- ¹⁹ Özdoğan 1995, 275. Bu konuda değerlendirmeler için genel olarak da bak, Özdoğan 1995.
- ²⁰ Özdoğan 1995, 275.
- ²¹ Özdoğan 1995, 279.
- ²² Amerika'daki erken kültürler için genel olarak bak., Fell 1989.
- ²³ Şenel 1995, 162 dn.109.
- ²⁴ Lamberg-Karlovski 1979, 249.
- ²⁵ www. Chanel4.com: Great Excavations/ beginnings.
- ²⁶ Childe 1944, 109; Trigger 1978, 85.
- ²⁷ Childe 32.
- ²⁸ Ashmore-Sharer 1988, 177.

- ²⁹ Childe 132 vd.
- ³⁰ Childe 18.
- ³¹ Caneva 1999, 105.
- ³² Neolitik için genel olarak bak., Child 1958; Mella-art 1975; Yakar 1991; Esin 1979, 2681; Çambel 25-39.
- ³³ Esin 1979, 13.
- ³⁴ Yakar 1991, 9 vdd.
- ³⁵ Şenel 1995, 162.
- ³⁶ Childe 72.
- ³⁷ Childe 1983, 92.
- ³⁸ Özdoğan 1995, 270.
- ³⁹ Çin neolitiğinin 20.000'e, Japon-Jarmon neolitiğinin de 16.000'e indiriliş bilgileri M. Özdoğan'dan alınmıştır.
- ⁴⁰ Teber 1985, 136.
- ⁴¹ Rosenberg 1999, 25.
- ⁴² Duru 1999, 169. "Toros Neolitiği" kavramı en güçlü muhalifler tarafından da kabul edilmiştir (M.C.-J. Cauvin, "La séquence néolithique PPNB au Levant nord", *Paleorient* 19, 1993, 23-31). Ayrıca Toroslar'ın doğal bir engel oluşturduğu ve bu nedenle Toroslar'ın iki yakasında farklı neolitiklerin olduğu da 1956'dan, S. Lloyd'dan beri bilinmektedir. (Lloyd 1956, 53 vd.
- ⁴³ Sevin 1999b, 43.
- ⁴⁴ Özdoğan 1995, 278.
- ⁴⁵ Sevin 1999b, 82.
- ⁴⁶ Sevin 1999b, 66.
- ⁴⁷ Özdoğan 1995, 277.
- ⁴⁸ Özdoğan 1995, 277.
- ⁴⁹ Childe 1983, 173.

KAYNAKÇA

- ASHMORE-SHARER 1988, Ashmore, W. – Sharer, R.J., *Discovering Our Past*. (California).
- BERNAL 1998, Bernal, M., *Kara Atena*.
- BINFORD, BINFORD, L.R., "Archaeological Systematics and the Study of Cultural Process", *American Antiquity* 31-2, 203-204.
- BİTTEL 1950, Bittel, K., *Grundzüge, der Vor-und Frühgeschichte Kleinasien*.
- BLOCH 1985, Bloch, M., *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*. (Çev. M. A. Kılıçbay Ankara).
- CANEVA 1999, Caneva, I., "Early farmers on the Cilician Coast: Yumuktepe in the Seventh Millenium BC", *Neolithic in Turkey* (Ed. M. Özdoğan-N. Başgelen) 105.
- CHILDE 1994, Childe, G., *Toplumsal Evrim* (Social Evolution 1951 New York, Çev. C. Balci).
- CHILDE 1998, Childe, G., *Tarihte Neler Oldu* (What Happened in History 1942 Harmondsworth, Çev. A. Şenel- M. Tunçay).
- CHILDE 1944, Childe, G., *Progress and Archaeology* (London).
- CHILDE 1958, Childe, G., *Man Makes Himself. Man's Progress Through the Ages*. (New York). (Çev. Kendini Yaratan İnsan, 1983).
- ÇAMBEL, H. Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, 25-39
- ÇEVİK 2002A, Çevik, N., *Taşların İzinde Likya*. (İstanbul).
- ÇEVİK 2002B, Çevik, N., "Anadolu'daki Kaya Mimarlığı Örneklerinin Karşılaştırılması ve Kültürlerarası Etkileşim Olgusunun Yeniden İrdelenmesi / Überlegungen zu kulturellen Beziehungen in der Antike unter besonderer Berücksichtigung der Felsarchitektur Anatoliens", *III. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi*

Sempozyumu Mersin, Olba VIII, 2003, 213-250, Lev. 39-46.

- ÇEVİK 2003, Çevik, N., "The rock-cut tombs of Etenna and of southern Anatolia", *AnatSt* 53, 2003 (Baskıda).
- CLARKE 1973, D. Clarke, "Archaeology: the loss of innocence", *Antiquity* 47, 1973, 6-18.
- DİNÇOL-KANTMAN 1968, Dinçol, A. M – Kantman, S., "Arkeolojide Yeni Kavramlar ve Metodolojik Araştırma Planlaması", *Belleten* 32, 331-353.
- DURU 1999, Duru, R., "The Neolithic of The Lake District", *Neolithic in Turkey* (Ed. M. Özdoğan-N. Başgelen) 169 vdd.
- ESİN 1979, Esin, U., "İlk Üretimciğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10 500-7 000 Yılları Arası). I. Doğal Çevre Sorunu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- ESİN 1999, Esin, U., "The Neolithic in Turkey: A General Review", *Neolithic in Turkey* (Ed. M. Özdoğan-N. Başgelen).
- FELL 1989, Fell, B., *America B.C.* (New York).
- FOGEL 1999, Fogel, E., *A Myth of Error: Europe, Turkey and Public Opinion* (Vienna).
- FUENSANTA 1995, Fuensanta, J.G., "Some Architectural Relations Between Eastern Anatolia, Syria, Mesopotamia and Iran During the Fourth Millenium B.C.", *M. Akyurt-B. Devam Anı Kitabı, Eski Yakın Doğu Kültürleri Üzerine İncelemeler* 127-134.
- GÜVENÇ 1974, Güvenç, B., *İnsan ve Kültür*. (İstanbul).
- HAWKES 1974, Hawkes, J., *Atlas of Ancient Archaeology*. (Londra).
- IŞIK, 1989, Işık, F., "Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu", *TürkAD* 28, 1 vdd.
- KROEBER 1969, "Relations of Environmental and Cultural Factors", *Environment and Cultural*

Behavior, Ecological Studies in Cultural Anthropology, Ed. A.P.Vayda, 350-361.

LAMBERG-KARLOVSKÍ 1979, Lamberg, C.C.-Karlovski, J.A., *Ancient Civilisations. The Near East and Mesoamerica*.

LLOYD 1956, Lloyd, S., *Early Anatolia*.

MANSEL 1971, Mansel, A.M., *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara).

MATHEWS 2001, Matthews, R., "MS 21. Yüzyılda Disiplinlerarası Arkeoloji", *Cogitto* 28, 2001,225-237.

MELLAART 1975, Mellaart, J., *The Neolithic of the Near East*. (Londra).

MÜLER-KARPE 1989, Müller-Karpe, H., *Handbuch der Vorgeschichte II. Jungsteinzeit* (Münih).

ÖZDOĞAN 1995, Özdoğan, M., "Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu. Eleştirisel Bir Değerlendirme", M. Akyurt-B. Devam Anı Kitabı, Eski Yakın Doğu Kùltürleri Üzerine İncelemeler 267-280.

PULHAN 2001, Pulhan, G., "Mehmet Özdoğan İle Arkeoloji – İdeoloji – Devlet İlişkileri Üzerine", *Cogitto* 28, 2001, 138-151.

ROSENBERG 1999, Rosenberg, M., "Hallan Çemi", (Ed. M. Özdoğan-N. Başgelen) *Neolithic in Turkey* 25.

SEVİN 1999a, Sevin, V., "Demir Çağı'nda Anadolu-Batı İlişkileri", *Z.Taşlıklioğlu Armağanı, Anadolu ve Trakya Çalışmaları*, 113-121.

SEVİN 1999b, Sevin, V., *Anadolu Arkeolojisi*. (İstanbul).

ŞENEL 1995, Şenel, A., *İlk Topluluktan Uygar Topluma* (İstanbul).

TEBER 1985, Teber, S., *İlk Toplulukların Değişimleri* (İstanbul).

TOYNBEE 1975, Toynbee, A., *Tarih Bilinci I*. (Çev. M. Belge İstanbul).

TRIGGER 1978, Trigger, B., *Time and Traditions* (Edinburg).

TÜRK 2000, Türk, H., "Biyolojik Evrim-Kùltürel Evrim İlişkisi. İndirgemeci Olmayan Bir Yaklaşımla", *TAED I*, 37-43.

ÜNAL 2001, A. Ünal, "Batı Cephesinde Ne Var Ne Yok ? : Miken-Anadolu ve Ahhiyawa-Aka İlişkilerinde Son Durum", Ed. Özgünel ve diğ., *C. Bayburtluoğlu İçin Yazılar* 244-256.

YAKAR 1991, Yakar, J., *Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*. (Jerusalem).

YAYIN İLKELERİ

Uluslararası standartlara uygun, nitelikli bir dergi çıkarabilmek siz değerli bilim adamlarımızın ve müzecilerin çalışmalarını aşağıda belirtilen kurallara uygun göndermeleri ile mümkün olacaktır.

- Yazarın tercihiine göre Türkçe, İngilizce, Almanca veya Fransızca dillerinden birinde yazılan ve mutlaka özgün olması gereken makaleler, konusuna göre belirlenen “Bilimsel Danışmanlar” tarafından incelendikten sonra yayımlanır. Gerektiğinde gerekçeleri ile birlikte gözden geçirilmek üzere yazarına iade edilir.
- Makaleler PC’de yazılacak ise Word, Adobe InDesign programları, Macintosh’da ise Aldus Free-hand veya Quark Express programları kullanılmalıdır. Makaleler A4 kağıda 16.5x24.5 cm’lik bir alan içine çift sütun olarak 11.5 punto ve bir satır aralığıyla Tekton ya da Times karakteriyle, maksimum 10 sayfa olarak yazılmalıdır. Başlıklar ve yan başlıklar bold yazılmalıdır. Referanslar 11.5 punto yazılarak makalenin arkasında notlar halinde verilmelidir.
- Çizim, fotoğraf ve slaytların toplamı 15 adetden fazla olmamalı, fotoğraflar yapıştırılmamalı, bantlanmamalı, çizim ve fotoğraflar arkasına numara, araştırmacı adı, yön oku mutlaka konmalı, makalede belirtilen fotoğraf sayısı ile gönderilen fotoğraf sayısı birbirini tutmalıdır. Çizim ve fotoğraflar baskıda iyi sonuç verecek nitelikte olmalı, fotoğraflar fotokopi veya bilgisayar çıktısı olmamalı ve mutlaka renkli olmalıdır. Çizimler (Çizim:), resimler (Resim:), haritalar (Harita:) diye gösterilip numaralandırılmalı, kesinlikle levha sistemi kullanılmamalıdır. Resimler CD veya diskette gönderilecekse, yüksek çözünürlükte taramıp JPEG veya TIFF formatında kayıt yapılmalıdır.
- Makaleler mutlaka yeni bir diskete kaydedilmeli ve çıktısı ile birlikte gönderilmelidir. Disketteki makale ve çıktı mutlak surette uyumlu olmalıdır. Disketteki makale ile çıktısındaki makale uyumlu olmalıdır takdirde disket baz alınacaktır.
- Türkçe yazılan makalelerde 500 kelimayı aşmayan İngilizce, Almanca veya Fransızca, yukarıda belirtilen dillerden birinde yazılmış makaleleri ise mutlaka Türkçe özet eklenmelidir.
- Yazarlara makalenin yayımlandığı dergiden 5’er adet gönderilir.
- Makalelere unvan ve yazışma adresi yazılmalıdır.
- Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın geri gönderilmez.
- Derginin Ekim-Kasım ayları arasında çıkarılması planlandığından yazılar, yayın kurulunda değerlendirme süresi dikkate alınarak, Ocak-Mayıs ayları arasında Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayınlar Şubesi Müdürlüğü 2. TBMM 06100 Ulus-Ankara adresine gönderilmelidir. Mayıs ayından sonra elimize ulaşan makaleler bir sonraki sayıda değerlendirilecektir.